Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

GEÇİŞ EKONOMİLERİNE KONU OLAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ÜLKE ÖRNEKLERİYLE EKONOMİK PERFORMANS ANALİZİ

Doktora Tezi

MEHMET EMİN TİMURTAŞ

İSTANBUL-2021

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

GEÇİŞ EKONOMİLERİNE KONU OLAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ÜLKE ÖRNEKLERİYLE EKONOMİK PERFORMANS ANALİZİ

Doktora Tezi

MEHMET EMİN TİMURTAŞ

Danışman: DOÇ. DR. YEŞİM REEL

İSTANBUL-2021

ÖZET

GEÇİŞ EKONOMİLERİNE KONU OLAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ÜLKE ÖRNEKLERİYLE EKONOMİK PERFORMANS ANALİZİ

Bu çalışmada, SSCB'nin yıkılmasını takiben bağımsızlığını elde eden ülkelerin sosyalist merkezi planlı ekonomiden piyasa odaklı sisteme geçiş süreçleri ele alınmaktadır. Sürecin bugün hâlâ devam ediyor olması, bu sürece katılan ülkelerin henüz arzulanan noktalara ulaşamamış olması süreci gündemde tutmaya devam etmektedir.

Çalışmanın temel amacı geçiş sürecinin Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ülkeleri üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bu ülkelerin 1997-2017 yılları arasındaki GSYH, Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı, Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ye oranı ve Toplam borç şeklindeki değişkenlerinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisini Panel veri analizi yardımıyla incelemektir.

Elde edilen bulgulara göre Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da sabit sermaye yatırımlarının, dış mal ve hizmet işlemlerinin arttırılmasının ekonomik gelişim açısından olumlu olacağı belirtilebilir. Modelde ele alınan diğer bir değişken borçlanmaydı. Borçlanma bu ülkelerin gelişimini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle bu işlemler gerçekleştirilirken yapılması gereken borçlanmadan ziyade kendi öz sermayeleri üzerinden girişimlerde ve yatırımlarda bulunmak veya belirtildiği üzere yabancı yatırımcıyı ülkeye çekmektir. Bölgede bu konuda en başarılı ülke bağımsızlıktan bu yana Kazakistan olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Ekonomileri, Orta Asya, Küreselleşme.

ABSTRACT

ECONOMETRIC PERFORMANCE ANALYZE OF CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS WHICH JOINTED TO TRANSITION PROCESS

Following the collapse of the USSR, the processes of transition from the socialist central planned economy to the market-oriented system of the countries that gained their independence are discussed in this study. The fact that the process is still continuing today and the countries participating in this process have not yet reached the desired points but continues to keep the process on the agenda.

The main purpose of this study is to perform the effects of the transition process on the countries of Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Kyrgyzstan and to examine the effects of the variables such as GDP, ratio of fixed capital investments to GDP, ratio of external goods and services to GDP and total debt between 1997-2017 of these countries on the country's economy with the help of Panel data analysis.

Considering the econometric model results in Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Kyrgyzstan, it can be stated that increasing the fixed capital investments and external goods and services transactions of these countries will be positive in terms of economic development. Another variable addressed in the model was borrowing. Borrowing negatively affects the development of these countries. For this reason, what needs to be done while carrying out these transactions is to make ventures and investments on their own capital rather than borrowing or, as stated, to attract foreign investors to the country. The most successful country in this regard in the region has been Kazakhstan since independence.

Keywords: Transition Economies, Central Asia, Globalization.

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı sonuçlandırmamda çok kıymetli bilgi birikimi ve tecrübeleri ile bana sonsuz destek olan değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Yeşim REEL'e, ilgileri ve önerileriyle her zaman yanımda olan Prof. Doç. Dr. Kamil USLU'ya sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Çalışmam sırasında yoğun programlarına rağmen yardımlarını hiç esirgemeyen ve farklı şekillerde bu çalışmayı tamamlamama katkıda bulunan değerli arkadaşlarım Umut ASLAN, Arda ALTAY, Atilla POLAT, Ufuk AYDEMİR, Onur KARATAŞ ve Sercan Korkmaz'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Hayatımın her aşamasında bitmek bilmeyen desteklerini hep hissettiğim ve bugün bulunduğum noktaya gelmemi sağlayan annem Perihan KAYA başta olmak üzere bütün aileme minnettarlığımı arz ederim.

İstanbul, 2021 Mehmet Emin TİMURTAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
TABLOLAR LİSTESİ vii
ŞEKİLLER LİSTESİ viii
KISALTMALAR ix
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM: ÜLKELERİN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİ VE İKTİSADİ SİSTEMLER 6
1.1 Ülkelerin Gelişmişlik Düzeyleri 6
1.1.1 Az Gelişmiş Ülkeler 7
1.1.2 Gelişmekte Olan Ülkeler 9
1.1.3 Gelişmiş Ülkeler 12
1.2 İktisadi Sistemler 17
1.2.1 Liberal Ekonomik Sistem 17
1.2.2 Sosyalist Ekonomik Sistem 21
1.2.3 Karma Ekonomik Sistem 22
2. BÖLÜM: GEÇİŞ EKONOMİSİ VE ÜLKELERİN BAŞLANGIÇ KOŞULLARI 25
2.1 Geçiş Ekonomisi 25
2.1.1 Geçiş Kavramı 25
2.1.2 Geçiş Ekonomilerinin Ortaya Çıkış Süreci 26
2.1.3 Küreselleşme ve Geçiş Ekonomisi 27
2.1.4 Sermaye Akımları ve Ticaret 29
2.1.5 Washington Konsensüsü 32
2.1.6 Sürecin Uygulanışı: Big Bang Yaklaşımı ve Aşamalı Yaklaşım 36
2.2 Başlangıç Koşulları 39
2.2.1 Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri 40
2.2.2 Bağımsız Devletler Topluluğu 46
2.2.3 Çin: Aşamalı Yaklaşım Örneği 48

3. BÖLÜM: ÜLKE ÖRNEKLERİ: GEÇİŞ EKONOMİLERİNE KONU OLAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ÜLKE ÖRNEKLERİYLE EKONOMİK PERFORMANS ANALİZİ 51
3.1 Kazakistan Örneği 52
3.1.1 Bağımsızlık Sırasında Kazakistan 53
3.1.2 Kazakistan'da Düzenlemeler 56
3.1.3 Temel Makro Ekonomik Göstergeler 58
3.1.4 Kazakistan Genel Görünüm 63
3.2 Özbekistan Örneği 65
3.2.1 Bağımsızlık Sırasında Özbekistan 66
3.2.2 Özbekistan'da Düzenlemeler 67
3.2.3 Temel Makro Ekonomik Göstergeler 71
3.2.4 Özbekistan Genel Görünüm 78
3.3 Türkmenistan Örneği 79
3.3.1 Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan 80
3.3.2 Türkmenistan'da Düzenlemeler 81
3.3.3 Temel Makro Ekonomik Göstergeler 84
3.3.4 Türkmenistan Genel Görünüm 90
3.4 Kırgızistan Örneği 91
3.4.1 Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan 92
3.4.2 Kırgızistan'da Düzenlemeler 93
3.4.3 Temel Makro Ekonomik Göstergeler 95
3.4.4 Kırgızistan Genel Görünüm 100
4. BÖLÜM: EKONOMETRİK ANALİZ 102
4.1 Literatür Taraması 102
4.2 Veri ve Yöntem 107
4.3 Metodoloji ve Ampirik Sonuçlar 107
4.3.1 Birim Kök Testi 107
4.3.1.1 Levin, Lin, Chu (LLC) Panel Birim Kök Testi (2002)……..……108
4.3.1.2 Im, Pesaran ve Shin Panel Birim Kök Testi (2003)……...109

4.3.2 Panel Veri Analizi 112
4.3.3 Sabit Etkiler 113
4.3.4 Rassal Etkiler 114
4.3.5 Hausmann Testi 114
4.3.6 Panel Veri Analiz Sonuçları 115
SONUÇ 117
KAYNAKÇA 126

TABLOLAR LİSTESİ

TABLO 1: Kişi Başına Gelir Aralığı 7
TABLO 2: Dünya Toplam Gelirinin Üç Farklı Gelir Sınıfı Arası Oransal Dağılımı 8
TABLO 3: Düşük Gelir Grubunda Yer Alan Ülkeler 9
TABLO 4: Düşük Orta Gelirli Ülkeler Grubu 10
TABLO 5: Üst Orta Gelirli Ülke Grubu 11
TABLO 6: Yüksek Gelirli Ülkeler 12
TABLO 7: Ülke Gruplarının Büyüme Oranları (%) 14
TABLO 8: OECD ve IMF Büyüme Tahminleri ve Gerçekleşen Büyüme Oranları 16
TABLO 9: Başlangıçtaki Ekonomik Farklılıklar ve Kurumsal Karakteristikler 43
TABLO 10: GSYH'nın (%) Sektörel Dağılımı 1991/1989 54
TABLO 11: Kazakistan Endüstrisinin GSYH Payları ve Yapısal Değişimleri 1990-2006 %. 55
TABLO 12: Kazakistan Reform Süreci 57
TABLO 13: Temel Ekonomik Göstergeler 64
TABLO 14: Özbekistan'da Katma Değerin Sektörel Bileşimi 1987-2010 % 70
TABLO 15: 1995-1999 Arası Ekonomik Göstergeler 83
TABLO 16: Seçilen Ekonomik Değişkenler 107
TABLO 17: Panel Birim Kök Test İstatistikleri 111
TABLO 18: Panel Veri Analizi Sonuçları 116

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİL 1: Kazakistan'ın 1999-2018 Yılları Arasındaki Büyüme Oranları 58
ŞEKİL 2: Kazakistan'da Mal ve Hizmet İhracatı, 1995-2015 (Milyar Amerikan Doları)..... 59
ŞEKİL 3: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYH'ya Oranı..... 61
ŞEKİL 4: Toplam Borç / GSYH 61
ŞEKİL 5: Dış mal ve Hizmet Dengesinin GSYH'ya Oranı 62
ŞEKİL 6: Özbekistan'ın Sovyet Üretimindeki Payı..... 67
ŞEKİL 7: EBRD Karşılaştırmalı Geçiş Göstergeleri, 1999 69
ŞEKİL 8: Özbekistan Borç Stoku- Milyar Amerikan Doları 72
ŞEKİL 9: Özbekistan'da İşsizlik Oranları..... 72
ŞEKİL 10: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYH'ya Oranı 73
ŞEKİL 11: Toplam Borç / GSYH Oranı 74
ŞEKİL 12: Reel GSYH Büyümesi ve GSYH Büyümesine Katkılar..... 75
ŞEKİL 13: Özbekistan'da Enflasyon Oranları..... 76
ŞEKİL 14: Dış Mal ve Hizmet Dengesinin GSYH'ya Oranı..... 77
ŞEKİL 15: Özbekistan GSYH'ya Oranla Bütçe Açıkları 78
ŞEKİL 16: Hükümet Borcunun GSYH'ya Oranı..... 84
ŞEKİL 17: Türkmenistan'da İşsizlik Oranları 85
ŞEKİL 18: Dış Mal ve Hizmet Dengesinin GSYH'ya Oranı..... 86
ŞEKİL 19: Türkmenistan GSYH Yıllık Büyüme Oranları 87
ŞEKİL 20: Toplam Borç / GSYH Oranı 87
ŞEKİL 21: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYH'ya Oranı 88
ŞEKİL 22: Türkmenistan Enflasyon Oranları..... 89
ŞEKİL 23: Türkmenistan GSYH'ya Oranla Bütçe Açıkları 89
ŞEKİL 24: Hükümet Borcu GSYH Oranı..... 95
ŞEKİL 25: Dış Mal ve Hizmet Dengesinin GSYH'ya Oranı..... 96
ŞEKİL 26: İşsizlik Oranları..... 96
ŞEKİL 27: Enflasyon Oranları..... 97
ŞEKİL 28: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYH'ya Oranı 98
ŞEKİL 29: Toplam Borç / GSYH Oranı 98
ŞEKİL 30: Kırgızistan'da Bütçe Açıkları 99
ŞEKİL 31: Kırgızistan'da Büyüme Oranları..... 100

KISALTMALAR

AB :Avrupa Birliği

ABD :Amerika Birleşik Devletleri

AGIT :Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

BDT :Bağımsız Devletler Topluluğu

CADF :Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller

CEE :Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri

CIPS :Cross-Sectionally Im-Pesaran-Shin

CIS :The Commonwealth of Independent States

CMEA :Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi

ÇHC :Çin Halk Cumhuriyeti

DB :Dünya Bankası

DTÖ :Dünya Ticaret Örgütü

DYY :Doğrudan Yabancı Yatırım

EBRD :Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası

FSU :Eski Sovyet Birliği

G20 :Gelişmiş Ülkeler - 20 Grubu

GOÜ :Gelişmekte Olan Ülkeler

GSMH :Gayri Safi Milli Hasıla

GSYH :Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

HBM :Hata Bileşenleri Modeli

IMF :Uluslararası Para Fonu

KDV :Katma Değer Vergisi

KIT :Kamu İktisadi Teşebbüsü

MB :Merkez Bankası

NATO :Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OECD **:**Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

REM **:**Rassal Etkiler Modeli

S.S.C.B. **:**Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

WTI **:**Ham Petrol Fiyatı

GİRİŞ

Sovyet bloku ülkeleri yaklaşık 30 yıl boyunca büyüme oranları azaldıktan sonra geçiş sürecine girmişlerdir. 1950'li yıllar boyunca GSYH'da ortalama % 4,5'luk bir artış elde etmişlerdir. Bu oran piyasa ekonomileriyle kıyaslandığında onlarda gerçekleşen bu dönemde % 3,7'lik bir artış olmuştur. Ancak piyasa ekonomileri 1960'lı yıllardan itibaren Sovyet bloku ülkelerine nazaran her 10 yılda bir daha iyi performans ortaya koymaya başlamıştır. Komünizmin çöküşü doğal olarak merkezi planlı ekonomiden piyasa sistemine geçiş sağlanırsa yüksek büyüme oranlarına ulaşılacağı, orta gelirli gelişmiş ülkelerin yakalanabileceği, güçlü teşviklerin sağlanacağı, batı teknolojilerine erişimin kolaylaşacağı ve daha etkin kaynak dağıtımının sağlanacağı gibi beklentiler oluşturmuştur. Ama bu ülkelerin çoğu birçoklarının beklediği gibi mutlak koşullar içerisinde beklenen performansı gösterememiş ve gelişmiş ülkelere kıyasla da performans açısından çok geride kalmışlardır. Ayrıca süreç içerisinde elde edilen ekonomik performans da geniş ölçüde farklılaşmaktadır. Örneğin Orta Avrupa ülkeleri genel olarak Baltık ve Balkan ülkelerinden daha iyi bir görünüm ortaya koymuşlardır. Baltık ve Balkan ülkeleri de CIS ülkelerine kıyasla daha iyi bir görünüm sağlayabilmişlerdir (Svejnar 2002a: 4-5).

SSCB'nin dağılması sonrası bağımsızlığını kazanan ülkelerin alışık oldukları ve uzun süredir uyguladıkları planlı ekonomik sistemden piyasa temelli ekonomik yapıya geçişleri ağır ve sancılı olmuştur. Hali hazırda örnek alınabilecek çok fazla model olmaması ve piyasa temelli ekonomik yapının savunucularının ve yol göstericilerinin kuşkuyla yaklaşılması süreci daha sorunlu hale getirmiştir. Afrika, Asya ve Avrupa gibi farklı bölgelerden çok sayıda ülkenin yaşadığı bir geçiş süreci söz konusu olmuştur. Süreç bugün hâlâ devam etmektedir. Ülkelerin sürece başlarken bulundukları konum, ekonomik koşullar, çevresindeki ülkelerin durumları, kültürel yapı ve alışkanlıkları gibi çok sayıda değişken süreci çok yakından etkilemektedir. Bunlara ek olarak daha önce planlı ekonominin bir parçası iken eksik bırakılan kurumsal yapı ve ekonomik girişimler, bağımsızlık sonrası nasıl bir hızda yerine getirilmelidir sorusu sürecin önemli noktalarından biridir. Bazı ülkeler her şey bir anda gerçekleşsin ve aynı anda beraber işlemlere başlansın düşüncesiyle big bang yaklaşımını uygulayabiliyorken bazı ülkeler daha temkinli ilerlemenin daha doğru olacağına kanaat getirip adım adım işleyen aşamalı yaklaşımı gündemlerine getirmişlerdir. Sahip olunan yukarıdaki koşullar aynı stratejileri uygulayan ülkelerin dahi farklı sonuçlarla karşılaşmalarına zemin hazırlamıştır (Melo vd. 1997: 3).

Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin planlı ekonominin işlerliğine dair umutları kalmayıp piyasa ekonomisine geçişlerini tamamlamayı düşündükleri bu süreçte, zaten kapitalist sistemin merkezinde olan ülkelerin farklı planları söz konusuydu. İçerde biriken mal ve sermaye bir şekilde bir alanda değerlendirilmeliydi ve bu noktada yeni pazarlar yeni yatırım olanakları arzulanmaktaydı. Bu

amaçlar ve istekler uğruna yolun henüz başındaki bu ülkelere piyasalarını hemen açmalarını, finansal sistem henüz oluşturulup temel kazandırılmadan serbestleştirilmesini ve korumacılık, devletçilik gibi düzenlemelerden uzak durularak her şeyin piyasaya bırakılmasını önermişlerdir. Oysaki bu kapitalist ülkeler mevcut konumlarına ulaşabilmek adına yıllarca bu önerdiklerinin tersini yapmışlardır (Abazov 1999: 200).

Washington konsensüsü ile IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların ve bazı Amerikalıların ortaya koydukları önerilerin, yapısal ödemeler dengesi sorunları yaşayan ülkelere yardımcı olacağı düşünülmektedir. Washington konsensüsü, big bang benzeri bir yaklaşımla makroekonomik istikrarı sağlamaya çalışmakla ilgilidir. "İstikrar" burada büyümenin bir ön koşulu olarak fiyat istikrarını sağlamayı kastetmektedir. Çoğu sosyalist ekonomi bağımsızlıkları sonrasında şiddetli makroekonomik dengesizliklerden zarar görmüştür. Bunlar arz ve talep arasındaki uyumsuzluk, ticaret açıkları, yüksek dış borçlar ve bunlara ek olarak miras alınan iç karartıcı koşullar olarak sıralanabilir. Bu dengesizlikler fiyat kontrollerinin ve hükümet kurumu gibi çalışan ulusal bankanın para basarak finanse ettiği mali açıkların birleşimi olarak açıklanmaktadır. Piyasadan malların çekilmesi ve karaborsada daha yüksek fiyatlardan satışa sunulması gibi bir durumla karşılaşılmıştır. Dengesizliklere yol açan nedenler ortadan kaldırılmadan fiyat kontrollerinin bırakılması birçok ülkede serbest fiyat sistemini etkinsiz kılmış ve hiperenflasyon gibi sonuçlara yol açmıştır (Hölscher 2009: 2-3).

Bunun yanı sıra IMF ve DB gibi bu kurumlar, ülkelerin sahip olduğu koşullar göz önüne alınmadan bu ülkelere tek tip bir reçete önermiş ve bunun başarı getirmesi beklenmiştir. Çin gibi kendi yolunu kendi belirleyen ve atacağı adımlara kendisi karar veren ülkeler geçiş sürecinde yukarı yönlü güzel bir ivme yakalarken bu kurumların bu reçetelerini uygulamak zorunda kalan diğer ülkeler zorlu yollardan geçmişlerdir. Reçete başarı getirmemesine rağmen yıllarca önerilmeye, şart koşulmaya devam edilmiş ve artık savunulacak bir tarafı kalmadığı zaman revize Washington konsensüsü şeklinde benzer bir reçete daha oluşturulmuştur. Beklenen başarıyı o da sağlamamıştır. Bu durum aslında geçiş sürecindeki ülkeler tarafından bilinmekteydi ama dış yardımlara çok ihtiyacı olup da yabancı yatırımları çekmekte başarı sağlayamayan ülkeler, bu yardımlara ulaşabilmek için bu koşulları kabul etmek zorunda kalmışlardır (Williamson 2004: 3-12).

Politika önerileri öncelikle mali disiplinin sağlanması ve kamu giderlerinin temel sağlık hizmeti, temel eğitim ve altyapı gibi gelir dağılımını iyileştirecek ve yüksek ekonomik getiri sağlayacak alanlara yeniden yönlendirilmesinin sağlanması şeklindedir. Vergi reformu, faiz oranı serbestleştirmesi, rekabetçi bir döviz kuru, ticaret serbestleştirmesi, yabancı doğrudan yatırımların serbestleştirilmesi, giriş ve çıkışta engellerin kaldırılmasını ifade eden deregülasyon, mülkiyet haklarının korunması gibi düzenlemelerin gerekliliği ortaya konulmuştur. Bunlar sıklıkla tanım içerisinde, "ekonomik geçiş özelleştirme, serbestleştirme ve istikrara eşittir" şeklinde özetlenmektedir (Hölscher 2009: 3).

Geçiş sürecinde gerçekleştirilen reformların vatandaşların yaşamlarına nasıl etki ettiğine ilişkin makro ekonomik göstergeler bu çalışmada detaylı olarak ele alınmaktadır. Ama sürecin ülkelerden ziyade o ülke vatandaşlarının yaşamları üzerindeki etkisine bakabilmek adına da yapılan çok sayıda çalışma mevcuttur. Ekonomik geçiş sürecinin politik ve ekonomik etkisi kötü görünmektedir. EBRD ve Dünya Bankası tarafından gerçekleştirilen bir çalışmanın sonuçları aşağıdaki gibidir. 2006 yılında "Geçişte Hayat" ismiyle hazırlanan bu çalışmada bölgedeki 29000 haneye ulaşılmıştır. Çalışmaya katılanlar arasında genellikle mutlu olduğunu belirten kişi sayısı mutsuz olduğunu söyleyenlerden daha fazladır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da mutlu ya da tatmin olduğunu belirtenlerin oranı % 80-90 seviyesindedir. Bu oran Macaristan (% 30 tatmin olunmuş) dışında Doğu Avrupa için % 50 seviyesindedir. Kazakistan'da nüfusun % 70'i yaşamlarının 1989'dakine kıyasla daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Çocuklarının ise gelecekte çok daha iyi şartlarda yaşayacaklarını düşünmektedirler. Kırgızistan'da çoğu insan ekonomik ve politik durumun 1989'dan bu yana daha kötü olduğunu belirtmiştir. Ankete katılanların % 60'ı yaşamlarından memnunken, geleceğe iyimser bakanların oranı % 70 olmuştur. Özbekistan'daki ekonomik ve politik durum, 1989 ile kıyaslandığında özellikle gençlerden olumlu ve pozitif destek bulmaktadır. Nüfusun büyük kısmı hem yaşam memnuniyeti hem de geleceğe ilişkin beklentilerde oldukça iyimser durumdadırlar. Türkmenistan çalışmada yer almamıştır. Mutsuzluğun seviyesi özellikle Güney Doğu Avrupa'da Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerin olduğu CIS bölgesinde yüksektir. Hane halkı zenginliğindeki değişim ise daha çarpıcıdır. Tüm ülkelerde araştırmaya katılanlar, çoğunlukla göreceli pozisyonlarının 1989 yılına kıyasla daha kötü olduğunu ifade etmiştir. Bakıldığında bu ülkelerin çoğu geçiş sürecinde iyi büyüme oranları elde edebilmiştir. Yani ülke genel anlamda gelişim gösteriyorken bu gelişimin vatandaşların yaşamlarına etkisi beklenen düzeyde olmamıştır. Belirtilen bu durum çoğunlukla Güney Doğu Avrupa ve CIS ülkelerinde ortaya konulmuştur ama Litvanya ve Macaristan gibi ülkelerde de sonuçlar hemen hemen aynıdır. Geçiş süreci görülebileceği üzere insanların beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır. Ülke ekonomik anlamda iyi bir ilerleme sağlamış olsa dahi bunun vatandaşların yaşamlarına etkisi nispeten az olmuştur (Hölscher 2009: 6) (EBRD 2006: 52-82).

Çalışmanın temel amacı geçiş sürecinin Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ülkeleri üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bu ülkelerin 1997-2017 yılları arasındaki GSYH, Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı, Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ye oranı ve Toplam borç şeklindeki değişkenlerinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisini Panel veri analizi yardımıyla incelemektir. Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi birbirlerine bazı noktalarda çok benzeyen ama bu süreçte farklı stratejiler kullanan bu ülkelerin yaklaşık 30 yıllık süreçte yaşadıkları gelişmeler ortaya konulmuş ve bu deneyimlerin sayısal verilerle de örtüşüp örtüşmediği yakından

incelenmiştir. Doğal kaynak bakımından oldukça zengin olan ve SSCB içerisinde uzun yıllar kalmış olan bu ülkeler, gerçekleşen geçişin etkilerini ortaya koyabilmek adına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde ülke grupları az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler (bünyesinde düşük orta gelirli ve üst orta gelirli ülkeleri bulundurmaktadır) ve gelişmiş ülkeler şeklinde ortaya konulmaktadır. Akabinde geçiş sürecini anlatan bu çalışmada ülkelerin nereden nereye gitmeye çalıştıklarının net bir şekilde ortaya konulabilmesi için liberal ekonomik sistem, sosyalist sistem ve kapitalist sisteme yer verilmiştir. Küreselleşen dünyada oyuncuların daha çok gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasından seçildiği ve bu nedenle de az gelişmiş ülkelerin kendi başlarına kaldıkları ifade edilebilir. Bu durum düşünülenin aksine bu ülkelere olumlu yansımış ve gelir seviyelerini artırabilme imkânı bulmuşlardır. Son dönemde az gelişmiş ülke grubuna dahil ülkelerin üst gruplara geçiş yapmasıyla bu grubun giderek daraldığı ve neredeyse yok olduğu bildirilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasında ise biri yüksek büyüme oranları yakalarken diğerinin düşük büyümeyle karşılaştığı ve sonra tersine döndüğü bir süreç yaşanmaktadır. Küreselleşme belirtildiği üzere herkese aynı anda refah artışı sağlamamıştır.

İkinci bölümde geçiş süreci ele alınmıştır. Geçiş sürecinin ne olduğu, hangi ülkelerin bu süreçlere dahil olduğu ve ne gibi koşullarda bu sürece başladıkları anlatılmaktadır. Bilindiği üzere ülkelerin lokasyon, kurumsal yapı, dış ilişkiler, sosyalist sistemde geçirilen süre vb. mevcut koşulları sürecin belirleyicisi olmaktadır. Ayrıca ülkelerin yapılacak değişiklikleri ve alınacak kararları nasıl bir hızda gerçekleştireceğine ilişkin big bang yaklaşımı ve aşamalı yaklaşım şeklinde iki geçiş süreci yöntemi ortaya konulmaktadır. Sonrasında bununla ilişkili Washington konsensüsü detaylandırılmıştır. Bağımsızlığını yeni kazanmış ve ne yapmaları gerektiğinden çok emin olmayan, batıdan gelecek yardımları almak isteyen Kazakistan, Rusya, Kırgızistan, Türkmenistan vb. ülkeler bu süreçlerin ve görüşmelerin bir parçası olmak zorunda kalmışlardır. Washington konsensüsünde belirtilen reformların masaya oturan ve yardımları almak isteyen ülkeler tarafından yapılması şart koşulmaktadır. Aksi takdirde başarı sağlanamayacağı net bir şekilde ortaya konulmuştur. Aslında bu belirtilenlerin doğru olmadığı, bu masadan anlaşma ile kalkan ülkelerin süreçleri incelendiğinde açıkça görülebilmektedir. Burada Çin geçiş süreci ele alınarak örnek yardımıyla da Washington konsensüsünde yer alan reformların gerekli olmadıkları ve olmazsa olmaz bir önem taşımadıkları ortaya konulmuştur. Çin kendi geçiş yöntemini kendisi belirleyen ve oldukça başarı sağlayan ülkelerden biridir.

Üçüncü bölümde çalışmanın temel konusu olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan ülkelerinde başlangıç koşullarının nasıl olduğu, ülkelerin coğrafik yapıları, siyasi kültürleri, nüfusları vb. birçok detay ele alınmış ve süreci nasıl yaşadıkları yıllar itibariyle ortaya konulmuştur. Genel olarak aynı benzer sorunları yaşayan bu ülkelerin aslında en büyük ortak özellikleri miras aldıkları yapıları olmuştur. Her

biri SSCB üyesi oldukları dönemde ya atıl durumda bırakılan sektörleri ya da aşırı fabrikalaşmış sektörleri nedeniyle sorunlar yaşamışlardır. Bağımsızlık sonrasında para birimi oluşturmaları, fiyat kontrollerini piyasa koşullarına bırakmaları, kurumsal yapı oluşturmaları ve siyasi bir istikrar kazanmaları nispeten zor olmuştur. Genellikle tek adam modeliyle yönetilen bu ülkeler arasında Kazakistan hem yüzölçümü olarak, hem nüfus olarak hem de doğal kaynaklar bakımından öne çıkan ülke konumundadır. Sağladığı yabancı yardımlar sayesinde diğer ülkelere nazaran daha rahat bir süreç yaşamaktadır. Bu ülkelerin 1997-2017 yılları arasındaki Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı, Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı ve Toplam borç şeklindeki değişkenleri kullanılarak Panel veri analizi uygulanmıştır.

1. BÖLÜM: ÜLKELERİN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİ VE İKTİSADİ SİSTEMLER

1.1 Ülkelerin Gelişmişlik Düzeyleri

Ülkeler birbirlerinden sosyal, siyasi, ekonomik vb. birçok anlamda farklılaşmaktadır. Fakat ülkeler arasında bazı ortak noktalar vardır. Bu sayede ülkeler gruplandırılabilmektedir. Ülke grupları az gelişmiş ülkeler (düşük gelirli ülkeler), gelişmekte olan ülkeler (düşük orta gelirli ülkeler ve üst orta gelirli ülkeler) ve gelişmiş ülkeler (yüksek gelirli ülkeler) olarak sınıflandırılmaktadır. Ülkelerin ekonomik gelişme seviyeleri ile refah seviyeleri birbirlerinden bağımsız olabilmektedir. Yani ülke ekonomik olarak büyük bir gelişme göstermiş olmasına rağmen nüfusunun önemli bir kısmı temel ihtiyaçlarını karşılayamıyor olabilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri bunun için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Ülke, ekonomi de dahil birçok alanda dünyanın en önde gelen ülkesi konumundadır fakat yoksul kesim toplam nüfus içinde önemli bir paya sahiptir. ABD'de nüfusun % 11'den fazlası 2000 yılında yoksulluk sınırının altında yaşamaktaydı (Kubar 2016: 68). Bu oran 2015 yılında nüfusun % 13,5'u yani 43,1 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir (Statista 2017b).

Ülkelerin gelişimiyle ilgili konularda sıklıkla birbirinin yerine kullanılan kalkınma ve büyüme kavramları aslında farklı anlamlar taşımaktadır. Mesela milli gelirini arttırmakta olan bir ülke, bu sırada kalkınmasını gerçekleştiremeyebilir. Ülkedeki okuryazar oranının, yatırımların, üretim verimliliğinin arttırılması, sosyal güvenlik sisteminin geliştirilmesi, çevre bilincinin ve kültürel gelişimin sağlanmış olması kalkınma ile ilgilidir. Kalkınma esnasında, söz edildiği gibi ülkenin ekonomik, sosyal ve yapısal özellikleri gelişme gösterir. Büyüme sırasında ise ekonominin sayısal verileri gelişme gösterir. Bunlar dış ticaret hacmi, yatırım ve tasarruf oranları, istihdam ve gelir seviyesi gibi değişkenlerdir. Yani kısacası ekonomik büyüme ile kastedilen ekonominin rakamsal artışları iken, kalkınma ile kastedilen topyekün bir artış ve iyileşmedir. Buradan büyümenin kalkınma için şart olduğunu fakat her büyümenin kalkınmaya yol açmadığını belirtmek doğru olacaktır (Arslan 2013: 46). Aşağıdaki Tablo 1 yardımıyla Dünya Bankasının düşük gelirli, düşük orta gelirli, üst orta gelirli ve yüksek gelirli ülkeler şeklindeki sınıflandırmasına bakılabilir.

TABLO 1: Kişi Başına Gelir Aralığı

Kişi Başına Gelir Aralığı (USD)	
1.025 USD ve daha düşük	Düşük gelirli ülkeler
1.026-4,035 USD	Düşük orta gelirli ülkeler
4,036-12.475 USD	Üst orta gelirli ülkeler
12.476 USD ve üstü	Yüksek gelirli ülkeler

Kaynak: The World Bank. (2017b). WDI 2017 Maps. https://data.worldbank.org/ products/wdi-maps

Tablo 1'den görülebileceği üzere kişi başına GSMH'si 1.025$ veya altında olan ülkeler düşük gelirli ülkeler, 1.026$-4,035$ arasında olanlar düşük orta gelirli ülkeler, 4,036$ ve 12.475$ arasında olanlar üst orta gelirli ülkeler, 12.476$ ve üzerinde olanlar da yüksek gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmaktadırlar (The World Bank 2017b).

Aşağıda ülke grupları az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler şeklinde sıralanacaktır. Gelişmekte olan ülke grubu bünyesinde düşük orta gelirli ve üst orta gelirli ülkeleri bulundurmaktadır.

1.1.1 Az Gelişmiş Ülkeler

Az gelişmiş ülke grubu diğer iki gruba göre yaşam kalitesi bakımından en kötü durumda olan gruptur. Az gelişmiş ülkelerde çoğunlukla ihracat tarım ve doğal kaynaklara, ithalat sanayi mallarına bağlı şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu ülkelerde kişi başına hasıla diğer ülke gruplarına nazaran çok düşük düzeyde izlemektedir. Ayrıca eğitim kalitesi ve sağlık hizmetleri yetersiz düzeyde kalırken, ülkenin kalkınmasını sağlayacak temel araçlar olan yatırım ve tasarruf oranları çok düşük seviyelerde olmaktadır. Gelirlerinin büyük kısmını gıda tüketimine ayıran bu gruptaki insanlar temel gıda, barınma, ulaşım, güvenlik gibi ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamaktadırlar. İlkel teknolojinin kullanıldığı bu ülkelerde faktör verimliliği çok düşüktür. Diğer taraftan bu ülkelerde hızlı ve kontrolsüz nüfus artışı yaşanırken ölüm oranları yüksek seviyelerde izlemektedir. Nüfusun büyük kısmı kırsal bölgelerde yaşamını sürdürmektedir (Tolunay ve Akyol 2006: 117-118).

1980'li yıllarda dünyada etkisini göstermeye başlayan küreselleşme olgusu ile beraber az gelişmiş ülke grubu durumunu düzeltmeye başlamıştır. Fakat bu başarı küreselleşmenin doğrudan olumlu etkisi olarak görülmemelidir. IMF (Uluslararası Para Fonu), DB (Dünya Bankası) vb. kurumlar gelişmiş ülkeleri ikna ve gelişmekte olan ülkeleri baskı yoluyla küreselleşme sürecine entegre olmaları için zorlamaktadır. Ülkelerden emek piyasalarının liberalleştirilmesi, özelleştirmelerin gerçekleştirilerek tekellerin sonlandırılması, mali ve sermaye piyasalarının oluşturulması ve liberalleştirilmesi, vergi harcamalarına ilişkin reformlar yapılması gibi taleplerde bulunulmaktadır.

Nitekim bu noktada başarı da sağlamaktadırlar (Taşar 2009: 109). Bunu gerçekleştirirken daha çok gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeleri hedef almış, az gelişmiş ülkelerden zaten durumları kötü olduğu için bir beklenti içerisine girmemişlerdir. Az gelişmiş ülkeler küreselleşme sürecinin dışında tutulmuşlardır. Bu noktada Çin gibi nüfusu büyük ve ekonomisi hızla gelişen ülkeler bu az gelişmiş ülkelerden bazıları ile paranın çok fazla kullanılmadığı, çıkar ilişkisine dayanan ticaret gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Çin, Afrika ülkelerinden ürün alımlarını daha sağlıklı gerçekleştirebilmek için demir yolu yatırımları gerçekleştirmiştir. Daha sonra Hindistan ve ABD şirketleri de Afrika'da yatırım yapmaya başlamışlardır. Bu sayede bu Afrika ülkeleri demir yolu ağı kazanmış ve ulaşım, yatırım gibi ihtiyaçlarını giderebilmişlerdir. Yıllarca durgun kalan Afrika ülkeleri bu şekilde büyümeye başlamıştır. Bu sayede 1984-1996 yılları arasında gelirlerini hızla arttıran düşük gelirli ülkeler, 1996-2011 yılları arasında bu gruptan çıkmayı başarabilmişlerdir. Düşük gelirli ülkelerin büyük bir kısmı küreselleşme olgusu dışında kalarak ekonomilerini kalkındırmayı başarmışlardır. Günümüzde düşük gelirli ülke neredeyse kalmamıştır. 1980'li yıllarda düşük gelirli ülke grubunda yer alan Çin, bugün yüksek gelirli ülke grubuna mensuptur. Aşağıdaki Tablo 2'de bütün ülke gruplarının dünya toplam gelirinde oluşturdukları oransal paylara dönemsel olarak bakılabilir.

TABLO 2: Dünya Toplam Gelirinin Üç Farklı Gelir Sınıfı Arası Oransal Dağılımı (%)

Gelir Sınıfı	1984	1996	2007	2011
Düşük gelirli ülkeler	3,5	5,6	2,0	1,0
Orta gelirli ülkeler	24,1	18,6	31,2	27,6
Yüksek gelirli ülkeler	72,4	75,8	66,8	71,4
	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Kazgan, G. (2016). "Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü", Remzi Kitabevi, Istanbul, s.6.

Tablo 2'den görüleceği üzere düşük gelirli ülke grubu 1984'te % 3,5 olan payını 1996 yılında % 5,6'ya çıkarmıştır. Fakat 2007 ve 2011 yıllarına bakıldığında düşük gelirli ülke grubunun elde ettiği payın düşmüş olduğu görülmektedir. Bunun nedeni 1,2 milyar nüfusu olan Hindistan ve 1,3 milyar nüfusa sahip Çin gibi ülkelerin düşük gelirli gruptan çıkmış olmalarıdır. 2000'li yıllarda Hindistan alt orta gelir sınıfına ve Çin üst orta gelir sınıfına yükselmişlerdir. Bu dönemde düşük gelir grubu daralmış ve orta gelirli ülke grubu genişleme göstermiştir. 2000'li yılların başından itibaren yeni ABD başkanı Bush'un piyasadaki likiditeyi bollaştırması ile faizler düşmeye başlamıştır. Bunun sonucunda sıcak para olan kısa vadeli sermaye yatırımları düşük ve orta gelirli ülke gruplarına yönelmiştir. Bu sayede 2007 krizine kadar bu iki grup önemli gelişme gösterebilmiştir (Kazgan 2016: 58-66).

Aşağıda yer alan Tablo 3'te, Dünya bankasının küresel kriz sonrası açıkladığı düşük gelir grubundaki ülkeler gösterilmektedir.

TABLO 3: Düşük Gelir Grubunda Yer Alan ülkeler

Düşük Gelirli Ekonomiler ($1.025 veya Daha Az)		
Afganistan	Gine	Ruanda
Benin	Gine-Bissau	Senegal
Burkina Faso	Haiti	Sierra Leone
Burundi	Kore Dem. Halk tems.	Somali
Orta Afrika Cumhuriyeti	Liberya	Güney Sudan
Çad	Madagaskar	Tanzanya
Komorlar	Malawi	Togo
Kongo Demokratik Tems.	Mali	Uganda
Eritre	Mozambik	Zimbabve
Etiyopya	Nepal	
Gambiya	Nijer	

Kaynak: The World Bank. (2017a). World Bank Country and Lending Groups. https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups).

Dünya Bankasının verilerine göre kişi başına GSMH'si 1.025$ veya altında olan 31 düşük gelirli ülke bulunmaktadır.

1.1.2 Gelişmekte Olan Ülkeler

1980'li yıllarda ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeler, büyüme sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Hatta buna daha fazla büyüyememe sorunu demek doğru olacaktır. Piyasada değerlendirilmeyi bekleyen yüklü miktarda sermaye vardır. Aynı zamanda fabrikaların stokları yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu duruma çözüm olarak küreselleşme gündeme getirilmiştir. Küreselleşme; ülkelerin birbirleriyle rahat rahat alışveriş yapabilmesini, kapılarını dışarıya açmalarını, ileri aşamada mali piyasaların da serbestleştirilmesini, çok uluslu şirketlerin ucuz işgücü ve geniş pazar olanakları buldukları yerlere giriş çıkışlarını sağlayan önemli ve kapsamlı bir olgudur. Küreselleşme ile dünyanın küresel bir köy haline geleceği ifade edilmektedir. ABD ve İngiltere, gelişmekte olan ülkelerin kendilerine olan borçlarını veya yardım taleplerini kullanarak küreselleşmeye sıcak bakmalarını ve piyasalarını açmalarını sağladılar (Şener 2014: 54). Fakat gelişmekte olan ülkelerin birçoğu bu duruma hazır değillerdi ve karşı karşıya kalacakları en küçük bir sorunda kriz yaşamaları muhtemeldi. Nitekim öyle de oldu ve Türkiye gibi bazı ülkeler birden fazla krizi birkaç yıl içerisinde yaşamak zorunda kaldılar. 1990'lı yıllarda ABD bilgisayar teknolojisi ve AB ise eski Sovyetler Birliği'nin dağılması

sonrası edindiği yeni üyeler ile güzel günler geçirmekteydiler. Bu dönemde Clinton öncülüğünde ABD, bütçe açığı ve dış açığını düzeltme gayreti içindeydi. Bu nedenle likidite daralıyor, faiz yükseliyordu. Uluslararası piyasalardaki para ABD'ye yöneliyordu. Bu aynı zamanda paranın ayrıldığı ülkenin büyük olasılıkla kriz yaşayacağı anlamına gelmekteydi. Çünkü kısa vadeli sermaye şeklindeki bu paralar kârlılığın yüksek olduğu yere girip, başka bir yerde daha kârlı bir alan bulduklarında hemen oradan ayrılma eğilimindedirler. Bu nedenle arkalarında tahrip edilmiş bir ekonomi bırakabilmektedirler. Sıcak para şeklindeki kısa vadeli sermaye hareketleri girdikleri ülkenin yerel parasının değerlenmesine ve bu yolla ihracatının gerilemesine neden olmaktadır. Sonuç olarak ülke rekabet avantajını kaybederek ihracatta gerilerken ithalat seviyesi artarak dış açıkları yükselmektedir. Bu şekilde sıcak para ülkeyi terk ettiğinde de arkasında tahrip edilmiş bir ekonomi bırakmaktadır. Türkiye 1991, 1994, 1999 ve 2001 krizleri ve 1997 Asya krizi bu duruma örnek gösterilebilir (Bayrak ve Kanca 2013: 6-7).

Aşağıda yer alan Tablo 4 ve Tablo 5'te Dünya bankasının küresel kriz sonrası açıkladığı düşük orta gelir ve üst orta gelir grubunda yer alan ülkeler gösterilmektedir.

TABLO 4: Düşük Orta Gelirli Ülkeler Grubu

Düşük Orta Gelirli Ekonomiler ($1,026 - $4,035)		
Angora	Endonezya	Filipinler
Ermenistan	Ürdün	Sao Tome ve Principe
Bangladeş	Kenya	Solomon Adaları
Butan	Kiribati	Sri Lanka
Bolivya	Kosova	Sudan
Yeşil Burun Adaları	Kırgız Cumhuriyeti	Svaziland
Kamboçya	Laos	Suriye Arap Cumhuriyeti
Kamerun	Lesotho	Tacikistan
Kongo Cumhuriyeti	Moritanya	Doğu Timor
Fildişi Sahili	Mikronezya	Tunus
Cibuti	Moldova	Ukrayna
Mısır Arap Cumhuriyeti	Moğolistan	Özbekistan
El Salvador	Fas	Vanuatu
Gürcistan	Myanmar	Vietnam
Gana	Nikaragua	Batı Şeria ve Gazze
Guatemala	Nijerya	Yemen Cumhuriyeti
Honduras	Pakistan	Zambiya
Hindistan	Papua Yeni Gine	

Kaynak: The World Bank. (2017a). World Bank Country and Lending Groups. https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups)

Dünya Bankası verilerine göre kişi başına GSMH'si 1,026 $ - 4,035 $ arasında yer alan toplam 53 düşük orta gelirli ülke bulunmaktadır.

TABLO 5: Üst Orta Gelirli Ülke Grubu

Üst Orta Gelirli Ekonomiler ($4,036- $12,475)		
Arnavutluk	Ekvador	Nauru
Cezayir	Fiji	Panama
Amerikan Samoası	Gabon	Paraguay
Arjantin	Grenada	Peru
Azerbaycan	Guyana	Romanya
Belarus	İran İslam Cum.	Rusya Fed.
Belize	Irak	Samoa
Bosna Hersek	Jamaika	Sırbistan
Botsvana	Kazakistan	Güney Afrika
Brezilya	Lübnan	Lucia
Bulgaristan	Libya	Saint Vincent ve Grenadinler
Çin	Makedonya	Surinam
Kolombiya	Malezya	Tayland
Kosta Rika	Maldivler	Tonga
Hırvatistan	Marşal Adaları	Türkiye
Küba	Mauritius	Türkmenistan
Dominika	Meksika	Tuvalu
Dominik Cumhuriyeti	Karadağ	Venezuela
Ekvator Ginesi	Namibya	

Kaynak: The World Bank. (2017a). World Bank Country and Lending Groups. https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups).

Dünya Bankası verilerine göre kişi başına GSMH'si 4,036 $ - 12,475 $ arasında yer alan toplam 56 üst orta gelirli ülke bulunmaktadır.

Orta gelirli grupta karşımıza çıkan ülkelerin birçoğu G20 üyesidir. Aynı zamanda küreselleşmenin kapsamı içerisinde yer almaktadırlar. Bu grup alt gelir grubundan aldığı yeni üyeler ve üst gelir grubuna gönderdiği eski üyeleri nedeniyle değişken bir gruptur. Genişleyip daralma eğilimleri göstermekte, dalgalı bir seyir izlemektedir. Yukarıda da söz edildiği gibi küreselleşmeden ağır darbeler alan bu grup, ABD'nin 1990'lı yılların sonunda krize girmesi sonrası uyguladığı genişleyici politikalar nedeniyle büyük kazanımlar elde etmişlerdir. Genişletici para politikası sonucu artan dolarlar faizleri düşürüyordu. Kısa vadeli sermaye girişleri ve doğrudan yatırımlar ile kazanım sağlayan GOÜ, büyüme ve ihracat seviyelerini arttırıyorlardı. 2007 küresel krizine kadar bu büyüme devam etmiştir. Tablo 1'den görülebileceği gibi 1984 yılında toplam dünya gelirinden elde ettiği pay % 24,1 iken 1996 yılında bu

oran % 18,6'ya düşmüştür. 2007 yılında ise % 31,2'ye yükselen bu oran kriz sonrası döneme denk gelen 2011 yılında % 27,6'ya düşmüştür. Kriz sonrası GOÜ'de büyüme oranları eskiye nazaran düşmüştür. Bu ülkelerde 2000-2008 arasındaki ortalama % 6'lık büyümeler elde edilememiş olsa da 2015 yılına kadar % 2-3 gibi bir büyüme sağlanabilmiştir. Yani vaat edildiği gibi dünyada küreselleşen büyüme veya refah değil sadece sermaye hareketleriydi (Kazgan 2016: 58-68).

1.1.3 Gelişmiş Ülkeler

Yukarıda az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları açıklanırken 1990'lı yıllarda hem teknolojinin gelişmesi hem de ABD'nin bütçe açığı ve dış açığını kontrol etmek için sıkı politikalar izlemesinin gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Çünkü kısa vadeli sermaye hareketleri ve doğrudan yatırımlar, ABD'de artan faizler nedeniyle ABD'ye yönelmiş ve gelişmekte olan ülkeleri zor durumda bırakarak krizlerin altyapısını oluşturmuşlardır. Gelişmiş ülkelerde de mali, parasal ve finansal konularda sorunlar olması muhtemeldir fakat bu sorunlar gelişmekte olan ülkelerdeki kadar ağır olmamaktadır (Öztürk 2009: 199). Aşağıda yer alan Tablo 6'da Dünya bankasının açıkladığı yüksek gelir grubunda yer alan ülkeler gösterilmektedir.

TABLO 6: Yüksek Gelirli Ülkeler

Yüksek Gelirli Ekonomiler ($12,476 yada üstü)		
Andorra	Yunanistan	Polonya
Antigua ve Barbuda	Grönland	Portekiz
Aruba	Guam	Porto Riko
Avustralya	Hong Kong	Katar
Avusturya	Macaristan	San Marino
Bahamalar	İzlanda	Suudi Arabistan
Bahreyn	İrlanda	Seyşeller
Barbados	Man Adası	Singapur
Belçika	İsrail	Sint Marteen (Hollanda Bölümü)
Bermuda	İtalya	Slovak Cumhuriyeti
İngiliz Virgin Adala	Japonya	Slovenya
Brunei	Kore Cumhuriyeti	İspanya
Kanada	Kuveyt	Saint Kitts ve Nevis
Cayman Adaları	Letonya	Saint Martin
Kanal Adaları	Lihtenştayn	İsveç
Şili	Litvanya	İsviçre
Curaçao	Lüksemburg	Tayvan
Kıbrıs	Macao Sar	Trinidad ve Tobago
Çek Cumhuriyeti	Malta	Turks ve Caicos Adaları
Danimarka	Monako	Birleşik Arap Emirlikleri
Estonya	Hollanda	Birleşik Krallık
Faroe Adaları	Yeni Kaledonya	Amerika Birleşik Devletleri
Finlandiya	Yeni Zelenda	Uruguay
Fransa	Kuzey Mariana Adaları	Virgin Adaları (ABD)
Fransız Polinezyası	Norveç	
Almanya	Umman	
Cebelitarık	Palau	

Kaynak: The World Bank. (2017a). World Bank Country and Lending Groups. https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups).

Dünya Bankası verilerine göre kişi başına GSMH'si 12,476 $ ve üzerinde olan toplam 78 yüksek gelirli ülke bulunmaktadır.

2000'li yıllara kadarki süreçte az gelişmiş ülke grubu hafif hareketlilik gösterebilmiş, ABD ve AB önemli kazanımlar elde ederken kaybeden gelişmekte olan ülkeler olmuştur. Fakat ibre sonradan tersine dönmüştür. Yeni başkan Bush döneminde genişletici politikalar uygulanmış, vergi oranları düşürülmüş, teşvikler sağlanmış, denetim araçları kaldırılarak piyasanın canlanması sağlanmıştır. Bu şekilde faiz oranları düşmüş ve sermaye diğer ülkelere doğru yönelmiştir. 2008 küresel krizine kadar kazanan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları olurken güç kaybeden bu kez gelişmiş ülke grubu olmuştur (Kazgan 2016: 58-68).

Finansal sistemin mi gelişmiş ülkeyi şekillendirdiği yoksa gelişmiş ülkelerin mi finansal sistemi güçlü hale getirdiği hâlâ tartışılmakta olan bir konudur. Fakat finansal sistem ve gelişmişlik düzeylerinin birbirlerinden ayrı düşünülemeyeceği açıktır. Gelişmiş ülkelerin sermaye piyasalarında genellikle piyasada çok oyuncu bulunur, aktif toplamları büyük, finansal ürün çeşitliliği bol ve likidite derinlikleri de fazla olur (Teker ve Özer 2012: 1-3).

1980'li yıllarda gelişmiş ülkeler ellerindeki fazla sermayeyi ve malları değerlendirebilmek amacıyla küreselleşme sürecini gündeme getirmişlerdir. Bu şekilde mal ve para piyasalarının serbestleştirilmesi hedeflenmiştir. 2010'lu yıllarda sorunun çözülemediği görülünce de daha fazla serbestliğe ihtiyaç olduğu düşünüldü. Küreselleşmenin dünyayı aynı anda kalkındıracağı ve herkese büyümenin olumlu etkisinin dokunacağı vaat edilmekteydi. Fakat görüldüğü üzere küreselleşme sürecinde bir grup kazanırken diğeri kaybetmekteydi. Küreselleşen sadece krizler, durgunluklar olmaktaydı. 2010'lu yıllarda bu açıkça görüldü ve ülkeler kendi başlarına büyümeyi sağlamak adına arayışlara giriştiler. Sonuç olarak çözüm daha fazla serbestleşme olarak yorumlandı ve serbest ticaret anlaşmaları gündeme getirildi. ABD, İngiltere, Almanya, Japonya, Kanada gibi gelişmiş ülkeler yaptıkları serbest ticaret anlaşmaları ile durgunluğu aşmayı planlıyorlardı.

2011 yılında AB-18 içerisinde bazı ülkelerin bütçe açıklarının ve kamu borçlarının çok yüksek olduğu anlaşılınca AB-18 krize girdi ve 2015'e kadar eksi büyümede kaldı. ABD 2010 yılında topraklarında yeni kaya gazı buldu. ABD'de ayrıca 2014 yılı itibariyle sanayiye robotların girmesi şeklinde yeni bir sanayi devrimi söz konusu oldu. Bu sayede ABD yeniden büyümeye başlayabildi. GOÜ grubu ise 2002-2008 yılları arasındaki büyümeye bir daha ulaşamadı ama 2015'e kadar % 2-3 gibi büyüme sağlamaya devam ettiler (Kazgan 2016: 58-68). Uluslararası para fonu Dünya Ekonomisinin Görünümü Raporu'nu nisan ayında yayınlamış ve 2016'dan bu yana gelmeye başlayan iyi haberlerin devam ettiğini ve küresel ekonomiye dair olumlu gelişmelerin yaşandığını belirtmiştir. 2017 yılı için küresel ekonomiye ilişkin büyüme tahminlerini % 3,5 ve 2018 için % 3,8 olarak açıklayan IMF,

görünümün iyiye gittiğini ve ortaya çıkacak başarının geniş tabanlı olacağını ifade etmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki büyüme oranını 2017 ve 2018 yılları için % 2, gelişmekte olan ülkeler için sırasıyla % 4,5 ve % 4,8 şeklinde tahminde bulunmuştur. Yapısal sorunlar, emtia fiyatlarına olan hassasiyet, mali problemler ve politika tedbirleri nedeniyle büyüme oranları gelişmekte olan ülkelerde farklılık gösterecektir. Çin parasının değer kaybı yaşaması ve yaşanan sermaye çıkışları, Güney Kore başbakanının yolsuzluk nedeniyle görevden alınması, Brexit ile ilgili gelişmeler, Endonezya'da yaşanan sel felaketi ve Trump'ın ABD başkanlığını kazanması ile dışarıya verdiği mesajlar nedeniyle dolar değerlenmiş, ABD tahvil getirileri artmış ve yatırımcıların yükselen piyasalara yönelik yatırımları olumsuz etkilenmiştir. Yaşanan bu olaylar sonrası yatırımcılar yeni arayışlara yönelerek, gelişmekte olan ülkelerin aleyhine sonuçların meydana gelmesine neden olmuşlardır (T.C. Kalkınma Bakanlığı 2017: 1-4).

Aşağıdaki Tablo 7'de düşük gelirli ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin ve gelişmiş ülkelerin 2013-2016 yılları arasında elde etmiş oldukları büyüme oranları yer almaktadır.

TABLO 7: Ülke Gruplarının Büyüme Oranları (%)

	2013	2014	2015	2016
Düşük Gelirli Ülkeler	5,7	6,1	4,6	4,1
Düşük ve Orta Gelirli Ülkeler	5,1	4,6	3,8	3,9
Düşük Orta Gelirli Ülkeler	5,5	5,6	5,4	5,1
Orta Gelirli Ülkeler	5,1	4,6	3,8	3,9
Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	4,9	4,3	3,3	3,5
Yüksek Gelirli Ülkeler	1,4	1,9	2,2	1,7

Kaynak: International Monetary Fund (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 7'de görülebileceği üzere düşük gelirli ve orta gelirli ülke grupları özellikle 2014 yılı sonrası büyüme oranlarında gerileme yaşarken gelişmiş ülkeler daha iyi sonuçlar ortaya koyabilmişlerdir. Düşük gelirli ülkeler 2013'teki % 5,7'lik büyüme oranını bir sonraki sene % 6,1'e çıkartabilmiş olmalarına rağmen takip eden yıllarda 2015 için % 4,6 ve 2016 için % 4,1'e gerilemişlerdir. Orta gelirli ülkeler ise 2013'teki % 5,1'lik büyüme oranını takip eden yıllarda koruyamamış ve 2014 için % 4,6 2015 için % 3,8 ve 2016 için % 3,9 gibi büyüme oranlarına ulaşmışlardır. Bu sırada nispeten daha iyi bir görünüm ortaya koyan gelişmiş ülkeler 2013'te elde ettikleri % 1,4'lük büyüme oranını 2014'te % 1,9 2015'te % 2,2'ye çıkarabilmiş fakat 2016'da % 1,7'ye gerilemekten kurtulamamışlardır.

Doğalgaz ABD'nin portföyünde önemli bir rol oynayarak ekonomiyi ayakta tutan birçok sektörde kullanılmaktadır. Ticari ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra günlük yaşam için de önemli bir enerji kaynağıdır. Doğal gaz hem diğer fosil yakıtlara göre daha temiz hem de ekonomik olarak uygun olmasından dolayı elektrik üretimi için tercih edilen bir yakıt olmuştur. 1970, 1980 ve 1990'lı yıllarda elektrik üretimi için öncelikle kömür ya da nükleer güç tercih edilmekteydi. Zaman içerisinde ekonomik, çevresel, teknolojik ve düzenleyici değişiklikler yapılmış ve doğalgaz tercih edilen yakıt olmuştur. Son zamanlarda ülkenin doğalgaz bağımlılığını sonlandıracak çözüm kaya gazı olarak düşünülmektedir (National Energy Technology Laboratory 2013: 7). İlk kaya gazı ABD'de 1821 yılında bulunmuştur. 2010 yılında bulunan yeni kaya gazı ile beraber toplam kaya gazının ülkenin 100-150 yıllık gaz ihtiyacını ithalat yapmadan karşılayabilecek düzeyde olduğu tahmin edilmektedir (Karslı 2015: 18-23). Kaya gazı ABD enerji ihtiyacının büyük kısmını karşılamaktadır. Fiyat düşüşleri nedeniyle etkisini kaybedeceği belirtilmişti ama önemli bir enerji kaynağı rolüne bürünmüştür. Enerji bilgi idaresi yayınladığı raporda ABD'nin 2020 yılının sonuna kadar günlük 13.2 milyon varil üretim yapacağını bildirmiştir. Bu durumun gerçekleşmesi ABD'yi en büyük üretici konumuna ulaştıracaktır (Dünya Enerji Konseyi Türkiye 2019: 1).

ABD petrol ve doğalgaz üretiminde son yıllarda üretimini arttıracak önemli girişimlerde bulunmuş ve üretimini arttırabilmiştir. Ama şuanki mevcut durum ve fiyatlar yakın zamanda Çin'de ortaya çıkıp tüm dünyayı etkisi altına almayı başaran korona virüs (Covid-19) salgınıyla alakalıdır. Korona virüsü etkisini sürdürmektedir ve gözle görülebilir seviyede ekonomik yıkımlara ve çok sayıda insanın zarar göreceği bir duruma sebep olmuştur. Ortaya çıkışıyla beraber salgının yayılımı hızlı gerçekleşmiş ve Çin üretim seviyesini çok kötü etkilemiştir. Çin'de çıktı seviyesinde düşüş yaşanması dünyanın geri kalanını da olumsuz etkilemiştir. Bu noktada Çin'in küresel arz zincirinde, ulaşım ve mal piyasaları noktalarında artan anahtar ülke rolü belirgin biçimde kendisini göstermiştir. Salgının diğer ülkelere yayılımı sonrası benzer gelişmeler o ülkelerde de yaşanmıştır. İnsanların evlerine kapandığı, eğitimin, spor müsabakalarının, eğlence sektörünün, üretimin vb. faaliyetlerin askıya alındığı bir dönem yaşanmaktadır. Yaklaşık bir yıl sonrasında ortaya konulabilen ve etkinliği de hala tartışılmakta olan korona virüs aşısının, henüz tüm dünyada etkin bir şekilde yapılamamış olması nedeniyle bu gelişmelerin yaşanmaya devam edeceğini söylemek de yanlış olmayacaktır (OECD 2020: 3). Korona virüs salgınına ilişkin onaylanan vaka sayısı 27.03.2021 saat 13.50 itibariyle 126.236.115 ve salgından ölen kişi sayısı da 2.769.479 kişidir. İyileşen kişi sayısı da 71.531.486 kişidir (Johns Hopkins University 2021). Salgının ekonomiye etkileri de ciddi boyuttadır. ABD'de doğalgaz (Henry Hub) metreküp fiyatı 2.56 dolar civarındadır. Henry Hub boru hattı, New York ticaret borsasında doğalgaz vadeli işlemlerinin fiyatlama noktasıdır. ABD'de brent petrolün fiyatı yaklaşık 64.33 dolar seviyesindedir (Markets insider 2021).

Aşağıdaki Tablo 8'de OECD ve IMF'in 2017 yılında bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yaptıkları büyüme tahminlerine bakılabilir.

TABLO 8: OECD ve IMF Büyüme Tahminleri ve Gerçekleşen Büyüme Oranları (%)

	Gerçekleşen 2015-2016		OECD Mart 2017 Ara Dönem Tahminleri			IMF Nisan 2017 Tahminleri		
	2015	2016	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Dünya Büyümesi	2,7	2,4	3,0	3,3	3,6	3,1	3,5	3,6
ABD	2,6	1,6	1,6	2,4	2,8	1,6	2,3	2,5
Avro Bölgesi	2,0	1,8	1,7	1,6	1,6	1,7	1,7	1,6
Japonya	1,2	1,0	1,0	1,2	0,8	1,0	1,2	0,6
Almanya	1,7	1,9	1,8	1,8	1,7	1,8	1,6	1,5
Fransa	1,1	1,2	1,1	1,4	1,4	1,2	1,4	1,6
İtalya	0,8	0,9	1,0	1,0	1,0	0,9	0,8	0,8
İngiltere	2,2	1,8	1,8	1,6	1,0	1,8	2,0	1,5
Çin	6,9	6,7	6,7	6,5	6,3	6,7	6,6	6,2
Hindistan	8,0	7,1	7,0	7,3	7,7	6,8	7,2	7,7
Brezilya	-3,7	-3,6	-3,5	0,0	1,5	-3,6	0,2	1,7
Rusya	-2,8	-0,2	-	-	-	-0,2	1,4	1,4
Türkiye	6,1	2,9	-	-	-	2,9	2,5	3,3

Kaynak: (The World Bank, 2019). (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2017). (Statista, 2017a) (Focuseconomics, 2019b) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 8'de görülebileceği üzere 2016 için IMF'in % 3,0 ve OECD'nin % 3,1'lik tahminine karşın gerçekleşen dünya büyümesi % 2,4 olmuştur. Önümüzdeki birkaç yıl için küresel büyümede olumlu gelişmelerin yaşanması beklenmektedir. ABD'ye ilişkin 2016 yılı tahminleri yerinde olan IMF ve OECD'nin 2017 ve 2018 için çok iyimser tahminlerde bulundukları söylenebilir. Avro Bölgesi için ikisinin de 2016 tahminleri % 1,7 olmasına karşın gerçekleşen büyüme % 1,8 olmuştur. Avro bölgesinde 2017 ve 2018 yılları için büyümenin gerileyeceği düşünülmektedir. Almanya 2016 için beklentilerin üzerinde % 1,9'luk büyüme elde edebilmiştir ama 2017 ve 2018'de bunun gerileyeceği tahmin edilmektedir. Çin için de aynı şekilde 2016 tahminleri yerinde olmuştur. Çin'in 2017 yılında gerçekleşen büyümesi ise beklentilerin aksine yükselmiş ve % 6,8 olarak gerçekleşmiştir.

ABD için 2017 yılında gerçekleşen büyüme oranları % 2,2 ve 2018 yılı için de % 2,8'dir. Avro Bölgesi için 2017'de % 2,4 ve 2018'de % 1,9 gibi bir büyüme oranı elde edilebilmiştir. Çin içinse 2017'de % 6,7 ve 2018'de % 6,6 şeklinde sonuçlara ulaşılmıştır.

1.2 İKTİSADİ SİSTEMLER

Ekonomik faaliyetler bireylerin, ailelerin ve toplumların farklı sosyal ve maddi hedeflere ulaşmada kullanabilecekleri serveti yaratır ve onu dağıtır. Bu nedenle ekonomi, insan gelişiminin temel bir ölçüsüdür (Duhaime 2017: 69). Ekonomi bilimi, sınırsız ve sürekli çeşitlenmekte olan insan ihtiyaçlarının karşılanmasını temel alır. Ekonomik işlem sırasında üretim, tüketim, mübadele, bölüşüm gibi işlemler meydana gelir. Bunların düzgün bir şekilde ve ihtiyaçlara yönelik olarak disiplinli gerçekleşmesi için uygulanan farklı sistemler mevcuttur. Ekonomik sistemler üretimin tüketimi, arzın talebi olabilecek en iyi şekilde tamamlaması anlamını taşımaktadır. Bu farklı sistemleri liberalizm (kapitalizm), sosyalizm, karma ekonomi, ütopik sosyalizm, toplumcu sosyalizm, fabianizm, komünizm, faşizm, nasyonal sosyalizm ve islamizm şeklinde sıralamak mümkündür (Zeytinoğlu 1985: 182-219).

İnsanlar özellikle içinde yaşadıkları ülkenin ekonomisine önemli ölçüde bağlıdırlar. Ülkelerin sahip oldukları yer altı ve yer üstü zenginlikleri, işgücünün nitelikleri vb. birçok şekilde farklılaşan özellikler ülkeleri farklı sistemler uygulamaya yöneltmektedir. Fakat uygulanacak sistemler fark etmeksizin amaç hepsinde aynıdır. Geleneksel ekonomiler açısından hangi ürünlerin nasıl üretileceği ve nasıl dağıtılacağı sorularına en uygun cevaplar verilmeli ve ona göre işlemler gerçekleştirilmelidir. Burada sosyalizm, liberalizm ve karma ekonomik sistem ele alınacaktır (Rabbior 2014: 1).

1.2.1 Liberal Ekonomik Sistem

Liberal iktisadi düşünce 18. yy sonlarında Fransa'da ve İngiltere'de Merkantilizme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Fransa'daki tarımsal kapitalizm nedeniyle buranın sistemine de uygundur. Kısa zaman içerisinde Fransa'da ve İngiltere'de sınai kapitalizmin sözcülüğünü yapmaya başlamıştır. Yeni yeni gelişmeye başlayan sınai kapitalizm kendisiyle beraber sınai kapitalizme dayalı yeni bir girişimci sınıfı ortaya çıkarmaktaydı ve bu kesim devlet tarafından veya başka bir şekilde herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmak istemiyordu. Bu nedenle felsefesi "laisser faire" yani anlamı "bırakınız yapsınlar" olan bir iktisadi sistem geliştirildi. Devlet müdahalesini sınırlayan, ticareti serbest hale getiren, mülkiyet hakkını koruyan, gücünü sahip olduğu topraklardan alan soyluları eleştiren ve bireysel denetimin söz konusu olduğu özgürlükçü yeni bir yapılanma oluşturuldu. Aslında merkantilizm 15-18. yy arasında iktisat politikalarını şekillendirirken 17. yy sonları ile 18. yy başlarında düşünürler hem merkantilizmden hem de iktisadi liberalizmden etkilenerek çalışmalar ortaya koymuşlardır. Yani çalışmalarında iki sistemin de etkisi görülmekteydi. Merkantilizmle ilgili bir çıkmaz söz konusuydu ve sanayi kapitalizmine geçişin temelleri atılmaktaydı.

Merkantilizm'den iktisadi liberalizme yönelik geçişi gerektiren etkenleri sıralamak mümkündür. Birincisi gelirden kâr adı altında pay alan tasarruf ve sermaye gücü olup bunu sürekli

arttırmakta olan girişimci bir sınıf bu dönemdeki fiyat artışları sonucunda güç kazanmaktaydı. İkincisi teknik buluşlar nedeniyle insan emeğine bağlı yapılmakta olan üretimde büyük gelişme sağlandı ve üretim arttı. Üçüncüsü feodalizmin yıkılması nedeniyle işçi, toprak vb. üretim faktörlerini piyasadan temin etmek eskiye nazaran daha kolay hale gelmişti. Dördüncü olarak da üretimin kârlılığını devam ettirebilecek iç ve dış talep söz konusuydu. Hem ülke içine hem de deniz aşırı ülkelere ticaret yapılabilmesi ve deniz aşırı ülkelerden hammadde temini sağlanması mümkündü. Kömür, metalürji, dokuma gibi alanlarda üretime başlayan çok sayıda yeni işletme, piyasayı kontrol altına alabilecek veya fiyatı etkileyebilecek ölçüde büyük olmayan küçük firmalardı. Rekabete dayalı bir üretim söz konusuydu. Bu firmalar rekabete dayalı üretim gerçekleştirirken loncalar tekelci kuruluşlar olarak ayrıcalıklı bir şekilde üretim gerçekleştirmekte ve şartları sanayiciler aleyhine çevirmekteydiler. Sanayiciler için uygun bir ortam oluşturmak adına düzenlemeler yapılmakta ve sanayiyi kayıtlayan kontroller kaldırılmaktaydı. Lonca kayıtlarından kurtulan işçilerin örgütlenmesini engellemek adına da parlamento, işçi örgütlenmesini engelleyecek düzenlemeler getirmiştir. Bir takım gerekli düzenlemelerin yapılması ve kontrollerin kaldırılmasından sonra 18. yy'dan itibaren dış ticaret serbest hale gelmiş ve serbest ticaret anlaşmaları yapılmaya başlanmıştır. Merkantilizmde mübadele kazancı merkezde yer almaktaydı fakat gelinen noktada sınai üretim sonucu elde edilen kârın artık merkezde olduğu söylenebilirdi (Kazgan 2000: 51-53).

Klasik ekonomik liberalizm ya da kapitalizm ilk kez 19.yy'da zirveye ulaşmıştır. Bugün pek çok kişi şuan yaşanılan dönemi "geç kapitalizm" ya da "post kapitalizm" olarak anmaktadır. Kökleri orta çağa kadar dayanan bu sistem, 18.yy'da yaşamış Adam Smith tarafından geliştirilmiştir. Liberalizm, Merkantilizme tepki olarak ortaya çıkan ve devletin ekonomide varlığının sınırlandırılması gerektiğini savunan Fizyokrasinin geliştirilmiş hali olarak nitelendirilebilir (Stegmann 2004: 1). Liberalizmin savunucuları, fizyokratların doğal düzen fikrinden etkilenmiş ve bunun yerine görünmez el kavramını getirmişlerdir. Fizyokratların tek üretken sektör olarak tarımı görmelerini eleştirerek emek gücünü ön plana çıkarmışlardır. Ayrıca bu dönemde gelişen teknoloji ve sanayi, liberalizmin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Bilgili 2012a: 27). Kapitalizm ise bu temel üzerinde büyüyüp gelişerek bugünkü şeklini almıştır. Yani ekonomik liberalizm, kapitalist yöntemin entelektüel dayanağını oluşturmuştur (Stegmann 2004: 9). Kumanda ekonomisi sosyalizm denen sisteme ve piyasa ekonomisi ise kapitalist sisteme özgü araçlardır. Fakat Almanya'da Hitler ve İtalya'da Mussolini gibi diktatör liderlerin kapitalist ekonomide kumanda ekonomisi uygulamaya çalışmaları gibi istisnai durumlar da yaşanmıştır (Ünsal 2007: 11).

Smith'in yaşadığı dönemde, insanlar ulusun zenginliğinin arttırılması için ülkedeki altın ve gümüş stokunun arttırılması gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle yurtdışından nihai mal ithalatına kesin kısıtlamalar getirilip ihracata yönelik teşvik girişimlerinde bulunulmaktaydı. Bu sayede ülke

içinde değerli madenler birikmeye devam edecek ve bu madenlerin korumacı politikalar ile beraber ithalat oranları çok düşük seviyede tutulduğu için ülke dışına çıkması engellenmiş olacaktı. Ülkelerin bu şekilde zengin olabileceklerine inanılmaktaydı (Adam Smith Institute 2020: 2). Smith, var olan bu Merkantilist yapının yanlış olduğunu ve serbest ticaret koşullarında her iki tarafında daha fazla çıkar sağlayacağını savunmuştur. Ticaretin öncelikli avantajlarının arz fazlası mallar için yeni piyasalar açmak ve evdekinden daha düşük bir maliyetle yurtdışından bazı malları sağlamak olduğunu ifade etmiştir (Library of Economics and Liberty 2020: 13). Basit bir anlatımla Smith, ithalatı engelleyici politikalar sonucunda belli bir noktadan sonra kimsenin ithalat yapmayacağını bu nedenle ülkenin ihracat oranlarının da düşeceğini iddia etmiştir. Ayrıca ticari işlemler de mal veya hizmeti satın alan kişilerin de satan kişiler kadar üründen fayda sağladıklarını belirtmiştir. Bu şekilde her iki tarafa da yarar sağlayan ticari işlemler ile ülkelerin refah seviyeleri de yükselmektedir. Smith mevcut merkantilist yapının aksine ulusun zenginliği olarak ülke içinde bulunan değerli madenlerin miktarını değil, ülkenin üretim ve ticaret toplamının ulusun zenginliğini belirttiğini ortaya koymuştur (Smith 2007: 5). Bu şekilde Smith serbest ticaret ekonomistlerinin silsilesini başlatmış ve David Ricardo ve John Stuart Mill'in karşılaştırmalı üstünlükler teorileri için yol açmıştır.

Smith'e göre insanların kişisel çıkarlarının ahlak ile birleşmesi, topluma fayda sağlayabilir. Özgürlük ve kişisel çıkar ihtiyacı kargaşa üretmez bunun yerine –görünmez el olarak ifade edildiği gibi - arzı ve talebi meydana getirir. İnsanlar birbirleriyle ticaret, pazarlık gibi işlemlerde bulunarak ülke kaynaklarını verimli bir biçimde kullanabilir ve ortak bir amaca hizmet edebilirler. Bu şekilde insanlar toplum nezdinde daha yüksek saygınlık kazanırlar. Yani başarılı bir sosyal düzenin krallar ve başkanlar tarafından kontrol edilmesine gerek olmadığını, insan doğasının bir ürünü olarak organik bir şekilde büyüyebileceğini belirtmiştir. Açık, üzerinde baskı olmayan rekabetçi bir pazarın bu durum için iyi bir ortam olacağını ifade etmiştir. İnsanların bencil olduklarını fakat başkalarına yardım etmekten de hoşlandıklarını belirtmiş ve kimi zaman kişiye hiçbir faydası olmamasına rağmen başkalarının gelir kazanmasından mutlu olabileceklerini de sözlerine eklemiştir (Adam Smith Institute 2020: 7). Fakat sırf yardımseverliklerinden dolayı insanlardan bir şeyler beklemenin doğru olmadığını tam bu noktada kişisel çıkar mekanizmasının devreye girerek her iki tarafa kazanç oluşturduğunu ifade etmiş ve bu durumu bir örnek yardımıyla açıklığa kavuşturmuştur. İnsanların yiyeceklerini, tükettikleri birayı veya ekmeğini üreten esnaf kesiminin bu durumu topluma fayda sağlamak ve hayırseverlik yapmak amacıyla yapmayacaklarını, bunun karşılığında kendi çıkarlarını elde etmeyi bekleyeceklerini vurgulamıştır. İnsanlar kendisine bir kazanç sağladığı için çalışırlar ve bu sayede farkında olmadan toplumsal çıkara hizmet etmiş olurlar. Çünkü ekonomide bir ürün elde edilmek isteniyorsa onun muadili bir ürünü elde tutmak gerekmektedir bu da "görünmez el" sayesinde faydalı bir hal almaktadır. Yani fırıncının, bira üreticisinin üretmiş olduğu ürünü alabilmek için karşı tarafında elinde denk bir ürün veya para olmalıdır.

Bu şekilde ticari işlem her iki tarafa kazanç sağlayabilecektir. Smith'in diğer bir önemli görüşü "iş bölümü ve uzmanlaşma" üzerinedir. Smith üretilen ürünlerin verimlilikle ortaya konulması noktasında iş bölümünün gerekliliğine dikkat çekmiştir. Örneğin bir toplu iğne üreticisinin 18 adımdan oluşan bir süreçte bütün görevleri üstlenmesi sonucunda haftalık bir avuç ürün elde edebileceğini fakat bu 18 adımın 10 işçi arasında dağıtılarak gerçekleştirilmesi ile haftalık binlerce ürünün ortaya konulabileceğini ifade etmiştir (Smith 2007: 8-16). Ortaya konulan bu fikirlerin destek bulması sonucu tarıma dayalı zenginlikten iş bölümünün uygulandığı, montaj hattı üretim metotlarıyla düzenlenen çalışma yaşamına doğru bir eğilim ortaya çıkmıştır (Blenman 2017: 12).

Bazı mesleklerde ücret farklılıklarının verimlilik artışı için gerekli olduğunu belirten Smith ayrıca ekonomide devlet için önemli görevler olduğunu da ifade etmiştir. Serbest piyasadaki en modern insanlar gibi Smith de hükümetin sözleşme yapmayı zorlamasını, patentleri onaylayıp korumasını ve yeni fikir ve buluşların teşvik edilmesi için telif haklarının sağlanması gerektiğini ifade etmekteydi. Ayrıca özel sektörün kârlı görmediği yol, köprü gibi alanlarda hükümetin kamu çalışmalarını gerçekleştirmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu hizmetlerin kullanımı karşılığında insanların kullanımları oranında ödeme yapmaları gerektiğini de sözlerine eklemiştir (Library of Economics and Liberty 2020: 14).

Smith, ortaya koyduğu görüşleriyle klasik ekonomi olarak bilinen sistemi kurmuştur. Klasik ekonominin temel doktrini, piyasalara yönelik hükümet tarafından "bırakınız yapsınlar" davranışı ile "görünmez el, herkese ekonomik girişimlerinde rehberlik ederek yardımcı olacak ve ekonomik refahı ve büyümeyi ortaya çıkaracak" olmuştur. Hükümetlerin piyasaya müdahalesi para ve zaman israfı olarak görülmekte, devlet planlamasının ve müdahalelerinin ekonomik süreci kötü etkileyerek olumsuz sonuçlara neden olacağı ifade edilmektedir. Oysaki doğal özgürlüğün ekonomiyi başarıdan başarıya götüreceğine inanılmaktadır. Bu büyümenin sağlanması adına sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi ve toplumsal, kurumsal ve hukuki zeminin de sağlanmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Mülk edinmenin ve edinilmiş mülkün güvenliğinin olmaması, insanların üretime yönelme isteklerini köreltebilir bu nedenle gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu sayede insanlar sermaye birikimine gidip üretim sürecine katılabilirler (Stegman 20014: 10).

1.2.2 Sosyalist Ekonomik Sistem

Sosyalist düşüncenin başlangıç noktası kapitalist toplum düzeninin eleştirilmesidir. Bu düşünce, liberalist sisteme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Sosyalist yazarların bu konuda çok başarılı olduklarını söylemek zordur (Mises 1951: 27).

Sosyalizm genellikle devletin üretim araçlarına sahip olduğu bir siyasal-ekonomik sistem olarak tanımlanır. Vladimir Lenin ve İngiliz sosyalist Aneurin Bevan'ın söylediği gibi devletin büyük oranda üretim araçlarına sahip olduğu bir sistem "sosyalizm" olarak ifade edilmektedir. Burada ekonomi, devlet tarafından komuta edilmektedir.

Ekonomist Robert Heilbroner, sosyalizmi "Devletin tüm üretim araçlarını kontrol ettiği merkezi planlı bir ekonomi" olarak tanımlamaktadır; yani üretilen malın mülkiyetinden ziyade devletin kontrolünü ve planlamacı rolünü vurgulamaktadır. F.A. Hayek de aynı şekilde sosyalizmde devletin planlamacı yönüne değinmiştir. Sosyalist sistem ile ilişkilendirilmiş "planlı ekonomi" veya "merkezi planlı ekonomi" gibi terimler söz konusudur.

Ludwig Von Mises bu durumu "planlı kargaşa" olarak aşağılayıcı görmektedir. Merkezi planlamadaki bir ekonominin bünyesinde bulunan sorunların sosyalizmi "piyasa sosyalizmine dönüştürdüğüne dikkat çekmektedir. Bu şekilde Ludwig'in belirttiği sorunlara yönelik bir çözüm için "Piyasa sosyalizminin" ortaya çıktığı belirtilmektedir (Bradley ve Donway 2010: 74).

Sosyalizmi yalnızca ekonomik açıdan çözümlemek veya ele almak doğru olmayacaktır. Kapitalizmin "anarşik üretim yapısı" ile kıyaslandığında sosyalizm, toplumun ekonomik açıdan daha arzulanır ve üstün bir organizasyonu gibi hareket etmektedir. Fakat bu durumun tersi ispat edilse yani sosyalizmin zenginlik değil de fakirliğe neden olduğu ortaya konulsa bile bu durum sosyalizmin çökmesine neden olmayacaktır. Bu noktada en fazla sosyalizm sadece birçok insan tarafından cazibesini yitirecektir. Çünkü sosyalist ekonomik sistemin performansı nasıl olursa olsun kapitalizme veya diğer ekonomik sistemlere kıyasla daha adil bir yapıya sahip olması, daha yüksek bir ahlakı temsil etmesi ve etik açıdan daha üstün bir dayanağa sahip olması inkâr edilemeyecek bir durumdadır (Hoppe 2010: 13).

Önceki başlıkta değinildiği gibi Adam Smith, insanların farkında olmadan kendi çıkarları peşinde koşarken birbirlerine yardımcı olacaklarını ifade etmekteydi fakat uygulama bu şekilde gerçekleşmedi. Yeni icatların yapılması ve değişen üretim sistemi sonucunda işçi ve işveren şeklinde iki sınıf meydana geldi. Daha önceleri el yordamıyla çalışan ve üretici konumunda olan küçük dükkân sahipleri, az sayıda ve pahalı üretilen makinelerin ortaya çıkması ile işçi durumuna gelmişlerdir. Yüksek sermayesi olan az bir üretici kesim ve sürekli artmakta olan işçi kesimi arasında tansiyon da sürekli yükselmiştir. Çünkü işçi sınıfının artması ücretleri sürekli aşağıya doğru çekmektedir. Üreticilerin kâr hırsı ve işçilerin boğaz tokluğuna çalışmayı kabul edecek noktalara gelmeleri sonucunda iki sınıf arasında çok büyük bir uçurum meydana gelmiştir. Böyle bir durumda kendisine yer bulan Sosyalizm, bu uçurumu ortadan kaldırmak için devletin piyasayı tam anlamıyla kontrolüne almasını ifade etmektedir. Burada devlet, serbest piyasada yer alan fiyat, rekabet, ticaret, kredi mekanizması, özel mülkiyet, kişisel çıkar gibi mekanizmaları saf dışı bırakmaktadır. Devlet hangi malların nasıl, nerede,

ne kadar üretileceğine ve insanlar arasında nasıl dağıtılacağına karar vererek arzı talebe uygun hale getirmektedir. Kolektif bir mülkiyetin söz konusu olduğu sosyalizmde, her şey devletin kontrolü altında yer almaktadır (Zeytinoğlu 1985: 135-158).

Kökleri çok eski çağlara dayanmakla birlikte 19. ve 20. yy'larda ortaya çıkan sosyalist yönetim düşüncesinin uygulanması 200 yıllık bir geçmişe sahiptir. Sosyalist yönetim biçimi planlamayı esas almakta ve birkaç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin SSCB (Lenin - Sovyet tipi yönetim), Çin (Mao - Demokratik halk cumhuriyeti), Yugoslavya (Tito - Özyönetim tipi oluşum), Küba (Castro - Latin uygulaması), Doğu Avrupa ülkeleri (Halk demokrasisi) olarak sıralanabilir. Bu örnekler arasındaki Sovyet tipi uygulama, sosyalist yönetim biçimi olarak 1917-1955 ve 1955-1991 olarak iki döneme ayrılabilir. İlk dönem reel sosyalist yönetim biçiminin ilk uygulanış tarihini göstermektedir ve sistemin kuruluş ve yükseliş dönemi olarak anılmaktadır. İkinci dönem ise reformlar vasıtasıyla kapitalizme geçiş dönemini oluşturmaktadır (Güler 2006: 190-196).

Sosyalist düşünceyi bilimsel olarak ortaya koyan kişi Karl Marx'tır. İngiltere ve Fransa'daki sınırsız mülkiyet özgürlüğünün meydana getirdiği adaletsizliği yakından inceleyen Karl Marx, bilimsel sosyalist düşüncenin temellerini atmıştır (Dinler 2012: 37). Marx, sosyalizmin en bilinen ve önemli savunucularından olmasına rağmen öncü sosyalistlerin kapitalizme yönelik değişiklik taleplerini eleştirmiştir. Marx, bu taleplerin gereksiz olduğunu çünkü kapitalizmin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanacak sorunlar nedeniyle yerini er ya da geç sosyalizme bırakacağını savunmaktaydı. Marx'a göre kapitalizm, bünyesinde barındırdığı iç çelişkiler nedeniyle zaten yıkılacaktır (Bocutoğlu 2012: 131-132).

1.2.3 Karma Ekonomik Sistem

Karma ekonomik sistem, kapitalist yönetim biçimi ile sosyalist yönetim biçimlerinin beraber uygulanmasını ifade etmektedir. Yani üretim, tüketim ve bölüşüm gibi kararların alınmasında özel sektör ve kamu sektörü birlikte rol almaktadır (Bilgili 2012b: 35). Karma ekonomik sistem, başlı başına bir ekonomik sistem mi yoksa az gelişmiş ülkeler için kapitalizme geçiş öncesi bir durak mı olduğu günümüzde hâlâ tartışılmaktadır. Fakat 1900'lü yıllarda yaygın bir şekilde uygulanan karma ekonominin, son dönemin en popüler sistemi olarak tekrar karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. Özellikle birinci dünya savaşı sonrası yerini sosyalist yönetim biçimine kaptıran kapitalist piyasa sistemi ve 1970'li yıllarda yaşanan stagflasyon kriziyle başarısızlığa uğrayan sosyalist planlama sistemleri, ülkeleri yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu iki sistemin harmanlanması şeklinde karşımıza çıkan karma ekonomik sistemde, hem kamu sektörü hem de özel sektör ekonomide birlikte yer almaktadır. Diğer sistemlerin önemli bir özelliği olan mülkiyet sahibi olmak ve mülkiyet sahibi olmamak durumu burada

iç içe geçmiştir. Bazı alanlarda sadece özel sektör veya kamu sektörü faaliyet gösterebilirken bazı alanlarda veya tamamında ortak işlem gösterilebilmektedir. Hatırlanacağı üzere Adam Smith böyle bir duruma karşı çıkmamış aksine bu savı desteklemiştir. Özel sektörün kârlı görmeyeceği altyapı vb. işlerin kamu sektörü tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini ve kamunun, mülkiyet hakkının ve patent yasalarının sorumluluğunu alması gerektiğini ifade etmekteydi. Genel olarak karma ekonomilerde kamu sektörü ile özel sektör arasında ciddi bir rekabet sürecinin yaşandığı ve birbirlerini yok etme amacı taşıdıkları görülmektedir. Siyasi otoritenin hakemliğinde gerçekleşen bu rekabet siyasi otoritenin bu rekabetin devam etmesi amacıyla gösterdikleri çabanın bir ürünü olarak sürmektedir. En ufak bir taraf tutma veya bir tarafa ayrıcalık tanınması durumunda diğer taraf olumsuz etkilenerek payını kaybedebilir hatta piyasadan çekilmek zorunda kalabilir (Zeytinoğlu 1985: 206-209).

Bazı ekonomistler az gelişmiş ülkelerin, kapitalizm öncesi geçiş süreci olarak karma ekonomiyi uyguladıklarını belirtmektedirler. Fakat gelişmiş bir ülke olan Amerika birleşik devletlerinin günümüzde somut bir örnek olarak karma ekonomiye sahip olduğu söylenebilir. Çünkü ABD ekonomisinde hem kamu hem de özel sektör ekonomide rol almaktadır. Bazı dönemler gerçekten serbest piyasa ekonomisi olmaya çok yaklaşmış olmasına rağmen ABD'nin çok uzun süredir karma ekonomik sistemde olduğunu söylemek mümkündür. Hükümet ekonomik işlemlerde hep bir şekilde faaliyet göstermekte ve birçok hizmet kamu otoritelerinin etkisi ve kontrolü altında gerçekleşmektedir. "Kesin" ve "tam" bir serbest piyasa ekonomisi, tüm mülkiyetlerin özel sektörün elinde olmasını ve tüm mal ve hizmetlerin özel sektör tarafından karşılanmasını gerektirmektedir. Fiyat arz ve talep tarafından şekillenmeli ve tüm işlemler devletin baskısı ve zorlaması dışında gerçekleşmelidir. Bu durum ayrıca "saf kapitalizm" ya da "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" olarak da ifade edilebilir. Fakat karma ekonomik sistemde hem planlı ekonomi hem de serbest piyasa ekonomisi bir arada işlem görmektedir. Hükümet gönüllülüğe dayanan bazı işlerde özel sektörü zorlayacak düzenlemeler yaparak, bazı alanlarda özel sektörün faaliyet gösterebilmesi için izin almasını şart koşarak, bazı işlemlerin gerçekleştirilmesini tamamen yasaklayarak, bazı alanlarda mülk edinerek veya vergi yoluyla piyasa fiyatını şekillendirmeye çalışarak serbest piyasa sistemini karma ekonomik sisteme dönüştürebilir (Ross 2017: 4).

Kapitalist sistemin sosyalizm ve liberalizmin ötesinde farklı bir sistem olmadığını savunan bazı yazarlar ise kapitalist sistemin gelişmemiş ülkelerin değil daha çok gelişmiş ülkelerin uygulayabileceği bir sistem olduğunu ifade etmektedirler. Türkiye gibi demokrasiye yeni geçmiş ve tam anlamıyla gelişimini gerçekleştirememiş ülkelerden ziyade gelişimini tamamlamış ülkelerin bu sistemi uygulayarak daha verimli sonuçlar alabileceklerini belirtmektedirler. Liberalizmin yıllar sonrasında bir dönüşüme uğraması ve yeniden gündeme gelmesi sonrası devletlerin müdahaleci davranışları ile eklemlenmiş bir yapı olarak karşımıza çıktığı ifade edilmektedir. Sadece bu gibi ülkelerde tutarlı bir

şekilde işlemekte ve etkin olarak uygulanabilmektedir. Liberalizm ve sosyalizm sistemleri arasında birbirini desteklemek ve uygulanabilirliğini kolaylaştırmaktan ziyade aralarında bir çatışma vukuu bulmaktadır. Bu nedenle karma ekonomik sistem bu çatışmaların arasında ülkenin gelişimini destekleyecek, potansiyelini ortaya koyacak ve buna uygun politika ve düzenlemeleri hayata geçirecek imkân bulamamaktadır (Hamitoğulları 1979: 169-170).

2. BÖLÜM: GEÇİŞ EKONOMİSİ VE ÜLKELERİN BAŞLANGIÇ KOŞULLARI

2.1 Geçiş Ekonomisi

1980'li yılların sonunda Berlin duvarının yıkılmasıyla beraber merkezi planlı ekonomiyi uygulayan ülkelerdeki görünüm çok açık bir hal aldı ve önemli değişikler yaşanması ihtiyacı gözler önündeydi. İki kutuplu savaşın sonucu olarak planlı ekonomiyi uygulayan taraf mücadeleyi kaybetti ve diğer tarafın etkisi altına girmekten kendini alıkoyamadı. Nitekim IMF gibi uluslararası kuruluşların desteğiyle planlı ekonomiden piyasa ekonomisine yönelik bir süreç başladı. Süreç, katılımcı ülkeler arasında aynı şekilde olmamasına rağmen ekonomik yapı ve tüketici-üretici davranışları bütün ülkelerde önemli değişimler geçirdi (International Monetary Fund 2000: 84).

Sosyalist Doğu blokunun çözülme süreci 1989'larda Berlin duvarının yıkılmasıyla başlamış ve 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasıyla son bulmuştur (Erarslan ve Bayraktar 2009: 269). Yaklaşık 380 milyon nüfusa sahip 25 kadar BDT ve Doğu Bloku ülkesi, sosyalist planlamacı sistemin başarısız olması üzerine planlamacı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapmaya çalışmışlardır. "Geçiş ekonomisi" ismi bu geçişi temsil etmekte ve bugün dahi bu süreç devam etmektedir (Özdemir vd. 2012: 116).

2.1.1 Geçiş Kavramı

Süreci irdelemeden önce bazı genel bilgileri açıklamak faydalı olacaktır. Komünizm sonrası ekonomileri ifade etmek için sıklıkla kullanılan "geçiş ekonomisi" kavramı çok belirsiz ve yüzeysel kalmaktadır. Hakkında konuşulanın ne tür bir geçişi ifade ettiği açık değildir. 1970'li yıllarda Küreselleşme kavramının yeniden kendine yer bulması ile bu oluşuma yeni üyeler dahil etme ihtiyacı artmıştır. İçeriğine bakıldığında birbirine entegre olmayı, dünyayı birbirine yakınsamayı amaçlayan bu kavram 1990'lı yıllarda bu amacına ulaşmaktadır. SSCB'nin dağılması ile ortada savunmasız kalan birçok ülke plana dayalı merkezi sistemlerini piyasa odaklı bir yapıya dönüştürmeye başlamış ve siyasi rejimlerini ise demokrasi ile değiştirme girişiminde bulunmuşlardır. Bu dönüşümü ifade eden geçiş süreci ekonomistler arasında iki grup şeklinde ele alınmaktadır. Bunlardan ilki geleneksel ve diğeri yeni geçiş sürecidir. Geleneksel olarak ifade edilen tropikal Afrika ve Güney Asya tipi iken yeni olan Doğu Avrupa ülkeleri, eski SSCB cumhuriyetleri, bazı Latin Amerika ülkeleri ve Çin'i ifade etmektedir. Çalışma bu ikinci tip olan yeni geçiş yaklaşımını esas alacaktır (Papava 2005: 79).

2.1.2 Geçiş Ekonomilerinin Ortaya Çıkış Süreci

Sosyalist blok yıkılmadan önce bu ülkelerde sorunlar çözülmek yerine örtbas edilirdi. Bir zaman sonra bu sorunlar büyüdü ve sistem tıkanmaya başladı. Yeni bir arayış başladı fakat bu değişim daha çok değişen dünya sisteminin gerekliliklerinden kaynaklanmaktaydı. Geçiş sürecine konu olan ülkelerin kapladığı coğrafi alan ve nüfus oldukça büyüktür. Bu nedenle geçiş, çok yakından incelenen ve takip edilen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçen zaman içerisinde yaşanan krizler, darboğazlar, başarısız reform girişimleri, siyasi kargaşalar, farklılaşan coğrafi yapı, kültür, zenginlikler, avantajlar ve dezavantajlar nedeniyle geçiş ekonomisi her yerde farklı biçimde gelişim göstermiştir. Yani geçiş süreci tek tip sonuçlar doğurmamıştır (Tandırcıoğlu 2002: 202).

Adam Smith'in yüzyıllık sorusu olan "Ülkeler nasıl zenginleşir?" sorusu geçiş ekonomisinde yer alan ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. Bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerin sosyalist sistemden kapitalist sisteme geçişleri için örnek alınabilecek çok fazla seçenek yoktu. Uluslararası kuruluşlara da çok fazla bir güven duyulmamaktaydı. Bu nedenle bu ülkelerin birçoğu yukarıdaki soruya cevap olarak ekonomik büyümenin arttırılması gerektiği sonucuna varmıştır. Bu sayede kalkınma ve refah artışı sağlanabilecektir. Bazı ülkeler bu kuruluşlardan yardım alabilmek adına önerilen hızlı serbestleşme, devletin piyasadaki rolünün küçültülmesi, özelleştirmelerin hızla gerçekleştirilmesi gibi önerileri dikkate alıp uygulamıştır. Geri kalanlar ise kendi kaynakları ve kendi düşünceleriyle bu geçiş sürecini yaşamışlardır. Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişi konu edinen bu ülkelerde temel amaç ekonomik büyümeyi arttırarak toplum refahını yükseltmek olmuştur. Bu nedenle siyasetten ekonomiye birçok alanda önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Yabancı sermayeyi kucaklayan, fiyatların piyasada arz talep dengesi ile belirlenmesine olanak tanıyan ve rekabetin yaşanması için zemin hazırlayan bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir fakat ülkelerin hepsi aynı başarıyı yakalayamamıştır. Aşağıda geçiş süreci daha detaylı olarak incelenmektedir (Staehr 2005: 177-178).

1990'ların öncesindeki eski SSCB cumhuriyetleri ve Doğu Avrupa ülkelerinin merkezi planlı sistemden piyasa sistemine geçiş süreçlerinde reel ücretlerde, sanayi istihdamında ve çıktıda azalış yaşanmış, ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerde ise istihdam ve çıktı artışı gözlemlenmiştir. Orta Avrupa'dan 5, Güney Avrupa'dan 3, Baltık devletlerinden 3 ve Bağımsız devletler topluluğundan 12 ülkenin verileri ele alınarak incelendiğinde ortaya çıkan bilgiler şu şekildedir. Sektörel yapılarını serbestleştirdikten sonraki iki üç yılda önemli değişimler sergilenmiştir. Geçiş ülkelerinin örnek olarak ele alınan ülkelerinin tamamı incelendiğinde reel ücretlerde ortalama % -28'lik bir azalış olduğu görülmektedir. Yine genel olarak bu ülkelerde ticarete konu sektörlerden (sanayi) uzaklaşan ve ticarete konu olmayan mal ve hizmet üretimine yaklaşan bir istihdam durumu gözlemlenmektedir. Sanayi istihdam payı % -25 azalırken hizmetler sektöründe ortalama % 17'lik artış gerçekleşmiştir. Tüm bu

geçiş ülkeleri sektörel istihdamda bir değişimi takiben çıktı üretiminde de sanayiden hizmetlere doğru önemli bir geçiş yaşamıştır. Genel olarak bu ülkeler için GSMH'de sanayi payı ortalama % -31 azalırken hizmetlerin payı % 25 civarında artış göstermiştir (Fardmanesh ve Tan 2009: 3-5).

2.1.3 Küreselleşme ve Geçiş Ekonomisi

1970'li yıllarda çok uluslu şirketlerin ortaya çıkması, 1980'lerde iletişim alanındaki gelişmeler ve 1990'lı yıllarda SSCB'nin yıkılması ile batının rakipsiz kalması gibi gelişmeler dikkat çekicidir. Bu gelişmeler nedeniyle daha önce 1490 ve 1890 yıllarında yaşanmış olan Küreselleşme olgusu 1970 yılı sonrası üçüncü kez sahne almıştır (TASAM 2006: 3). Küreselleşme ekonomik ve sosyal sistemle ilişkili uluslararası bir bağlantının ortaya çıkmasını ifade etmektedir. İnsan eylemlerinin bölge ya da kıta üzerinde faaliyet göstermesine imkân tanıyan bu olgu ülkeler arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal farklılıkları ortadan kaldırarak herkesi tek bir çatı altında toplamaktadır (Cuterela 2012: 137-138). İnsanları, toplumları ve onların kültürlerini tek-tipleştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Talas 2016: 9). Fakat bunun yanı sıra herkesi bir araya getirerek dünyayı küçük bir köy haline getirmektedir (Ajayi 2003: 4). Küreselleşme neticesinde ülkeler arasında gümrük duvarları kaldırılmakta ya da önemli oranda düşürülmektedir. Mali piyasalar iç içe geçmekte ve birbirlerine bağlı hassas bir yapıya bürünmektedir. Bir yerde yaşanabilecek çok küçük bir gelişme dünyanın diğer ucunda etkileşimde olduğu diğer ülkeleri kolaylıkla ve hemen etkileyebilmektedir. Nitekim 1990'lı yıllarda yaşanan Türkiye ve Asya krizleri buna güzel bir örnek oluşturmaktadır (Schmukler 2004: 1-2). Gelişmiş ülkeler ABD ve İngiltere'nin 1970'li yıllarda daha fazla büyüyememeleri sonrası gündeme getirdikleri küreselleşme olgusu, standart bir yolu takip etmemektedir. Yani vaat edilen küreselleşmenin herkese fayda getireceği ve ekonomileri birbirine yakınlaştırarak adaletsizlikleri ve farklılaşan büyüklükleri ortadan kaldıracağı yönündeydi. Fakat söylenildiği ölçüde gerçekleşmedi bu durum hatta bazılarını daha kötü noktalara ve bazılarını ise çok daha iyi konumlara ulaştırarak ülkeler arasındaki farklılıkları arttırdığı da söylenebilir. Serbest hale gelen kısa vadeli sermaye hareketleri nedeniyle mali piyasaları güçlü olmayan ülkeler ciddi krizler yaşamış ve diğer ülkeleri de birbirlerine entegre olmalarından dolayı beraberinde krizlere sürüklemişlerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi gelişmiş ülkelerin ve az gelişmiş ülkelerin büyüme kaydettiği dönemlerde gelişmekte olan ülkeler güç kaybetmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler gelişim gösterirken gelişmiş ülkeler gerileme veya durgunluk göstermiştir. Küreselleşen, ülkeler arasında refah seviyesi veya büyüme değil krizler olmuştur (Kazgan 2016: 58-66).

SSCB'nin dağılması ile bütün ipleri eline alan batılı güçler ihtiyaç duydukları gelişimi gösterebilmek adına bazı ülkeleri ikna bazılarını ise zorla kendi istedikleri şekle sokmuşlardır. Bu noktada ülkelerden istenen siyasi alanda demokrasiyi uygulamaları ve ekonomik alanda piyasa

serbestliğine geçiş yapmalarıdır. Küreselleşme dünyanın bir pazar haline gelmesini amaçlamasına rağmen çok sayıda ülkenin kendi içerisinde dahi serbest bir pazar ortamı yoktu. Fiyatlar devlet tarafından belirlenmekte, hangi ürünün nasıl ve ne kadar üretileceği, hangi alanlarda yatırımların yapılacağı gibi kararlar merkezi otorite tarafından alınmaktaydı. Bu nedenle bu ülkelerde planlı ekonomiden piyasa ekonomisine yönelik bir geçiş başlatılmalıydı. Nitekim öyle de yapıldı (Uğur ve İzgi 2011: 158).

Sosyalizm veya karma ekonomik sistemden piyasa sistemine doğru geçişi ifade eden geçiş süreci ülkelerin tamamıyla kendi istekleriyle gerçekleştirdikleri bir işlem değildir. 1917 yılında Rusya, Orta Asya ülkelerini işgal ettiğinde bu ülkeler planlı ekonomiye geçmişlerdir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri 1945 yılı sonrasında Rusya'nın ikinci dünya savaşından galip ayrılması üzerine planlı ekonomiyi uygulamaya başlamışlardır. Baltık ülkeleri 1917 yılındaki devrim ile Rusya'dan ayrılabilmiş olsalar da 1944 yılında Sovyetlerin Nazileri yenmesi sonrasında Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmiş ve sosyalizmi, planlı ekonomiyi uygulamak zorunda kalmışlardır. Görüleceği üzere bu ülkeler kendi istekleriyle uygulamadıkları sosyalizmden yine kendi istekleri dışında bu kez piyasa ekonomisine doğru geçiş yapmak zorunda kalmışlardır (Kamalov 2011: 14-16).

Bugün birçoğu gelişmekte olan ülke statüsünde olan geçiş ülkeleri farklı gruplar altında kümelenmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Baltık Cumhuriyetleri, Rusya'nın da içinde olduğu Bağımsız devletler topluluğu (Eski Sovyet Cumhuriyetleri) ve Orta Asya ülkeleri şeklinde 4 grup olarak sıralanmaktadırlar. Merkezi planlama, eski Sovyetler Birliği'nde 1992 yılında terk edildi. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise bu terk ediş daha önce başlamıştı. Fakat geçiş bu ülkelerde daha önce başlamış olmasına rağmen 1980'lerin sonuna doğru çıktıda önemli azalışlar meydana gelmiştir. Eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki çıktı kaybı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden ve Baltık cumhuriyetlerinde yaşanılandan çok daha fazla olmuştur. Çıktıdaki kayıplar aslında geçiş sürecinin başlangıcında bütün ülkelerde yaşanmıştır. Çıktıdaki önemli iyileşmeler ise 1990'ların ortasında yaşanmaya başlamıştır. Bazı ülkeler Avrupa Birliği'ne katılma yolunda önemli adımlar atmıştır. Fakat ülkelerin hepsi aynı başarıyı sergileyememiştir. Bir kısmı çıktı azalmaları yaşamaya devam etmiş ve geçiş sürecinin zorluklarıyla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Hâlâ süreçle ilgili olarak atılması gereken önemli adımlar ve uygulanması gereken önemli reformlar söz konusudur. Geçiş sürecindeki ülkeler arasında sadece Polonya, Slovakya Cumhuriyeti ve Slovenya 1989 yılı ya da geçiş sürecinin öncesine göre 1998 yılında çıktı seviyesinde önemli artışlar yakalayabilmiştir. Süreç başladıktan 6 yıl sonrasında ise sadece Polonya geçiş öncesine göre daha yüksek bir çıktı elde edebilmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri 1998 yılında ya da süreç başlangıcından 6 yıl sonrasında süreç öncesine göre çıktı seviyelerinin % 90'ına geri kavuşabilmişlerdir. Bu oran Baltık ülkelerinde % 70 ve Bağımsız Devletler Topluluğunda ise % 60 seviyesinde gerçekleşmiştir (Fischer ve Sahay 2004: 2) (Fischer ve Sahay 2000: 3).

Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri (CEE): Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Karadağ, Kosova, Hırvatistan, Macaristan, Polonya, Romanya, Sırbistan, Slovakya.

Baltık Ülkeleri: Estonya, Letonya, Litvanya.

Bağımsız devletler topluluğu (CIS): Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan.

Orta Asya Ülkeleri: Çin, Kamboçya, Laos, Moğolistan, Vietnam.

Ülkeleri bu şekilde sıralamak mümkündür (Svejnar 2002a: 3) (Libman 2011: 3).

2.1.4 Sermaye Akımları ve Ticaret

Küreselleşme, günümüzde yaşanan en önemli olgulardan biridir. Birkaç farklı şekilde karşımıza çıkan küreselleşme olgusu sermayenin, üretimin, malların, işgücünün küreselleşmesini ve tüketim alışkanlıklarının ortak bir payda da yer almasını bünyesinde barındırmaktadır. 1970'li yıllarda önce gelişmiş ülkelerde başlayan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve dışarı açılma durumu, 1980'li yıllarda gelişmekte olan ülkeleri de yanına alarak küresel bir hal almıştır. Bu noktada gelişmekte olan ülkelerin kendi kalkınmalarını gerçekleştirebilmek adına sermayeye ihtiyaç duymaları ve gelişmiş ülkelerin ise sermayelerine daha kârlı alan arayışları ve dünyanın bu durumu bir anda benimsemiş olması bu süreci hızlandıran önemli etkenler olmuştur. ABD'de daha önceleri ulusal bir firma konumunda iken sonradan petrol şoklarının yaşandığı dönemde elde ettikleri gelirlerle büyük kârlar elde eden firmaların bu sermayelerini değerlendirme, mallarına yeni pazar bulma ihtiyacı duymaları süreci hızlandıran etkenlerdendir. Dahası bu sürecin bu kadar kolay ve hızlı benimsenmesinin arkasında DB ve IMF gibi kurumların dayatması ve o günün konjonktürel gelişmelerinin önemli etkileri olmuştur (Balkanlı 2002: 16).

1970'li yıllarda yaşanan petrol şoklarının etkisiyle GOÜ'lerde bir dizi kriz yaşanmış ve bu krizlerin atlatılması güç olmuştur. Sıcak paraya duyulan ihtiyaç sonucu korumacı ve müdahaleci ekonomi anlayışı ağır eleştirilere maruz kalmış ve ekonominin ayağa kalkması ve gelişmesinin ekonomik serbestleşmeyle mümkün olacağına yönelik görüşler önem kazanmıştır. Yabancı kuruluşların görüşleri doğrultusunda yurtiçi finansal kaynakların arttırılması için çalışmalar yapılmış ve finansal sermaye girişlerine izin verilmiştir. İletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve finansal sermaye üzerindeki kısıtlama ve denetimlerin kaldırılması sonucunda sermaye hareketleri hızlanmıştır. Bu sermaye hareketlerinin daha kısa vadeli bir yapıya bürünerek GOÜ'leri çoğu zaman olumsuz etkilediği bir durum meydana gelmiştir. Sıcak para olarak anılan bu kısa vadeli sermaye, daha kârlı alan

bulduğunda o yöne doğru giderek arkasında olumsuz bir ortam bırakabilmektedir. Genel olarak geçen süreç içerisinde hem kısa hem de uzun vadeli sermayenin çevre ülkeler yani GOÜ'lerden merkez ülkelere ve merkez ülkelerden çevre ülkelere akan miktarında önemli bir seviyeye ulaşılmıştır (Turan 2011: 6). Tam olarak küreselleşme sürecinin kilit noktalarından biri olduğu söylenemez belki ama Sovyet blokunun yıkılması 1990'lı yıllarda küreselleşmenin hızlanmasına ve daha fazla alana daha kolay yayılabilmesine imkân tanımıştır. Sosyalist sistemin siyasal gücünün blokun yıkılması ile yok olması, serbest piyasa savunucularına daha fazla güç kazandırmıştır. İki kutuplu dünya böylelikle son bulmuş ve küreselleşme daha hızlı ve etkili bir şekilde dünyaya yayılma imkânı bulmuştur. Muhtemelen bu süreç yine böyle gerçekleşecekti fakat daha hızlı olması söz konusu oldu (Balkanlı 2002: 24).

Yabancı sermayenin yöneldiği ülkelere ve koşullara bakıldığında bazı ülkelerin bu sermayeleri çekmekte avantajlı bazılarının ise dezavantajlı bir durumda oldukları görülmektedir. Örneğin geçiş ekonomilerine konu olan batılı Balkan ülkeleri Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Romanya ve Sırbistan gibi ülkeler bölge içindeki veya Orta Doğu Avrupa ülkelerindekine kıyasla daha az sermaye çekebilmişlerdir. Bu ülkelerin ekonomilerinin boyutları, fiziki uzaklıkları, kurumsallaşmalarına ilişkin seviyeleri ve AB üyeliğine ilişkin olasılıkları gibi nedenler çekebildikleri sermaye miktarını belirleyen etmenler arasında gösterilmektedir. Bulgaristan ve Romanya 2007 yılında birlik üyeliğini almış olmasına rağmen daha çok AB'nin yeni 10 üyesi arasında gösterilmektedir. Sözü geçen bu sekiz güney Avrupa ülkesi, aynı tarihi paylaşmalarının yanı sıra benzer geçiş tecrübelerini de paylaşmaktadırlar. Birçok Güney Avrupalı geçiş ülkesi, 1990'lı yıllarda gerçekleştirdikleri ekonomik dönüşümleri ve geçiş süreçleriyle ilgili ekonomik reformları bakımından diğer Orta Avrupa ülkelerinden genellikle daha geride kalmışlardır. Bu yavaşlık ve de geride kalmışlık nedeniyle yüksek miktarda ekonomik ve politik dengesizliklerle karşılaşılmıştır. 2000'li yıllarda birçok pozitif gelişme ortaya çıkmasına rağmen Balkan ülkeleri için şartlar yine de çok değişmemiştir. Çünkü çok sayıda yabancı yatırımcı için bu ülkelere yapılacak yatırımlar ele alınırken bu ülkelerin sahip oldukları yatırım fırsatları ve ekonomik potansiyellerinden ziyade daha çok isimleri, savaş ve çatışma ile ilişkilendirilmekte olan yapıları dikkate alınmaktadır. Bu da ülkelerin gelişimini diğer ülkelere oranla sınırlandırmaktadır. Yani bu ülkeler coğrafi ve kurumsal faktörler nedeniyle sermayeden diğer geçiş ülkeleri gibi olumlu veya olumsuz etkilenmektedirler. Avrupa'ya olan yakınlıklarını tam olarak avantaja dönüştürememişlerdir. Bulundukları bölgenin dezavantajları nedeniyle çok güçlü negatif bir etkiye maruz kalmışlardır (Estrin ve Uvalic 2013: 3-6).

Genel olarak geçiş süreci ele alındığında Avrupa'ya olan yakınlık, ticaret ve yatırımlar açısından bazı ülkelere daha fazla olumlu sonuçlar yansıtabilmiştir. Bu noktada bazı ülkeler bu fırsatları iyi kullanabilmiş bazıları ise konum, başlangıç koşulları ve uyguladıkları politikalar nedeniyle diğerleri kadar başarılı sonuçlar elde edememişlerdir. Bu avantajlar başarı sağlayan ülkelerin büyüme oranlarına

katkıda bulunmuştur. Geride kalan bu ülkelerin dışsal oryantasyonu geliştirmeleri ve buna ağırlık vermeleri gerekmektedir. Diğer ülkeler ise nispeten sağladıkları daha fazla avantajlar ile küresel anlamda bir pazar oluşturmalı ve katma değeri daha yüksek üretime odaklanmaları gerekmektedir. Kapalı kapılar ardında geçen onlarca yıldan sonra eski komünist Avrupa içerisinde serbest bir sermaye ve mal geçişkenliği oluşturmak ve sermaye akışı sağlamak, dünyanın ve Avrupa'nın geri kalanıyla bir uyum sağlamanın anahtarlarından biridir. Batı Avrupa'nın açık pazarlarına erişim, yatırım ve ekonomik büyümede artış, daha iyi ürün seçenekleri, daha kaliteli müşteriler ve insanların yaşam standardında artış anlamına gelmekteydi. Tüm geçiş ülkeleri akıllarında bu amaçlar ile entegrasyon macerasına başlamışlardır.

Geçiş öncesinde ülkeler, yıllarca bölge içerisinde ticaret yapmaya odaklanmışlardı. Özellikle de bu durum Sovyet cumhuriyetleri için böyleydi. 1990 yılında Baltık ve BDT ülkelerinden ihracatın % 80'i Rusya'ya yapılmıştı. Bu ülkeler SSCB ticaret bağlantılarının bozulmasıyla ihracatlarında büyük bir düşüş yaşamış ve 1990'ların başlarında büyük gelir düşüşleri ve yabancı para darlığı ile karşılaşmışlardır. Bazı geçiş ülkeleri geçişe giden on yıl içinde Avrupa'ya doğru daha geniş ticaret ağları oluşturmak için ticaret seçeneklerini çeşitlendirmeye başlamıştı. Bu nedenle bu ülkeler 1990'ların başında ihracat seviyelerinde çok önemli bir düşüş yaşamadılar. Ama Avrupa Birliği ile bir ilişki içerisinde olmak veya uluslararası kuruluşlara üye olmak geçiş sürecindeki ülkelere sadece yeni pazar olanakları sunmamaktadır. Ayrıca onlara piyasa kurumlarını inşa edebilmek için güçlü düzenleyici ve politik çerçeve sağlamakta, sürdürülebilir yapısal reformlarına destekte bulunmakta ve sektörler bazında bir rekabet ortamı meydana getirmektedir. Orta Avrupa ülkeleri Dünya Ticaret örgütüne 1995'lerin öncesinde katılmaya başlamış ve 2000'lerin ortasında bölgenin yarısı düşük vergi tarifeleri ve mevzuat uyumlaştırılması gibi alanlarda katılımını gerçekleştirmişti. Avrupa ile tam ekonomik uyum yıllar alacak olmasına rağmen ticaret ve yatırım alanındaki entegrasyon neredeyse hemen başlamıştır. 1990'ların ortasına gelindiğinde çoğu Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkesi, AB ile fiili üyeliğin öncüsü olarak ikili ticaret anlaşmaları gerçekleştirmiştir. Buna karşılık BDT ülkelerinin AB ile imzaladıkları ortaklık anlaşmaları, önemli ticaret serbestleştirme bileşenlerini içermemekteydi. Şuan OECD'nin üyesi olan 6 ülke ise sürdürülebilir bir ilerlemenin ve yakınsamanın işareti niteliğindedir.

Az gelişmiş altyapıları ve harap endüstriyel kapasiteleri göz önüne alındığında ülkelerin yatırım ihtiyaçları çok büyüktü. Batı Avrupa'dan gelen sermaye, bölgeye akarak kalkınmada önemli bir rol oynamıştır. Geçiş döneminde bölge, dünyanın geri kalanıyla özellikle de AB ile yüksek düzeyde finansal olarak bütünleşmiştir. Toplam dış sermaye stoku gelişmekte olan piyasaların ortalamasından ve Orta Avrupa ve Baltık için GSYH'lerinin % 150'sine kıyasla önemli ölçüde daha yüksek seviyelere ulaşmıştır. AB üye ülkelerinden gelmekte olan bu dış sermayenin yaklaşık dörtte üçü veya daha fazlası bölgenin AB'ye olan aşırı bağımlılığını vurgulamaktadır (Roaf vd. 2014: 33-34).

Doğu Asya kaplanları gibi komünist ülkeler sık sık GSYH'nin % 30'larını aşan çok yüksek yatırım oranları ile bilinen ülkelerdir. Hükümetler, daha fazla tüketim malları için kamuoyu baskısına maruz kaldıkça, 1980'lerde bazı ülkelerde yatırım oranları yaklaşık % 30'lara inmiştir. Çek ve Slovak Cumhuriyetleri gibi ülkeler nispeten yüksek yatırım seviyelerini korumuş olmalarına rağmen 1990'lı yıllarda bazı geçiş ülkelerinde bu yatırım oranları % 20'lere kadar düşmüştür. Ne yazık ki bu yatırımların çoğu 1980'lerde mono bank sistemi tarafından gerçekleştirilmiştir. 1990'larda ise deneyimsiz ve çoğunlukla politik olarak yönlendirilmiş veya bozulmuş ticari bankalar tarafından tahsis edilmiştir.

1997'ye kadar yabancı doğrudan yatırımlar çekme konusunda önemli başarı sağlayan tek geçiş ülkesi Macaristan'dı. Analistler bu başarıyı çoğunlukla komünist sistemin sona ermesinden çok önce 1980'lerin başından beri Macaristan'ın yabancı doğrudan yatırımlar konusunda daha misafirperver olmasına ve daha iyi tanımlanmış kural ve düzenlemelere sahip olduğu gerçeğine bağlamaktadır. Ancak 1998'den başlayarak büyük yabancı yatırımlar Çek Cumhuriyeti'ne gitmiş ve onu Polonya ve Slovakya izlemiştir. Rusya'nın yanı sıra Doğu Avrupa'nın pek çok ülkesi, doğrudan yabancı yatırımları çekme konusunda diğer ülkelere nazaran daha başarısız kalmışlardır. Genel olarak bir ülkenin Avrupa Birliği'ne katılma tarihinin yakınlığına bağlı olarak doğrudan yabancı yatırım oranının arttığı gözlemlenmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar için ülkenin siyasi, ekonomik ve yasal ortamının çekiciliği ve ülkedeki cazip özelleştirme projelerinin mevcudiyeti önemli etkenler arasında yer almaktadır (Svejnar 2002b: 7).

2.1.5 Washington Konsensüsü

Geçiş süreci üzerinde Washington Konsensüsünün etkisi, geçiş sürecinin başlangıcında Orta ve Doğu Avrupa'da açık bir biçimde baskındı ve politika önerilerini barındırmaktaydı. Uluslararası finansal organizasyonlar içerisinde düşünmeyi temel alan bu düşünce, birçok önemli üniversitenin saygın profesörleri tarafından desteklenip onaylanmaktaydı. Washington Konsensüsünün, geçiş sürecinde akıllı bir seçim yaparak kendi yolunu izleyen Çin dışındaki birçok geçiş ülkesinin politikalarını etkilediği söylenebilir. Genel olarak Washington Konsensüsünde ortaya konulan (1) standart Neo-klasik fiyat teorisi, (2) istikrar politikalarına ilişkin tecrübeler ve standart makroekonomik ayrıntılar, (3) ekonomik sistemlerin asli kurumlarının ve Orta ve Doğu Avrupa'da komünizmin yıkılmasından önce tecrübe edilen kısmi reformların başarısızlığının tamamlayıcı yanları bir araya getirilerek bir içerik oluşturulmuştur (Roland 2001: 32).

1989 yılı sonrası oldukça popüler hale gelen Washington konsensüsü birçok ülkeye önerilmiş ve uygulanmıştır. Fakat bu ülkelerdeki göstergelerin kötüye gitmesi sonrası 1990'lı yıllarda bu konsensüse tepkiler oluşmuş ve konsensüsün yeniden revize edilmesi gerekmiştir. Ülkelerin yapıları,

sahip oldukları kaynakları ve hatta insan davranışları bile birbirinden bu kadar farklı iken bütün ülkelere değişmez tek bir reçetenin sunulması sonucu program başarılı sonuçlar ortaya koyamamıştır. Bunun başarı sağlaması zaten pek mümkün görünmemektedir. Washington konsensüsüne maddeler halinde kısaca bakmak mümkündür (Williamson 2004: 3-12).

1- Bütçe açıkları, enflasyon vergisi kaynaklarına başvurmaya gerek kalmayacak ölçüde küçük olmalıdır.

2- Kamu giderlerinin, politikaya yakın alanlardan ekonomik olarak geri dönüşü daha fazla olacak alanlara kaydırılması gerekmektedir. Gelir dağılımı, sağlık, eğitim ve altyapı gibi alanlar kamu harcamaları ile desteklenerek geliştirilmelidir.

3- Vergi tabanını genişletmek ve marjinal vergi oranlarını düşürmek gerekmektedir. Kamu harcamaları nedeniyle yüksek vergi oranlarının varlığının gerekli olduğuna inanılmakta ve bu oranların da bir muafiyet olmadan etkili bir şekilde arttırılması gerektiği düşünülmektedir.

4- Finansal serbestleştirme gerçekleştirilmeli ve nihai hedef olarak faiz oranları piyasa tarafından belirlenmelidir. Finansal serbestleştirmenin önemli 6 boyutunu ele alan bir makale yazılmıştır. Burada krediler banka mı yoksa hükümet eliyle mi dağıtılmalı; faiz oranları hükümet tarafından mı yoksa piyasa tarafından mı belirlenmeli; hükümet finansal sektöre girişte engeller oluşturmalı mı; hükümet banka işlemlerinin nasıl olacağını düzenlemeli mi yoksa serbest mi bırakmalı; hükümetlerin bankaları olmalı mı; uluslararası sermaye hesapları düzenlenmeli mi yoksa serbest mi bırakılmalı şeklinde konular ele alınmıştır. Finansal serbestleştirme 1973 yılında bir süredir tartışılmaktaydı. İlk olarak Güney Cone'de 1970'lerde uygulanmıştır fakat sonuçlar çok kötü durumdaydı. Sermaye hesapları en son serbestleştirilecek alan olmalıydı ve bu sermayelerin sosyal getirisi en yüksek olan noktalara bankalar tarafından taşınması gerekmekteydi. Ancak bu bölgelerde öncelikle serbestleştirilen sermaye hesapları olmuştur. Sonuçlar da olumsuz gerçekleşmiştir. Sermaye hesapları liberalizasyonu diğer reformlar başarılı bir şekilde gerçekleştirilene kadar ertelenmelidir. Uygun yönetici kurumların oluşturularak finansal serbestleştirmeye eşlik etmesi de gerekmektedir.

5- Geleneksel olmayan ihracatta hızlı büyümeyi sağlamak için döviz kuru rekabet edebilecek yeterli bir seviyede olmalıdır.

6- Ticarette miktar kısıtlamaları hızlı bir şekilde tarifelerle değiştirilmeli ve başarılabildiği ölçüde bu oranlar devamlı olarak % 10'a kadar düşürülmelidir.

7- Yabancı doğrudan yatırımların girişini engelleyen uygulamalar kaldırılmalıdır. Fakat burada kastedilen sermaye hesaplarının hepsinin serbest bir hale getirilmesi değildir. Doğrudan yabancı yatırımlar serbest hale getirilebilir çünkü bunlar ülkelerin gelişimi için daha istikrarlı ve yararlı olacaktır. FDI'nin avantajlarından biri Asya krizinden bu yana güçlü bir şekilde ön plana çıkan, FDI'nin portföy yatırımlarından ve banka kredilerinden çok daha istikrarlı olduğudur.

8- Devlet kontrolündeki işletmeler özelleştirilmelidir.

9- Piyasaya yeni firmaların girişini engelleyen ve rekabeti kısıtlayan düzenlemeler kaldırılmalıdır.

10- Yasal sistem aşırı maliyetler olmadan mülkiyet hakkı için güvenliği sağlamalı ve bunu kayıt dışı sektörlere de sunmalıdır.

Toplum refahının arttırılması maksadıyla ticaretin ülke içi ve dışında serbest hale gelmesini savunan, devletin ekonomi içerisinde rolünün sınırlı bir düzeyde olması gerektiğini düşünen, mülkiyet haklarının korunmasını arzulayan Neo-liberal iktisat görüşü serbest piyasa yanlısıdır. Neo-liberal iktisat görüşü kararların çoğunlukla piyasadaki aktörler tarafından alınması gerektiğini savunur. Bu görüş 1980'li yıllarda popülaritesini zirveye taşımış ve birçok ülke ve bölgede ortaya koyduğu görüşlerin uygulanması için uygun zemini bulabilmiştir. Fakat bu görüşlerin yer aldığı ve kalkınma için gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelere önerilen bu reçetenin uygulandığı bölgelerde olumlu sonuçlar elde edilemediği gibi yapısal sorunlar ile de karşılaşılmıştır. Gelir dağılımı ve yoksulluk gibi göstergeler olumsuz seyretmeye devam etmiştir. Nitekim Washington konsensüsünün kaybetmekte olduğu ilgiyi geri kazanabilmek için konsensüsün revize edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle post Washington konsensüsü ortaya çıkmıştır. Genel olarak birinci ve ikinci Washington konsensüsüne bakıldığında ortaya çıkan farklılıklar daha çok kurumlar, denk bütçe, finansal serbestlik, gelir dağılımı, yoksulluk ve devletin ekonomideki rolü ve boyutu gibi konular olduğu dikkat çekmektedir (Yıldırım 2011: 2).

Sovyet ülkeleri, Merkezi ve Doğru Avrupa ülkelerine nazaran bu politikaları uygulayarak gelişimlerini sağlamak ve piyasa ekonomisine geçişi başarmak konusunda daha geride kalmışlardır. Bunun nedeni bazı kurumların Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde temellerinin daha önceden atılmış olmasına rağmen, dağılan Sovyet blokundan sonra kendisiyle baş başa kalan Sovyet ülkelerinde bu kurumsal yapıların eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Kurumsallaşma piyasa ekonomisine başarılı bir geçiş sağlama noktasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Konsensüste bu eksikliğin nasıl giderileceğine dair yeterli paylaşımda bulunulmamış olması da programın önemli eksiklerinden biridir (Kolodko 2000: 4-5).

1990'lı yılların ilk yarısında Latin Amerika ülkelerinin yaşadıkları deneyimlerin gözden geçirilmesi ile Eski Sovyet ülkeleri ve Doğu Avrupa'dan elde edilen derslerin göz önüne alınması sonrasında yeni reçete gündeme getirildi. Yeni reçetede, eski düşüncelerden bazı belli noktalar yer alırken yeni endişe ve vurgulamalar da ön plana çıkarılmıştır. Ele alınan 10 nokta aşağıdaki gibidir:

1- Mali disiplini koruyarak tasarrufların arttırılması,

2- Kamu harcamalarının başarılı sosyal harcamalara uyarlanması,

3- Çevreye duyarlı arazi vergisi çıkartılarak vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi,

4- Bankacılık denetiminin güçlendirilmesi,

5- Hem nominal çapa olarak döviz kurunun kullanılması hem de dalgalı döviz kuru bir arada kullanılarak rekabetçi döviz kur politikasının oluşturulması,

6- Bölge içi serbestleşmenin sağlanması,

7- Özelleştirerek ve düzenleyerek (işçi piyasası da dahil) rekabetçi bir piyasa ekonomisi kurmak,

8- İyi tanımlanmış ve herkesi kapsayıcı mülkiyet haklarının oluşturulması,

9- Bağımsız merkez bankaları, güçlü bütçe ofisleri, bağımsız ve yolsuzluktan uzak yargı sistemi ve verimlilik görevlerini destekleyecek kurumlar oluşturulmalı,

10- Eğitim masraflarının arttırılması ve bu masraflarda ilk ve ortaokullara doğru öncelik verilmesi şeklinde post Washington konsensüsü politikaları sıralanabilirler (Kolodko 2000: 3-4).

Washington konsensüsünün politikaları, gerçek sosyalist ülkelerden Doğu Avrupa ve Orta Asya'ya kadar çok sayıda ülkede uygulanmıştır. Bu politikalar temelde iki önemli müdahaleyi bünyesinde barındırmaktaydı. Bunlardan biri makroekonomik istikrar ve yapısal düzenleme programı ve diğeri ise kurumların geliştirilmesi, yolsuzlukların azaltılması ve altyapı yetersizliklerinin giderilmesi ile ilgilidir. Bretton Woods kurumları ve varlıklı ülkeler tarafından uygulanan şartlılık, borçlu ülkelerin makroekonomik istikrar reformlarını ve yapısal uyum programlarını kabul etme kararlarında çok önemli bir rol oynamıştır. 1970'li ve 1980'li yıllarda bir dizi Latin Amerika ülkesini ve daha sonra Afrika ve Asya ülkelerini ilk kez etkileyen borç krizi, dış kredilere olan bağımlılıklarını daha da artırmış ve bu ülkelere finansmana erişmelerini sağlayan reçeteleri takip etmekten başka seçenek bırakmamıştır. 1997 yılından 2000 yılına kadar Dünya bankası başkanlığı yapmış olan Stiglitz, Rusya ve Asya finansal krizlerinden sonra IMF tarafından sunulan reçeteyi ciddi anlamda eleştirmiştir (Lopes 2012: 2-3). Stiglitz (2004) 2004 yılındaki bir konferansta Washington konsensüsü için "Yoksul ülkelerde gelişimi sağlaması amacıyla fikir birliğinde bulunulan tek yöntem Washington konsensüsüdür fakat bu bile ihtiyacı karşılayamamıştır. Çünkü sadece bazı ülkelere bazı zamanlarda olumlu sonuçlar getirebilmiş olmasının dışında çok yararlı gelişmeler ortaya koyamamıştır. Washington konsensüsü denildiğinde akla özelleştirmeler, serbestleştirmeler, makro istikrar (çoğu zaman fiyat istikrarı anlamında) gibi gelişim sağlayacağı düşünülen bir strateji gelmektedir. Burada devletin rolü küçültülecek görüşü ağır basmaktadır. Yalnız bu gelişme stratejisi içerisinde gelişimin nasıl sağlanacağına ilişkin bir yanlış anlaşılma durumu söz konusudur. Belirtilenin aksine devletin etkin bir rol oynadığı Doğu Asya'da bu başarılı bir strateji olarak karşımıza çıkmıştır. Çünkü teknolojinin sürekli değiştiği ya da ekonomide sürekli yeni şeylerin öğrenilmesi gerektiği bir ortamda, piyasa her zaman etkili işlemler yapamayabilir ve bu yenilikleri takip edemeyebilir. Fakat bu yenilikler gelişim için olmazsa olmaz konumdadır ve burada devletin önemli bir rolü ön plana çıkmaktadır. Doğu Asya ülkeleri bunun farkına vardıkları için

devletin rolünü küçültmemiş, devlete önemli görevler yüklemiş ve çok daha başarılı sonuçlar ortaya koyabilmişlerdir. Washington konsensüsü bunun farkına varamadı" görüşünde bulunmuştur. Washington konsensüsü son yaşanan finansal kriz ile geçerliliğini tamamen yitirmiştir. 2008-2009 krizi sonrasında ülkelere artık politika reçetesi olarak serbestleşmeye ve özelleştirmeye dayalı bu tek tip program sunulmamaktadır. Bu programın gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için büyüme ve kalkınma noktasında başarılı olmadığına emin olunmuştur.

2.1.6 Sürecin Uygulanışı: Big Bang Yaklaşımı ve Aşamalı Yaklaşım

Sosyalizm'den piyasa ekonomisine geçişi sağlamak için genel anlamda iki tip politika programı vardır: aşamalı yaklaşım ve big bang (şok terapi). Big Bang yaklaşımında, ülke kalkınması için gerekli görülen reformların aynı anda uygulamaya alınması beklenmektedir. Makroekonomik istikrar, mikroekonomik liberalizasyon ve temel kurumsal yapılanma aynı zamanda ortaya atılıp, mümkün olduğunca hızlı bir şekilde uygulanmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle radikal ve kapsamlı bir program olarak ele alınabilir. Aşamalı yaklaşımda ise istikrar, liberalizasyon ve yeniden yapılanma gibi düzenlemeler eş zamanlı olarak ortaya atılmaz bu nedenle radikal bir içeriğe sahip değildir. Mümkün olduğunca daha yavaş bir süreç içerisinde uygulanır ya da durdurulur ve hatta uygulanmaz.

1990'ların öncesinde ekonomik reformlara ilişkin big bang yaklaşımının politik destekleyicileri olarak Polonya'nın eski finans bakanı Leszek Balcerowicz, eski Çek başbakanı Vaclav Klaus ve eski Rus başbakan Yegor Gaidar gösterilebilir. Aynı zamanda DB, IMF gibi uluslararası finansal kurumlar tarafından desteklenen Washington konsensüsü de bu kişilerle beraber geçiş politikaları üzerinde geniş çapta paylaşılan görüşü yansıtmaktaydı. Washington konsensüsü makroekonomik istikrar, özelleştirme, serbestleşme dahil olmak üzere krizden etkilenen ülkeler için "standart" bir reform paketi oluşturarak nispeten özel bir dizi ekonomi politikasını barındıran reçete oluşturmuşlardır.

Harvard Üniversitesi'nden Shang-Jin Wei, big bang yaklaşımını desteklemek için ana argümanları sıralamaktadır. Birincisi big bang yaklaşımı, özelleşmiş firmaların etkili olabileceği şekilde ekonomide özel sektör için kritik bir pay sağlamaktadır. İkincisi big bang yaklaşımı, bir reformun kredibilitesini arttırabilmektedir. Üçüncüsü alternatif aşamalı yaklaşım, reform karşıtlarına kendilerini organize etmeleri için zaman tanımaktadır böylece hem eski hem de yeni elitlerin her ikisi için de rant arayışları konusunda büyük fırsatlar sağlanmaktadır. Dördüncüsü fiyat reformları ile ilgili olarak aşamalı yaklaşım arzulanmaz çünkü zamanlar arası bir spekülasyonu tetikleyebilmektedir. Beşinci olarak herhangi bir reform programının karşılıklı anlaşmaya ihtiyacı varsa zaman tutarsızlığı nedeniyle

ardışık planlar çalışmayabilir. Sonuç olarak big bang yaklaşımı çok daha hızlı bir biçimde yarar sağlamaktadır.

Buna göre bu düşünce, sosyalizmin yıkılışından kısa süre sonra "fırsat penceresi" olarak kullanılmış ve bu reformların ertelenmesini veya geride tutulmasını önlemek için yeni liberal rejim hızlıca uygulamaya sokulmuştur. İşsizlik ve diğer sosyal sorunlarla başa çıkmak için big bang yaklaşımı savunucuları sosyal güvenlik ağlarının hemen uygulanmasını önerdiler. Bunun teorik sebebi de oldukça açıktır: "reformlar nedeniyle kayıp yaşayanların rızasını almak için tazminat transferi yapmak, bir reformu uygulamaya sokmaya yardım eden apaçık bir yol olmaktadır". Ancak gerçekte böyle tazminat transferlerini organize etmek oldukça güçtür. Dahası tazminatın miktarının, sosyalist ekonominin büyük etkinsizlikleri sebebiyle çok geniş olması gerekmektedir. Bu nedenle insanları zarar görmekten korumak için çoğu ekonomist eski şirketlerin kapanmaya ya da yeniden yapılanmaya gittiği sırada yeni endüstrilerin kurulmasına ve yeni işlerin oluşmasına izin verecek aşamalı yaklaşımı gündeme getirmekteydi. Buna göre aşamalı yaklaşıma ilişkin desteklenen reformlar şu şekilde sıralanabilir: Birincisi aşamalı yaklaşım aşırı maliyetlerden kaçınabilir ve özellikle de hükümet bütçesi için önemlidir. İkincisi reformların başlangıcında yaşam standartlarında aşırı bir düşüşten kaçınılabilir. Üçüncüsü deneme-yanılma gibi ayarlamalara olanak verir. Dördüncüsü hükümetlerin artan oranda bir güvenilirlik kazanmasına yardımcı olur. Beşincisi politik olarak big bang yaklaşımından çok daha sürdürülebilirdir (Lenger 2008: 4-6).

Hangi durumlarda hangi yaklaşımın uygulanması gerektiğine ilişkin:

-Makroekonomik istikrar, özellikle de yüksek enflasyon oranlarının ya da hiperenflasyonun görüldüğü ekonomilerde kapsamlı, radikal ve tek seferde uygulanmalıdır. Geçiş ekonomilerinin özel şartlarında aşamalı makroekonomik istikrarın işe yaramasını beklemek zordur. Bu görüş Romanya ve Rusya'dan sağlanan ampirik verilerle desteklenmektedir.

-Teorik olarak iç ve dış serbestleştirme, big bang yaklaşımı ya da aşamalı şekilde gerçekleştirilebilir, iki durum için de başarılı örnekler mevcuttur. Bununla birlikte daha radikal liberalizasyonlar lehine argümanlar sunulmaktadır. Diğerlerinin yanı sıra fiyat kontrolünün olumsuz mali sonuçları, aşırı oranda yönetilen bir ekonomiyi özelleştirme zorluğu ve devlete ait işletmeler için rekabet ortamı yaratmanın gerekliliği ile bağlantılıdır. Karmaşık fiyat liberalizasyonu ve döviz kurunun birleştirilmesi, geçiş sürecinin gündemindeki en acil konudur. Fiyat serbestleştirmesi piyasa dağıtım mekanizmasına olanak tanımalıdır ama bu sadece mevcut dağıtım kararlarıyla ilgili olarak değil ayrıca yatırım kararlarıyla da ilgili olmalıdır. İkincisi serbestleştirme komut ekonomisinden devralınan fiyat çarpıklıklarını ortadan kaldırmak için önemlidir. Sosyalist piyasa reformlarının bu çarpıklığı ortadan kaldırma gücü olmadığı açıktır. Bu noktada aşamalı bir yaklaşım mantıklı görünmemektedir. Fiyat

çarpıklıklarının ve seçici kıtlıkların ortaya çıkması bu değişkenin olumsuz yönüdür. Ayrıca enflasyonist beklentilerin artması da söz konusudur. Fiyat serbestleştirmesi, sübvansiyonların ve vergi muafiyetlerinin azaltılması için önemlidir. Bu sayede istikrar çabalarına ve bütçe düzenlemelerine olumlu katkılar sunulmuş olacaktır. Üçüncüsü fiyat ayarlamaları olmadan özel sektörün gelişimi beklenemez. Dördüncüsü fiyat düzenlemeleri, piyasa aksaklıklarını ortadan kaldırmak için çok kritik bir konumda yer almaktadır. Özetle fiyat serbestleştirmesinin geçiş sürecinin başlarında çok gerekli olduğu belirtilebilir.

-Daha kapsayıcı Kurumsal değişiklikler, yasal süreçler için zaman gerektiren yeni demokratik rejimlerde genellikle kısa sürede başlatılamamaktadır. Eski Alman Demokratik Cumhuriyeti istisnadır çünkü tüm piyasa kurumlarını Batı Almanya'dan ithal etmişlerdir. Kurumsal değişimin hızı büyük öneme sahiptir. Kurumsal gelişme başarılır başarılmaz, daha iyi sonuçlar makro ve mikroekonomik politika çevrelerinin her ikisinde de beklenebilir. Kurumsal reform ihtiyacı duyulan bazı alanlar vergi sistemi, vergi yönetimi, bankacılık sektörü reformları ve yeniden yapılanma, sigorta yasası, sivil ve ticari yasalar, iflas yasası, yargı yönetimi ve bütçe yasası olarak belirtilebilir.

-Özelleştirme doğası gereği aşamalı bir süreçtir. Ama hızlı ya da yavaş, daha çok veya daha az piyasa odaklı şeklinde uygulanabilir. Hız ve politik çekiciliğin mi yoksa kalitenin mi öncelikli olması gerektiği sorunu muhtemelen özelleştirme politikalarının en büyük ikilemlerinden biridir. Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri, dönüşümün başlangıcında özel devlet ve sözde işbirlikçi mülkiyet biçimiyle (Çekoslovakya, Romanya, Bulgaristan) veya onların önemli egemenliği ile (Polonya, Macaristan) karakterize edilmişlerdi. Hızlı piyasa reformları, hızlı mülkiyet değişiklikleri talep eder. Dönüşüm sürecinin diğer yönlerindeki gelişim özelleştirme hızına bağlıdır. Geçiş sürecindeki çıktı azalışlarının da bu mülkiyet değişimlerindeki ilerleme ile ilgisi vardır. Polonya'nın ekonomik büyüme deneyimi çoğunlukla yeni özel ve özelleştirilmiş kurumlar tarafından meydana getirilmiştir. Polonya bu noktada en iyi örnektir. Bulgaristan geçişteki diğer ülkelere gerçek bir uyarı olarak gösterilebilecek bir diğer iyi örnektir. 1991 yılının başlarında bu ülke radikal ve oldukça başarılı serbestleştirme ve istikrar programlarına başlamıştır. Ancak özelleştirme süreci ciddi anlamda geciktirilmiştir. Sadece küçük özelleştirmeler söz konusu olmuştur ve onlar da çoğunlukla fiziksel zararları karşılamak adına yapılmıştır. Devlet mülkiyetindeki işletmeler hızlı bir şekilde devlet bütçesi ve para politikaları üzerindeki baskısını arttırmış ve 1993 ve 1994 yılı sonlarında önemli oranda makroekonomik durumun erozyonuna yol açmışlardır. Siyasi açıdan güçlü gruplar, reformsuz KİT'lerin oluşturulan özel sektöre doğru varlık değişimine dahil olup önemli kârlar elde etmişlerdir. Bu grupların belirsiz mevcut durum ve politik belirsizlikler içerisinde gerçek özelleştirmeleri ve serbestleştirmeleri desteklemekle ilgileri yoktu. Benzer olaylar özelleştirmelerin geciktirildiği bazı Eski Sovyet Birliği (Former Soviet Union Countries – FSU) ülkelerinde görülebilir. Slovenya ve Bulgaristan, özelleştirme süreci üzerinde

entelektüel ve politik tartışmaların uzun süreli yapılmasının gerçek mülkiyet dönüşümünü neredeyse tamamen durduran (Bulgaristan) ya da yavaşlatan (Slovenya) bir durum olduğunu gösteren iyi örneklerdir. Tüm bu göstergeler hızın bu noktada özelleştirme süreci için kritik ekonomik ve politik parametreler olduğunu göstermektedir. Mali gelirlerden çok daha önemli sonuçları olduğunu ortaya koymaktadırlar.

-Yeniden yapılanma, ulusal ekonominin sektörel ve branşlarının yapısını değiştirmeyi amaçlar ve bireysel firmaların içsel yapılarını ve davranışlarını değiştirir. Planlı ekonomiden kaynaklanan büyük yapısal çarpıklıklarla yakından ilgilidir. Devlet sahipli mülkiyetlerin yeniden yapılanması bir adımlık bir süreç değildir. Hızlı yeniden yapılanma, yavaş yapılandan daha pozitif çıktı ortaya koyabilir. Bu noktada ancak çok büyük çıktı azalışları, çok sayıda iflas ve yüksek işsizlik oranları memnuniyetsiz politik ve mali tepkilere yol açabilir. Diğer taraftan hükümetler bu süreci yavaşlatmak isterse açık ve gizli yardımlar sık sık kaçınılmaz olur. Mali krizler ve para politikası üzerinde olumsuz baskıların oluşması, gelecekteki ekonomik büyümede yavaşlamalar ve yoğun rant arayışları gibi riskler meydana getirir (Dabrowski 1996: 17-26).

2.2 Başlangıç Koşulları

Serbest piyasa ekonomisine geçişi amaçlayan ülkelerin sosyalizmden miras kalan durumlarına bakıldığında tarım ve sanayi ağırlıklı bir yapının varlığı ve hizmet sektörüne ilişkin nispeten bir geride kalmışlık dikkat çekmektedir. Teknolojik gelişim yavaş ve ekonomide çeşitlilik sınırlı iken, uzmanlaşma ve askeri yatırımların ise ön planda olduğu görülmektedir. Merkezin ihtiyaçlarına göre yönlendirilmiş bir işgücü söz konusudur. Yine aynı şekilde bu ülkeler arasında ticari yapı ciddi bir bağ oluşturmuştur. Başlangıç koşulları ele alınırken dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, sosyalizm çatısı altında ülkenin geçirdiği süredir. Sosyalizme sonradan geçen, serbest piyasaya yakın bir konumda bulunan vb. ülkeler ile sosyalizmin kalbinde yer alan ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Ayupova 2000: 6-7).

Bireysel ülkelerin başlangıç koşullarındaki farklılıklar:

- Ekonomik gelişme seviyesi,
- Komuta sisteminin ve komünist rejimin ne kadar sürdüğü,
- Ulusal ekonomide özel sektörün payı,
- Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (The Council for Mutual Economic Assistance - CMEA) veya FSU arası pazarlara bağımlılık da dahil olmak üzere yapısal çarpıklıkların boyutu,
- Kapitalist ülkelerle ilişkilerinde ekonominin açıklığı,

- Kolayca ticareti yapılabilecek doğal kaynakların uygunluğu,
- Yerli ve dış makroekonomik dengenin seviyesi,
- Piyasa sosyalizmine ilişkin reformların deneyimi ya da deneyim eksikliği ve onların sonuçları,
- Komünist sistem çökmeden önce politik serbestleştirmenin ve demokratikleşmenin seviyesi,
- Geçmişteki bağımsızlık yanlısı hareketler ve anti komünistlerin gücü,
- Etnik homojenlik ve farklılıklar,
- Devlet yönetiminin ve yasal sistemin kalitesi,
- Askeri ticaret birliklerinin varlığı.

Tüm bu faktörler her ülkenin eşsiz ekonomik ve politik dönüşümlerinin koşullarını oluşturmaktadır. Sıklıkla her ülkedeki politikacılar belli problemlere dikkat çekerek, gerekli reformları zamanında uygulamamak için ya da tutarsız koşullarda onları kötü göstermek için bu problemleri bahane olarak kullanırlar. Ekonomik geçişin geciktiği Ukrayna ya da Beyaz Rusya gibi ülkelerde sıklıkla duyulan sloganları da "bizim benzersiz sorunlarımız var ve dönüşüm için kendi yolumuzu bulmalıyız" şeklindedir. Pratikte bu, Polonya, Çek Cumhuriyeti veya Estonya'nın radikal ve tutarlı dönüşümlerinin reddedilmesi anlamına gelirken, daha az makroekonomik disiplin, kademeli liberalleşme, daha fazla hükümet müdahalesi ve yavaş özelleştirme ile bir dereceye kadar değişen bir değişim lehine yönelmektir (Ya da çözüm olarak üçüncü bir yol aranmasıdır) (Dabrowski 1996: 31-32).

2.2.1 Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri

Ortak bir planlama mirasına rağmen, geçiş ekonomileri farklı koşullar altında bu sürece başlamışlardır. Gelişme seviyesi, makroekonomik farklılıklar, sosyalist ülkelerin ticaret sistemine entegrasyonu, eski reformların dereceleri açısından önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Doğu Avrupa'da geçiş işleminin başlarına denk gelen 1989'da geniş bir yelpazede barışçıl politik dönüşüm dalgası meydana gelmiştir. Buna CMEA ticaret anlaşmalarının bozulması ve ekonomik şoklar eşlik etmiştir. 1991'de Sovyet Birliği'nin çöküşü, FSU cumhuriyetleri için politik ve ekonomik olayların habercisiydi. Çünkü bu şekilde FSU cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde edip piyasa ekonomisine geçişi başlatmaları mümkün olmuştur. Çin ve Vietnam'da reformlar daha erken başlamıştır ama radikal politik bir değişim yaşanmamıştır (Melo vd. 1997: 8-12).

Geçiş sürecinin başında birçok ülke aşırı zorluklarla karşılaşmıştır. Ticaret bağları arasında çıktı belirgin bir biçimde düşmüş ve içsel ekonomik ilişkiler bozulmuştur. Fiyat ve döviz kontrolünün bozulması ile enflasyon hızla artmıştır. Daha iyi başlangıç koşullarına sahip ve daha agresif reform

yaklaşımları uygulayan ülkeler çok daha hızlı bir biçimde istikrara ulaşmışlardır. Bazı diğer ülkelerde, piyasa reformlarına ilişkin uzlaşmazlıklar ve kurumsal engeller geçiş mücadelesini daha da kötüleştirmiştir.

1980'lerin sonuna gelmeden sosyalist ülkelerdeki dengesizlikler kritik seviyelere ulaşmıştı. Dünya benzin fiyatlarındaki düşüşler Sovyet Birliği'nin ihracat gelirlerini kesmiş ve diğer sosyalist blok ülkelerini destekleyecek olanağı azaltmıştır. Bütçe açıklarının GSYH'nin hemen hemen % 7'sinden (Polonya, 1989) GSYH'nin % 20'si üzerine (SSCB, 1991) çıkması çoğunlukla para basımıyla kapatılmıştır. Diğer taraftan tüm temel sosyal hizmetler ücretsiz olarak sağlanırken tüketici fiyatları sabit kalmıştır ya da şiddetli bir biçimde düzenlenmiştir. Parayla ekonomilere aşırı yüklenilen bu politikalar sonucunda mal ya da hizmetleri eski seviyelere getirmek ve olumlu sonuçlar almak çok mümkün olmamaktadır. SSCB'de ve diğer ülkelerde hatta merkezi planlı ekonomilerin çoğunda yaygın olan arz açıkları sabun, şeker gibi temel eksikliklerin şiddetlenmesine yol açmıştır. Bu gerçeklikler ile Batı ekonomilerinin algılanan refahı arasındaki karşıtlık, bu ülkeler için sadece birkaç yıl önce imkânsız görünen cesur reformlara ilham vermiştir (Roaf vd. 2014: 10).

Geçiş ülkeleri gelişim açısından geniş bir yelpazede farklılaşmaktadır. Gelir seviyesi 1989'da Amerikan doları olarak ölçülmüş ama temel yılın satın alma paritesi gelirine yansıtılmıştır. Çin'de 800 Amerikan dolarından Slovenya'da 9000 Amerikan dolarına kadar çeşitlilik göstermekteydi. Geçişin başlangıcında hatta Çin'deki yıllık gelir, Arnavutluk'un yıllık gelirinin neredeyse yarısı seviyesindeydi. Sosyal göstergeler de sert bir biçimde gelir seviyesini takip etmektedir: yaşam ömrü 61 ve 75, çocuk ölüm oranları ise 8 ile 66 arasında yer almaktaydı. Diğer yandan kentleşme, gelişme düzeyi için bir başka göstergedir. Ülkenin dağılımı, gelir düzeylerini yakından yansıtmakta olup düşük gelirli ülkeler ortalama olarak daha kırsalda yaşamaktadırlar.

Endüstrileşme, gelişimin bir diğer göstergesidir ama aşırı endüstrileşme ya da endüstriyel çarpıklık da sosyalist ülkelerde çok yaygın bir durumdur. Endüstriyel paylar daima yüksektir çünkü ticaret, finansal hizmetler, iş ve tüketici hizmetleri tipik olarak sosyalist ülkelerde bastırılmıştır. 1989'da Macaristan, Slovenya ve Hırvatistan yüksek orta gelirli sınıf olarak GSMH'nin % 50'si oranında hizmet payına sahipti. Bulgaristan, Romanya, Çekoslovakya, (özellikle Slovakya), Ermenistan ve Polonya'da endüstriyel pay GSMH'nin % 50'sine yakın bir noktadaydı. Rusya ve FSU'nun kuzey doğu bölümündeki ülkelerde de gözlenen rakamlar endüstri sektörü için bu seviyedeydi. Vietnam'da ise 80'lerin ortasında tarım sektörünün GSMH içerisindeki payı endüstriye oranla daha fazlaydı.

Geçiş ülkelerinin sahip oldukları koşullar incelendiğinde doğal kaynakların bu ülkeler arasında önemli oranda farklılaştığı göze çarpmaktadır. Sahip olunan kaynaklar geçişi daha kolay hale getirebilir ama gerçekte bu böyle olmayabiliyor. Örneğin Orta Asya'nın kaynak zengini ülkeleri, çok büyük üretim

ve lojistik problemlerini (boru hattı transit hakları) aşmak zorundadırlar. Ancak o sayede benzin ve gaz potansiyellerini gerçekleştirebilirler. Bazı durumlarda ihraç edilebilir potansiyel enerji kaynaklarına sahip olmak Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkelerde hükümetlere reformları geciktirebilme olanağı tanıyabilmektedir. Diğer taraftan enerji ithalatçıları için CMEA'nın ve SSCB'nin dağılması birçok ticaret şokuna sebep olmuş ve büyüyen dışsal borçluluklara yol açmıştır (Melo vd. 1997: 8-12).

Özelleştirme, bölgedeki piyasa reform programlarının anahtar elementi olmuştur. Çoğu geçiş ülkesinin merkezi planlama döneminde özel sektör yoktu. Macaristan ve Polonya gibi ülkelerde ortaya çıkan özel sektör ise sanayileşmemiş, tarım alanında faaliyet gösteren küçük firmalar şeklinde gerçekleşmiştir. Yugoslavya ise firmaların geniş bir kooperatif sektöre sahip olmasından dolayı istisna olarak ele alınabilir ama orada da benzer mücadeleler ortaya çıkmıştır. Komünizmin yıkılışından sonra KİT'ler yeni piyasa mekanizmalarına dahil olmak için donanım olarak yetersiz konumdaydılar. Devletin üretimden çekilmesi ile verimliliğin arttırılması ve KİT'lerin sahip olduğu "yumuşak bütçe kısıtlamalarının" sertleştirilmesi amaçlanmıştır. Ülkeler genelinde eşi görülmemiş bir özelleştirme ölçeği beraberinde yeni teşebbüsler gerçekleşmiş ve doğrudan yabancı yatırım (DYY) ile birlikte de özel sektörün GSYH içindeki payı 1990'larda hızla artmaya başlamıştır (Roaf vd. 2014: 10).

Büyüyen piyasa ekonomilerine yakınlık olarak tanımlanan lokasyon, özellikle geçiş sırasında önemli bir faktördür. Çünkü piyasa kurumlarının ithalat yapabilmelerini kolaylaştırmakta ve ticaret biçimini şekillendirmektedir. Orta Avrupa ve Baltıklardan gelen ülkeler, olası üyelik ihtimalleri sayesinde Avrupa Birliği'nden kurumsal çerçeveye adapte olmak için güçlü destekler alırken, Batı pazarlarına daha iyi bir ulaşım imkânı olmasından da faydalar elde etmektedirler. Çin ve Vietnam da dünyadaki en hızlı büyüyen piyasa ekonomilerinin bazılarına yakın konumdadır.

1980'lerin ikinci yarısında CEE ve FSU ülkeleri için bildirilen önceki ekonomik büyüme oranları çoğunlukla pozitif seviyedeydi. Romanya ve Slovenya'da ise negatif oranlar ile karşılaşılmıştır. Büyüme daha yoksul ülkelerde daha yüksek olma eğilimindeydi (Moğolistan, Moldova, Kırgızistan, Türkmenistan, Vietnam ve Çin). Bu durum başlangıç koşullarına dahil edilir çünkü sosyalist birikimin daha erken safhalarında büyümenin daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir ve bu ülkeler geçişin başlangıcında kendilerini bu işlemin farklı bir aşamasında bulmuşlardır. Daha olgun ülkeler büyüme azalmıyorsa durgunlukla boğuşuyorlardı oysaki daha yoksul ülkeler hâlâ yüksek büyümeden yararlanabiliyorlardı. Tablo 1'de başlangıçtaki ekonomik farklılıklara ve karakteristik özelliklere ilişkin değerler gösterilmektedir (Melo vd. 1997: 8-12).

TABLO 9: Başlangıçtaki Ekonomik Farklılıklar ve Kurumsal Karakteristikler

GRUP	ÜLKE	Bastırılmış enflasyon	Karaborsa seviyesi	Ticaret bağımlılığı	Merkezi planlama
		1987-90	1990 (%)	1990 (%)	altında geçen Yıl
Orta	Arnavutluk	4,3	434	6,6	47
ve	Bulgaristan	18,0	921	16,1	43
Doğu	Hırvatistan	12,0	27	6,0	46
Grubu	Çek Cum.	-7,1	185	6,0	42
	Macaristan	-7,7	46,70	13,7	42
	Makedonya	12,0	27	6,0	47
	Polonya	13,6	277	8,4	41
	Romanya	16,8	728	3,7	42
	Slovak Cum.	-7,1	185	6,0	42
	Slovenya	12,0	27	4,0	46
	Yugoslavya	12,0	27	6,0	
	Çekoslovakya	-7,1	185	6,0	
FSU	Ermenistan	25,7	1828	25,6	71
ve	Azerbaycan	25,7	1828	29,8	70
Moğolista	Beyaz Rusya	25,7	1828	41,0	72
	Estonya	25,7	1828	30,2	51
	Gürcistan	25,7	1828	24,8	70
	Kazakistan	25,7	1828	20,8	71
	Kırgızistan	25,7	1828	27,7	71
	Letonya	25,7	1828	36,7	51
	Litvanya	25,7	1828	40,9	51
	Moldova	25,7	1828	28,9	51
	Rusya	25,7	1828	11,1	74
	Tajikistan	25,7	1828	31,0	71
	Turkmenistan	25,7	1828	33,0	71
	Ukrayna	25,7	1828	23,8	74
	Özbekistan	25,7	1828	25,5	71
	USSR	25,7	1828		
	Moğolistan	7,6	1400	31,0	70
Doğu	Çin*	2,3	208	1,0	46
Asya	Vietnam*	15,0	464	7,2	21**

Notlar:

*Çin ve Vietnam için verilen sayılar 1978 ve 1986 yılları arasındaki döneme aittir.

** Kuzey ve Güney Vietnam için ortalama,

-Ticaret bağımlılığı ithalat, ihracat ve GSYH'nin ortalaması arasındaki oran olarak tanımlanmıştır.

Kaynak: Melo, M., Denizer, C., Gelb, A., Tenev, S. (1997), "Circumstance And Choice: The Role Of Initial Conditions and Policies In Transition Economies", *The World BankInternational Finance Corporation,* 61.

Açık enflasyon 1989'da sadece Polonya'da ve Yugoslavya Cumhuriyetlerinde kronikleşmişti ama bastırılmış enflasyon CEE ve FSU ülkelerinin çoğunda yüksekti. Tablo 9'da kullanılan bastırılmış enflasyonun göstergesi, 1987'den 1990'a doğru reel GSYH'deki değişimin etkisinden arındırılmış ücretlerdeki artıştır. CEE'de en güçlü enflasyonist baskının Bulgaristan, Romanya ve Polonya'da, en zayıf enflasyonist baskının ise Çekoslovakya ile Macaristan'da olduğu görülmektedir. Bastırılmış enflasyon yüksek olmasına rağmen 1987'den sonra fiyatlar üzerinde yukarı yönlü baskıların olduğu FSU'da, cumhuriyetler üzerindeki birlik kontrolü azaltılmıştır. Makroekonomik dengesizlikler 1980'lerin ortasında Vietnam'da oldukça ağır seviyedeydi ama Çin, parasal sıkılaştırma olmadan 1970'lerin sonunda reformları uygulamaya başlayabilmiştir.

Otoritelerin bölgesel bağımsız bir komünist ekonomi oluşturma arzularının yansıması olarak, GSYH'deki ticaret payları en yüksek olan CEE ve FSU ülkeleriydi ve ticaret akımları CMEA bölgesi içinde çoğunluktaydı. Ticaret akımları bölge içinde ve SSCB'nin küçük cumhuriyetleri arasında yoğunlaşmış ve dışarıya yapılan ticaret seviyesi ise çok küçük düzeyde kalmıştır. CMEA'nın çöküşü ve SSCB'nin yıkılışı bu nedenle bu ülkelerin uluslararası ticaret ve ödemelerinde muazzam bozulmalara neden olmuştur. CEE ülkeleri CMEA'ya FSU ülkelerinden daha az bağımlı seviyedeydi bu yüzden nispeten daha az bozulmayla karşı karşıya kalmışlardır. Bozulmanın etkileri aynı zamanda lokasyona da bağlıdır; bazı ülkeler, diğerleri bunu yapamazken zengin komşularıyla sınır dışı ticaretten faydalanabilmiştir. Çin ise Sovyet oluşumundan uzun zaman önce ayrılmıştı ama Vietnam hâlâ CMEA'nın bir parçasıydı ve çöküşün etkilerini derinden hissetmiştir.

Ekonomik bozulmanın bir diğer göstergesi karaborsa döviz kuru primidir. Karaborsa primi özellikle FSU, Moğolistan, Bulgaristan, Romanya ve Vietnam'da yüksek seviyelerdeydi. Bu ülkeler Macaristan ve eski Yugoslav cumhuriyetleri olan Hırvatistan, Macaristan ve Slovenya gibi ülkelere kıyasla nispeten daha az eski dönem reformlara sahip durumdaydılar. Karaborsa primi Çek ve Slovakya cumhuriyetlerinde, uluslararası standartlara göre yüksek seviyelerdeydi ama geçiş ekonomilerinin ortalamasına kıyasla da düşüklerdi. Çin ise yabancı döviz piyasasına ilişkin reformlarına nispeten düşük bozulma seviyesiyle başlamıştır.

Yeni ulus devletlerin demokratik temsiliyet sistemi, adalet, güvenlik gibi ulusal kurumları ve merkez bankası, gümrük büroları gibi ekonomik kurumları oluşturmaları gerekmekteydi. Baltık olmayan FSU ülkelerinde özellikle ulusal kurumlara ilişkin eksiklikler vardı. Son zamanlara kadar eski Sovyet cumhuriyetleri, yüksek seviyede merkezileşmiş bir politik birlik alanındaydılar ve çevreden merkeze bir beyin göçü ile karakterize olmaktaydılar. Eski Yugoslavya ve Çekoslovakya'dan yükselen yeni ulus devletler böylesine ciddi problemlerle karşılaşmadılar çünkü bu ülkelerdeki federal devletler, kurucu cumhuriyetlere önemli güçler ve sorumluluklar vermekteydi. Dahası Batı Avrupa ile CEE

ülkelerinin tarihi bağları ve politik iş birlikleri, FSU'nun yeni ulus devletlerinin yoksun olduğu yönleri tamamlamaları konusunda fayda sağlamaktaydı (Melo vd. 1997: 12-15).

Geçiş ekonomisinin ilk yıllarında, yapılan reformlar ile yakın ilişki içerisinde olan çıktı düzeyinin gelişimi CEE, CIS ve Baltık ülkeleri için farklılıklar göstermektedir. CEE ülkeleri geçiş süreci başladıktan sonra uzun bir süre pozitif gelişmeler elde edememişlerdir. Pozitif anlamda ilk gelişmeleri 1994 yılında kazanabilmişlerdir. Baltık ülkeleri için ilk pozitif gelişmeler ise 1995 yılında meydana gelmiştir. CIS ülkeleri ise ara mal temini, ticaret seviyesinin gerilemesi vb. gelişmeler nedeniyle diğerleri kadar başarılı olamamışlardır. Ülkeleri birbirlerine bağlayan sistemlerinin yıkılmış olması ve yeni bir sisteme uyum sürecinin dezavantajları nedeniyle ilk pozitif gelişmelerle 1997 yılında karşılaşabilmişlerdir. Ukrayna, bu pozitif gelişmelerle en son karşılaşan ülkelerin başında gelmektedir.

Birçok ülkenin yaşamış olduğu tecrübeler gösteriyor ki savaşlardan, krizlerden ya da ekonomiye yansıyan önemli şoklardan kaynaklı gerçekleşen çıktıdaki keskin daralmaları, başlangıçtaki azalmayı dengeleyecek güçlü büyümelerin takip edeceğidir. Etkinsizlikleri azaltacak düzenleyici politikalar ve yapısal reformlarla, ekonomik toparlanma sağlanabilmektedir. Yani teorideki negatif şoklar çıktıda sadece geçici bir daralma meydana getirirken, başlangıçtaki azalmayı dengeleyecek gelecekte hızlı bir büyümeye yol açabilmektedir. Öncelikle negatif şoklar politik ve ekonomik reformları uyarabilmektedir. Düzenleyici politikalar ile etkinsizlikler azaltılırsa orijinal trend çizgisinin üzerinde bir ekonomik toparlanmaya hız kazandırılabilir. Ayrıca Schumpeter'in "yıkım yaratmak" fikri ile çıktıda yaşanacak azalma, daha yüksek verimlilik ve ekonomik büyümeye yol açarak ekonomiyi etkinsiz firmalardan temizleyebilir. Eskilerden yeni aktivitelere doğru kaynakların yeniden dağıtımı ve hayatta kalan firmalar arasında yeniden yapılanma şeklinde bir görüş ortaya konulmaktadır. Ama Cerra and Saxena (2005) tarafından yapılan bir çalışmada savaş, kriz ya da ekonomiyi çok kötü etkileyen önemli bir olaydan dolayı yaşanan çıktıdaki resesyonlara ya da daralmalara, yüksek büyüme toparlanmalarının eşlik etmediği sonucu ile de karşılaşılmıştır. Çıktı düştüğünde, eski noktanın altında kalmaya niyetlendiğini ortaya koymuşlardır. Cerra and Saxena (2005) tarafından yapılan ve 192 ülkeyi ele alan bir çalışmada yıllık olarak alınan gözlemler neticesinde geçiş ekonomilerinde son zamanlarda yaşanan güçlü bir büyümeye rastlanmadığı ortaya konulmuştur. Çalışma aynı zamanda yakınsamayı da ele almaktadır. Barro and Sala-i-Martin (2004), yaptıkları bir çalışmada Neo-klasik büyüme modellerinin çoğunda ekonomik büyüme potansiyelinin, ülkelerin gelişim seviyelerine ve başlangıçtaki kişi başına düşen büyüme oranlarına bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu değişkenin katsayısının eksi olması gerektiği düşünülmektedir. Yani fakir ülkeler zengin ülkelere doğru yaklaştıkça daha zengin ülkelerden görece daha yüksek büyüme oranları elde etmesi beklenmektedir.

2.2.2 Bağımsız Devletler Topluluğu

"Yatırım, büyümenin önemli bir destekleyicisidir" şeklindeki genel büyüme literatürüne ilişkin bir anlaşmazlık bulunmaktadır. CIS ekonomilerinde, aşırı sermaye birikimleri ve etkinsiz kullanımıyla dolu geçmişleri nedeniyle başlangıç safhasındaki iyileşmede yatırımların rolü nispeten daha az önem taşımaktaydı. Bunun yerine bazı geçiş ülkelerinde çeşitli verimlilik sağlayan gelişmelerden kaynaklı bir ilk toparlanma ile karşılaşılmıştır. Daha sonraki yıllarda az da olsa yatırım oranlarında ufak bir artış daha gerçekleşmiştir. Yatırımlardaki artışların çoğu ise hidrokarbon ve metalürji sektörlerine aittir (Iradian 2007: 12-13).

Kırk yıllık komünizmden sonra Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin "yıkılmış kapitalizmi" (Destroyed Capitalism), hem savaş sonrası Almanya'nın geçici olarak "askıya alınmış kapitalizm"inden hem de Latin Amerika ve diğer devletçi ekonomilerin kucakladığı "çarpık kapitalizm"den farklı bir durumdaydı. Yıkılmış kapitalizm ile karakterize olmuş ekonomilerde kurumlar, organizasyon ve teşvik sisteminden temelde farklı bir sistemi yansıtmaktaydılar. Birkaç istisna dışında özel sektör ciddi biçimde bastırılmış ve özel mülkiyet sahipliği birikim yapma ve konut stoku noktasında sınırlandırılmış durumdaydı.

Özel sektörün bastırılmış rolünün faktör piyasaları da dahil olmak üzere ekonomik kurumlar için önemli etkileri olmaktadır. Orta ve büyük ölçekli devlet mülkiyetleri, çıktı ve istihdamın tamamını neredeyse ellerinde tutmaktaydı. Endüstri olması gerekenden fazla inşa edilmiş ve özellikle makine yapımı ve ağır endüstri kısmı aşırı seviyelere ulaştırılmıştı. Hizmetler, ticaret ve dağıtım gelişmemiş ve yüksek miktarda kısıtlamalara maruz kalmıştır. Hükümet sübvansiyonlar ve transfer programları yoluyla işletmeler arasında ve hane halkları arasında aracılık yapmış ve gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYH) yarısından fazlasına karşılık gelen harcamalarda önemli bir finansal rol oynamıştır. Gelir tabanının büyük kısmı üretimdeki artının nispeten az sayıda firma arasında yoğunlaştığı işletme sektörü tarafından sağlanmıştır (Bunun aksine piyasa ekonomilerinde devlet işletmeleri genellikle mali bir gider olarak karşımıza çıkmaktadır).

Yıkılmış kapitalizmin özellikleri yasal sistem de dahil olmak üzere birçok kurumu ve mesleği şekillendirmiştir. İstatistik sistemleri, çok sayıda küçük firma veya bireysel vergi mükellefiyle başa çıkacak şekilde ayarlanmamıştı ve işletmeler de ilkel pazarlama ve muhasebe imkânlarıyla çalışmaktaydı. Ama yıkılmış kapitalizmin miras bıraktıkları hiçbir yerde finansal sektördekinden daha belirgin de değildi. Bankacılık sistemleri "derin" olabilirdi ancak finansal akımlar reel ekonomi üzerindeki kararlara ayak uydurmaktaydı. Piyasaya dayalı para politikası deneyimi yoktu. Ödeme sistemleri ilkeldi. Pasif, tekelci devlet bankaları kredi itibarını değerlendirme kabiliyetinden yoksundu ve riskler de sosyalleştirilmekteydi.

Dış ticaret işlemleri birkaç örgüt tarafından ele geçirilmiş durumdaydı. Otarşik ticaret kalıpları Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (CMEA) üyeleri arasındaki karşılıklı ticareti vurgulamaktaydı. Batı piyasalarında ucuz Sovyet otomobilleri eleştiri toplamaktaydı. Göreceli fiyatlar bozulmuştur. Bu noktada enerji ve temel mal ve hizmet fiyatlarına ilişkin müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde parasal ücretlerin düşük, yatırımlarınsa yüksek seviyelere yönelmesi sağlanmıştır.

Bastırılmış enflasyon yaygın seviyelerdeyken, mal talebi fiyatları kontrol edilen arzı aşmaktaydı. Yani bir kıtlık ekonomisi söz konusuydu. Kuyruk, karne ve stok yapma yaşanılan ortak uygulamalardı ancak bu uygulamaların kullanımı ülkeler arasında ve zaman içinde farklılık göstermekteydi. İşletme yöneticileri üretim planlarını, bürokratik pazarlık süreçlerinin gerekliliklerini yerine getirmek adına ortaya koymaktaydılar. Piyasa fiyatları genellikle resmi fiyatların katları düzeyindeydi. Bu dönemde girdi stokları biriktirilmiş, bitmemiş yatırım miktarı ise artmıştır (Balcerowicz and Gelb 1995: 21-23).

Ekonomik sistemlerindeki ve çok yüksek oranlarda olan beşeri sermaye gelişimlerindeki benzerliklerine rağmen, geçiş sürecinin başında 25 ülkenin ekonomik karakteristikleri geniş ölçüde farklılaşmaktaydı. FSU ülkeleri, komünizm kontrolünde 20-30 yıldan fazla zaman geçirmiş Baltık ve CEE ülkelerine kıyasla piyasa temelli kurumlarla daha az tanışıklık içindeydi. Doğal kaynaklar bazı FSU ülkelerinde, CEE ve Baltık ülkelerinden çok daha bol durumdaydı özellikle de Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan'ı bunlara örnek gösterebiliriz. Kişi başına gelir oldukça geniş ölçüde farklılaşmaktaydı ve ortalamada CEE ülkeleri FSU ülkelerinden daha iyi durumdaydılar. Tablo 9'a bakıldığında ticaret bağımlılıkları, merkezi hükümet altında geçirilen süre, bastırılmış enflasyon gibi göstergeler bakımından dahi bu durum açıkça görünebilmektedir. Ayrıca durumları nispeten iyi komşulara sahip olmak da CEE ülkeleri için önemli bir etken ve fırsat olmuştur. Diğer taraftan Baltık ise daha yüksek kişi başına gelir oranlarına sahip durumdaydı. Düşük kişi başına gelir oranına sahip ülkeler daha çok tarımla uğraşmaktaydılar. Bölge içi ticaret bağımlılığı en yüksek olan Baltık ülkeleriydi ve onu sırayla FSU ve CEE ülkeleri takip etmekteydi. Baltık ve CEE ülkeleri, ticaretlerini sanayileşmiş ülkelere yönlendirmek için coğrafi olarak FSU ülkelerinden çok daha iyi bir yerde bulunmaktaydılar.

Genelde FSU ülkelerindeki makroekonomik dengesizlikler CEE ülkelerindekilerden çok daha kötü seviyedeydiler. Çekoslovakya, Macaristan'la beraber daha iyi makroekonomik koşullarda sürece başlamıştır. Bulgaristan, Hırvatistan, Macaristan ve Polonya'nın miras kalmış geniş dış borçları söz konusuydu. Diğer ülkelerin fiili olarak birikmiş borçları yoktu. Sovyet Birliği dağıldıktan sonra Rusya, Sovyet bölgesinin tüm dış borçlarını üstlenmiştir (göreceli olarak hâlâ mütevazı bir durumdaydı) ve böylece diğer FSU ülkelerini geçmiş dış zorunluluklardan kurtarmıştır (Fisher ve Sahay 2000: 10).

2.2.3 **Çin: Aşamalı Yaklaşım Örneği**

Ülkeler uyguladıkları reformlarla hem siyasi hem de ekonomik yönden geçiş sürecini sorunsuz ve kısa sürede başarıyla gerçekleştirmeyi amaçlamışlardır. Çin Halk Cumhuriyeti de bu ülkelerden biridir fakat farklı olarak siyasi reformlara mesafeli yaklaşmış ve kendine özgü yeni bir sistem oluşturarak sosyalist sistemine piyasa odaklı sistemi entegre etmeye çalışmıştır. Çin Komünist Partisi öncülüğünde yapılan bu değişim, süreç içerisinde başarılı olduğunu göstermiştir (Sezen 2007: 27-56). Big bang yaklaşımı ve aşamalı reform yaklaşımı olarak iki geçiş stratejisi söz konusudur ve eski Sovyet ülkeleri çoğunlukla hızlı geçişi tercih ederek büyük özelleştirmeler yapmışlardır. Bu ülkelerin ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldıkları söylenebilir. Diğer taraftan Çin Halk Cumhuriyeti aşamalı geçiş stratejisi uygulayarak nispeten daha temkinli ve sorunsuz bir yol izlemiştir (Guoqiang 2000: 1-2).

1978 yılında mutlak yoksulluk sınırındaki ortalama 250 milyonluk kesim, uygulanan reformlar ile 1998 yılında 42 milyona kadar azaltılabilmiştir. Kırsal kesim alanında elde edilen başarı kentsel reformları da olumlu anlamda etkilemiştir. Bazı işletmelere üretim, planlama ve pazarlama konusunda özerklik verilirken kamu iktisadi teşebbüslerinden de birbirleriyle iş yapmaları istenmiştir. Endüstri alanında uygulanan reformlar başarılı olmamıştır ama küçük ölçekli binlerce KİT özelleştirilerek özel sektörün gelişimi sağlanmıştır. Aşamalı bir yaklaşımla ele alınan serbest fiyat politikasında istenen başarı elde edilerek fiyatların % 94,7'sinin piyasa tarafından belirlenmesi sağlanmıştır. Devletin fiyat kontrollerine devam ettiği alanlar yalnızca doğalgaz, içme suyu, elektrik, ilaç, ulaşım ve telekomünikasyon gibi alanlardır.

İzlenen açık kapı politikası ile Hong Kong ve Tayvan'a yakın 4 serbest ticaret bölgesi oluşturulmuştur. Buradan elde edilmek istenen başarı sağlanınca bu serbest bölgeler yaygınlaştırılmış ve bu sayı ülkede yaklaşık 1800 serbest bölgeye çıkartılmıştır. İhracatını arttırmayı hedefleyen Çin, ucuz emek ve sağlanan teşvikler ile yatırımcıları ülkesine çekebilmiştir. Bu durum ülkenin ihracat seviyesini arttırabilmesinin yanı sıra önemli miktarda iş olanağı da sağlamıştır. Devlet telekomünikasyon, enerji, petrokimya, otomotiv ve beyaz eşya sektörlerine yönelerek buraya sermaye çekmeye çalışmış ve bu noktada Şangay'da yeni bir serbest ticaret bölgesi oluşturmuştur. Şangay ekonomisinin yıllık % 14 oranında büyümesine katkı sağlayan bölgede yaklaşık 12000 yarı veya tam yabancı sahipliğinde şirket bulunmaktadır. Dünyaya eklemlenme çabalarını sürdüren ve bu nedenle açık kapı politikasını sürdüren Çin, 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuş, yeni yasalar çıkartmış ve gümrük vergilerini önemli oranda azaltmıştır. Ayrıca özel sektörün kamu hizmetleri, finansal hizmetler ve altyapı alanlarına girebilmelerini engelleyen düzenlemeler de kaldırılmıştır (Öz 2006: 8-10).

Çin 1980'ler ve 1990'larda sağladığı büyüme ile dünyanın ilgisini çekmiştir. 1978-1998 yılları arasında elde edilen yıllık ortalama % 9,5'luk GSMH büyüme oranı Çin'i dünyadaki en hızlı büyüyen

ülke yapmaktaydı. Çin, nispeten sorunsuz ve istikrarlı bir geçiş süreci yakalayabilmiştir. Big bang yaklaşımı uygulayan ülkelerde üretim miktarında düşüşler ve yüksek enflasyon oranları yaşanırken Çin'de hızlı büyüme sergilenmekte ve enflasyon da çok daha düşük seviyede gerçekleşmekteydi (Guoqiang 2000: 1-2). Ekonomik açıdan etkin bir özel sektör ve küçültülen bir devlet sektörü haline gelen Çin, ihracat seviyesini arttırmasının yanı sıra yıllık ortalama % 10 gibi bir büyüme de elde etmiştir. 1978'de GSMH'nin % 5'i olan ihracat, 1991'de % 20'ye kadar yükseltilmiştir (Cao 2001: 29-30).

Çin serbest ekonomisi, insanların daha özgür karar alabildikleri ekonomik çevre ve pazarı destekleyecek kurumların oluşumunda önemli başarılar elde etmiştir. Çok sayıda ürünün fiyatı piyasada arz ve talebe bağlı olarak şekillenmektedir. İşçi piyasası, finansal kurumlar, yasal sistem ve sosyal güvenlikle alakalı reformlar başlatılmış ve hızlı bir biçimde geliştirilmektedir. Serbestleştirme ve piyasalaştırma reformları geçiş sürecini hızlandıran etkenlerdir. Genel olarak bakıldığında Çin için hem serbest piyasaya geçişte hızlı büyüme yakaladığı hem de sorunsuz bir kurumsal geçiş sağladığı görülmektedir (Guoqiang 2000: 2).

1990 yılında bankacılık sisteminde düzenlemeler yapılmaya başlanmış, Çin Halk Bankası 1995 yılında devletin modern Merkez Bankası olarak belirlenmiştir. 2003 yılında Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu oluşturulmuştur. İlerleyen süreçte tarım, sanayi, ticaret ve inşaat alanında destek sağlayacak yatırım bankaları ve normal bankacılık işlemlerini yürütecek şekilde de ticari bankalar faaliyete geçmiştir. 1993 yılında merkezi planlama sonlandırılmıştır. 1995 yılında vergi tabanını genişletmek adına vergi reformu uygulanarak devletin gelir seviyesi arttırılmaya çalışılmıştır. Katma değer vergisi, gümrük vergisi, dolaylı vergiler ve dolaysız vergiler şeklinde çeşitlilik kazandırılmıştır. 1990 sonrası sanayi ve kent gelişimine öncelik tanıyan ve tarımı arka planda bırakan reformlar uygulandığından kırdan kente göç başlamıştır. Bu dönemde başlayan reform rüzgârı bugün tek çocuk politikası, yolsuzlukla mücadele, sosyal sigorta politikaları ve çevre kirliliği ile alakalı olarak devam etmektedir. Ayrıca ulaşım, finans, ileri teknoloji sanayisi, sağlık, telekomünikasyon, eğitim gibi alanlarda da özel sektörün payının arttırılması amaçlanmaktadır (Saracoğlu 2017: 20-26).

Çin uyguladığı vergi reformları, teşvikler ve ucuz emek gücü sayesinde yabancı yatırımcıların ilgisini çekebilmiş ve bu etkenler sayesinde 2000'li yıllarda ülkeye yabancı doğrudan yatırımların artmasını sağlamıştır. Bunların yanı sıra sağlanan çok sayıda avantaj da bu yatırımların ülkeye gelmesinde etkili olmaktadır. Sağlanan bu başarıyla 2004 yılında yabancı doğrudan yatırım çekme konusunda ABD geride bırakılmıştır. 2004 yılı Dünya Yatırım Raporu'na göre 60 milyar ABD doları ülkesine çekebilmeyi başaran Çin'de bu oran önceki sene 53,5 milyar dolar düzeyindeydi ve bu yaklaşık % 13'lük bir artışa denk gelmektedir. Ülkede sağlanan ekonomik başarıda yabancı yatırımların rolü büyüktür. Çin'in endüstriyel katma değerinin % 28'ini ve vergilerinin ise beşte birini oluşturan yabancı işletmeler, toplam mal ve hizmetlerin yaklaşık % 57'sini ihraç etmekte ve istihdama da % 11'lik katkı

sağlamaktadır. Çin'in yabancı yatırım için uyguladığı politikalar ucuz emek gücü, artan satın alma gücü ve yatırım ortamının geliştirilmesi, 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üye olunması gibi faktörler ülkeyi küresel yatırım için tercih edilen bir yer haline getirmektedir (Ali ve Guo 2005: 21-22).

Son zamanlarda hem ülkenin mallarına olan talebin eskiye nazaran azalmış olması hem de ülkede emek gücü maliyetlerinin artıyor olması yabancı doğrudan yatırımları da olumsuz etkilemiştir. Fakat ülkedeki pazar gücünün ve satın alma olanaklarının artmasından dolayı da bu durum makul seviyelerde kalmaktadır. Çin, 2016 yılında yurtdışında en fazla yatırım yapan ülke haline gelirken aynı zamanda ülkesine de en fazla yatırım çekebilen ülke olmuştur. 2015-2017 yılları arasında yabancı doğrudan yatırımları çekme noktasında ilk sıradadır. 2013'te 123.911 milyon dolar, 2014'te 128.500 milyon dolar ve 2015'te ise 135.610 milyon dolar seviyesinde olan yabancı doğrudan yatırımlar 2017 yılında 83 milyar dolara kadar düşmüştür (T.C. Ekonomi Bakanlığı 2018: 4).

3. BÖLÜM: ÜLKE ÖRNEKLERİ: GEÇİŞ EKONOMİLERİNE KONU OLAN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ÜLKE ÖRNEKLERİYLE EKONOMİK PERFORMANS ANALİZİ

Kumanda ekonomisinde malların ve hizmetlerin üretimiyle ilgili kararları merkezi hükümet almaktadır. Üretimin ulusallaştırılması anlamı, temel komünist ve Marksist yaklaşımın prensipleridir. Toprağın ortak mülkiyetinin ve üretim araçlarının dağılımının sosyal adaletle sağlanması ve emeğin istismarının önlenmesi beklenmektedir. Eski Sovyet ülkelerinin kumanda ekonomilerinde işletmeler, kamuya ait durumdaydılar: endüstri, taşımacılık, banka ve inşaat ise ulusallaştırılmışlardı. Tarım ve bazı hizmetler de kolektifleştirilmiş olmalarına rağmen ulusallaştırılmış bir konumda bulunmaktaydı.

Merkezi ekonomik planlama ile bu ülkeler dünya fiyatlarından uzak kalıp kendi fiyatlarını oluşturmuş ve yabancı ticaret üzerinde tekel oluşturmuşlardı. Yerel fiyatlar dünya fiyatlarına dayalı olmadığı gibi her malı kapsayacak tek bir döviz kuru olması yerine her mal için ayrı ayrı döviz kuru söz konusuydu. Bildirilen üretim verileri etkileyici görünmekteydi ama çoğunlukla propaganda nedenleriyle abartılırlardı. Sosyalist ekonomi birkaç basit ürün için SSCB'de gayet iyi yürütüldü ama havyar ve bazı özel ürünler dışında üretimleri, dünya piyasasında rekabet edebilecek nitelikte değillerdi. Nitekim çeliği de içeren bu özel ürünler komünist ekonomik sistemin gücünün propaganda sembolleri oldular. Bu durum emek ve üretimin hızlı seferberliği ihtimaliyle birlikte Sovyet ekonomisini savaş zamanlarında avantajlı duruma sokmaktaydı ama barış zamanlarında bu avantajdan yoksun kalmaktaydılar. Süreç içerisinde ekonomi, üretim ve ticaret büyümesi nezdinde sosyalist sistem yönetilmesi çok zor bir hale geldi ve çöküş kaçınılmaz oldu.

Bu şekilde emek yoğun üretimin gerçekleştirildiği bu ülkelerde geçiş sürecinin başlangıç safhasında işsizlik oldukça düşük neredeyse sıfıra yakın olmuştur. Bunun yanı sıra yüksek büyüme ve ekonomik yapının modernizasyonu konularında da gelişmeler sağlanabilmiştir. Ama sosyal fiyatlar oldukça yüksek ve ekonomik zayıflıklar da belirgindi. Merkezileşmiş ekonomik yapılar yoğun endüstri üzerine odaklanmış, yeni teknolojileri sağlayıp üretimi modernize etmek noktasında geride kalmıştır. Sonrasında bu büyüme azalmaya başlamış ve 1980'lerin sonunda birçok sosyalist ülke yüksek enflasyon oranları ve ciddi durgunlukla karşı karşıya kalmıştır. Mal ve hizmet eksikliklerinden dolayı bu durum daha da artarak devam etmiştir. Bu noktada yaşam standartlarının bu komünist ülkelerde çok yavaş artış gösterdiğini söylemek mümkündür (Larsson 2010: 2-3).

3.1 Kazakistan Örneği

Sovyet Birliği'nin Aralık 1991'deki yıkılışını takiben Kazakistan'ın bağımsızlığı, ülkenin ayrıca politik ve ekonomik dönüşümünün başlangıç noktası olmuştur. Bağımsızlığın hemen sonrasındaki yıllar demokratik liberalleşmeye doğru başlangıç adımları olarak anılmaktadır. 1990 yılından bu yana kontrolü elinde tutan eski Komünist parti şefi Başkan Nursultan Nazarbayev 1994 yılının sonunda parlamentoyu görevden almış, Mayıs 1995'te ulusal referandum ile görev süresini uzatmıştır. Ağustos 1995'te ikinci bir referandum yapılmış ve yeni bir anayasa kabul edilmiştir (Stiftung 2018: 4-5).

Kazakistan, Batı Avrupa'dan daha büyük ama 18 milyona yakın nüfusuyla nüfus yoğunluğu düşük olan bir ülkedir. Ülkenin büyük metalürji rezervleri ve henüz işleme alınmamış büyük petrol alanları bulunmaktadır. Sahip olduğu doğal kaynaklar sayesinde kendi kendine yetebilecek potansiyeli olan Kazakistan, kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş için kapsamlı reformlar yapmaktadır. Dünya piyasasındaki fiyat dalgalanmalarına karşı savunmasızlığını azaltabilmek için Ocak 2001'de ulusal petrol fonu kurulmuş ve gelecek nesiller için fon biriktirmeye başlanmıştır. Kazakistan'da Haziran 2000'de Hazar denizi kıyısında dev Kashagan petrol sahasının keşfedilmesi ülkenin petrol araştırmalarında yeni bir bölümün başlamasına yol açmıştır. 1990'da yaşadıkları ilk ekonomik durgunluktan sonra 2000'den bu yana bir ekonomik patlama yaşamaktadırlar. 2006'ya kadar yıllık GSYH büyümesi % 9 ile % 13 arasındaydı. Bu durum Kazakistan'ı dünyanın en hızlı büyüyen ülkelerinden biri yapmaktadır. Nitekim bu sıra dışı büyüme de doğal kaynakların ihracatında yaşanan büyük artışla açıklanabilmektedir (Larsson 2010: 2-3).

Hükümet ve iş dünyasının kilit noktalarında yer alan Nazarbayev'in aile üyelerinin de içlerinde yer aldığı politik oyunlar Kasım 2001'de net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Başkanın damadı Rakhat Aliyev'in de dahil olduğu politik mücadele ile hükümet yetkilileri ve iş adamları ilk kez açıkça Nazarbayev'e karşı çıkmışlardır. Kendi siyasi hareketlerini, Demokratik Seçim Partisini kurmuş ve cumhurbaşkanını demokratik ve serbest piyasa reformlarını hızlandırmaya çağırmışlardır. Bu bile bir süre sonra işten uzaklaştırılmaları için yeterli olmuştur. Muhalif olarak çalışmalarına devam eden Demokratik Seçim Partisi, muhalefetin diğer üyeleri ve medya artan bir şekilde baskıya maruz kalmıştır. Eylül 2004'te yapılan ama serbest ve adaletli olmayan parlamento seçimlerinde koltukların çoğunluğu cumhurbaşkanının partisi olan Anavatan partisine giderken sadece 1 koltuk muhalefet partisine gitmiştir.

2007 Mayısında parlamento tarafından anayasada eşi görülmemiş değişimler onaylanmıştır. Başkanın 2 dönem seçilmesi de dahil ilgili kısıtlamalar kaldırılarak Nazarbayev'e hayatı boyunca başkan olması için imkân tanınmıştır. Eş zamanlı olarak partinin başına Nur Otan getirilmiş ve bu sayede de parlamento, hükümet ve toplum üzerinde etkisini güçlendirmiştir. Başkanlık temsili ile ilgili de

parlamentodaki senatörlerin sayısı 7'den 15'e arttırılmıştır. 2009-2013 yılları arasındaki gelişmelere bakıldığında, Kazakistan'ın 2010 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'in ülke liderliğini elde etmesi dikkat çekicidir. Yurtiçinde yaşanan bir takım huzursuzluklara rağmen bu dönem Orta Asya'da ve uluslararası alanda Kazakistan'ın profilini güçlendirdiği zamanlar olmuştur. Başkanlık, insan haklarını geliştirmemiş ya da daha açık ve serbest seçimler için daha güçlü taahhütler sağlamamıştır ama buna yönelik bazı adımlar atılmıştır. Diğer taraftan 2011 Aralıkta en az 14 protestocu, daha yüksek maaş, daha iyi çalışma koşulları ve tehlikeli işler için ödenmeyen ücretlere ilişkin gerçekleştirdikleri protesto esnasında polis tarafından öldürülmüşlerdir. Yine bu tarihlerde Kazakistan ilk bombalı suikast saldırısını 2011'de batıdaki Aktobe petrol kentinde yaşamış ve onu takiben Ekim ayında Atyrau petrol kentinde başarısız bir başka girişimle daha karşılaşmıştır.

2015'ten 2016'ya Kazakistan'ın yaşadığı ekonomik kriz, liderliğin iç politikalarını ve dışsal tepkimelerini belirlemiştir. 2015 Ocak ayında Avrasya Ekonomik Birliği'ne dahil olmak ve Ermenistan (Ocak 2015) ve Kırgızistan (Mayıs 2015) gibi 2 üyeye daha erişim sağlayabilecek olmak, Rusya komşuluğu üzerinde Kazakistan'ın bağımlılığını arttırmıştır. Ülke 1990'ların ortasından bu yana en düşük uluslararası petrol fiyatlarıyla ve en büyük para kriziyle karşı karşıya kalmıştır. 2015'te yeni arazi özelleştirme yasalarının oluşturulması önerisi 2016 Nisan ayında geniş çaplı protestolara yol açmıştır. 2015 Nisan ayında yapılan erken başkanlık seçimlerinde ve 2016'da yapılan erken parlamento seçimlerinde liderliğin temiz ve güvenli bir rota çizerek yönetildiği konusunda nüfusa verilebilen güvence çok az olmuştur. Statükoyu tekrar doğrulayan bu seçimler, artan halk memnuniyetsizliğine uyum sağlamak konusunda başarısız kalmıştır. Hükümet ve parlamentoyu güçlendirmek adına Ocak 2017'de kurumsal değişimlerin olacağına ilişkin bilgiler verilmiştir ancak bu yapmacık reformların uygulanması ve etkinliği ülkede geniş kesimler tarafından sorgulanmaktadır (Stiftung 2018: 4-5).

3.1.1 Bağımsızlık Sırasında Kazakistan

Moskova tarafından kontrol edilmekte olan Kazakistan ekonomisi, bağımsızlığı takiben çökmüştür. Fakat sonrasında elde ettiği sonuçlarla, merkezi ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan en başarılı eski Sovyet cumhuriyetlerinden biri olmuştur. Kazakistan ilk kez 1996'da ekonomik büyümeyi başarmış ve bunu da yaklaşık 10 yıl için sürdürebilmiştir. Kazakistan, ekonomik sistemini Sovyet Birliği'nden çok büyük problemlerle miras almıştır. Sermaye stokları on yıllarca süren düşük yatırımlar nedeniyle eski usuldeydi. Üretim, endüstriye ve tarıma odaklanmıştı. Bu sırada hizmet sektörü de gelişmemiş pozisyondaydı. Zayıf yapılanma etkinsiz üretime yol açmaktaydı. Bunların yanı sıra Kazakistan ve bazı eski Sovyet Birliği'nden kalan ülkeler çok büyük ekolojik problemlerle de karşı karşıyaydılar. Aral denizinin kuruyor olması, askeri bölgelerdeki nükleer kirlilik, endüstriyel alanlardaki

kirlilik ve pis su gibi durumlar bunlara örnek gösterilebilir. Bağımsızlık konusunda Kazakistan'ın ekonomik yapısı, gelişmekte olan bir ülke pozisyonundaki Tayland gibi görünmekteydi. 1991'de tarım, GSYH'nin % 29'unu oluşturuyordu. Nüfusun geniş bir kısmı bu alanda çalışmaktaydı. 1991 yılında tarım sektörünün payı Rusya ekonomisinin % 14'ünü, 1989 yılında Fransa ekonomisinin % 3'ünü oluşturmaktaydı. Diğer taraftan endüstri, Kazakistan ekonomisinin % 28'ini ve hizmetler ise % 43'ünü oluşturmaktaydı. Bu oranlara aşağıda GSYH'nın (%) Sektörel Dağılımını gösteren Tablo 10'dan da bakılabilir (Larsson 2010: 15-16).

TABLO 10: GSYH'nın (%) Sektörel Dağılımı 1991/1989

	Tarım	Endüstri	Hizmetler
Kazakistan (1991)	29	28	43
Rusya (1991)	14	39	47
USA (1989)	2	29	69
Fransa (1989)	3	29	67
Tayland (1989)	15	38	47

Kaynak: Larsson, J. F. (2010), "The Transition in Kazakhstan From Command To Market Economy", *Department of Economics at the University of Lund, Minor Field Study Series,* 199/16.

Kazakistan çok büyük doğal kaynaklar ve belli başlı petrol ve doğalgaz alanlarına sahiptir. Verimli geniş toprak araziler, ormanlar, krom ve manganez yatakları, kurşun, çinko, bakır, fosfor, kömür ve demir rezervleri vb. sayesinde ülkenin 1991'de GSMH'si diğer bazı Orta Asyalı yeni bağımsız devletlerinkinden % 100 daha fazla durumdaydı.

Kazakistan GSYH'sindeki endüstrilerin oranları ve değişimleri aşağıdaki Tablo 11'den incelenebilir.

TABLO 11: Kazakistan Endüstrisinin GSYH Payları ve Yapısal Değişimleri 1990-2006 %

Yıl	1990	1995	2000	2005	2006
GSYH	100	100	100	100	100
Dahil Edilen:					
Malların üretimi	66,5	42,3	45,9	44,0	44,6
Tarım, ormancılık ve balıkçılık endüstrisi	34,0	12,3	8,1	6,4	5,4
Endüstri	20,5	23,5	32,6	29,8	29,5
İnşaat	12,0	6,5	5,2	7,8	9,7
Hizmet üretimi	33,5	54,0	48,4	52,0	51,8
Ticaret	8,2	17,2	12,4	11,8	11,7
Taşımacılık	8,6	9,4	10,0	9,8	9,1
İletişim	0,8	1,3	1,5	2,0	2,2
Diğer hizmetler	15,9	26,1	24,5	28,4	28,8

Kaynak: Larsson, J. F. (2010), "The Transition in Kazakhstan From Command To Market Economy", *Department of Economics at the University of Lund, Minor Field Study Series,* 199/16.

Kazakistan'ın yatırım bazlı, inovasyon bazlı sonraki seviyelere geçebilmesi için ekonomik mekanizmasını değiştirmesi, yatırım akışını zenginleştirmesi gerekmektedir. Ayrıca çalışan endüstrilere bilimsel ve teknolojik ilerleme sağlaması, çalışan endüstrilerin inovasyon gelişimleri için ülkedeki finansal kaynaklarının buraya yönlendirilmesini sağlaması önemlidir. Diğer taraftan hammadde ihracatı yapılması yerine çalışan endüstrilerin değer katılmış rekabetçi mallarının ihracatına başlamalarını sağlaması gerekmektedir. Bu, ülkedeki sektörler arası ve bölgeler arası ekonomik entegrasyon süreçlerini güçlendirecektir. Ayrıca varlıkların yüksek oranda bozulması ve yeni teknolojilere uzak kalınması gibi diğer sorunların çözülmesini de sağlayacaktır. Sabit varlıkların yüksek oranda bozukluğu sadece çalışan endüstrilerde değil, yabancı sermayenin çoğunlukla aktığı yerlerde de ortaya çıkmaktadır. Bu sadece emek verimliliğinin düşmesine yol açmamakta aynı zamanda ürünün kalitesini de bozmaktadır. Örneğin Kazakistan'da GSYH'nin 1 dolar karşılığı olan enerji ve emek verimliliği, endüstriyel gelişmiş ülkelerden 7-10 kat daha iyi durumdadır. Kazakistan'da GSYH'nin 1 doları başına 2.8 kilovat enerji kullanılırken İngiltere, Almanya, İtalya ve Japonya'da sadece 0.40,6 ve Kanada ve Çin'de 0.81,2 kilovat kullanılabilmektedir (Rogacheva 2008: 83).

1990-2006 yılları arasında rekabetçi olmayan mal üretiminin % 22'lerden aşağıya çekilmesi, hizmet üretiminin % 17'ye kadar büyümesi, aynı zamanda inşaat ve tarım, orman ve balık endüstrilerinin de sırasıyla % 12'den % 6,3'e ve % 34'ten % 8,0'a azaltılması gibi bazı olumlu yapısal değişimler olmuştur. Hizmetlerin seviyesindeki büyümenin (iletişim, taşımacılık, ticaret ve diğer hizmetler) yanı

sıra fiyatlarda da sonraki 11 yılda 6,3 kat gibi önemli artışlar yaşanmıştır. Burada gıda fiyatlarının 2,6 kat ve gıda dışı fiyatların ise 2 kat arttığını söyleyebiliriz (Rogacheva 2008: 83).

3.1.2 Kazakistan'da Düzenlemeler

Aşağıdaki Tablo 12'den görülebileceği üzere bağımsızlığı sonrasında Kazakistan ticaretten fiyat serbestleştirmelerine, emek piyasasından özelleştirmelere ve hukuki reformlara kadar birçok alanda düzenlemeler gerçekleştirmiştir.

TABLO 12: Kazakistan Reform Süreci

POLİTİKA ALANI	BAŞLANGIÇ	UYGULAMA
Sistemik reformlar		
İç ticaretin serbestleştirilmesi	1992	İç ticaret kısıtlamaları kaldırılmıştır.
Fiyat serbestleştirilmesi	1992	Rusya'nın radikal reformlarını takip ederek, fiyatların %80den fazlasında kontroller kaldırılmıştır.
KİT'lerin özelleştirilmesi	1991	İlk özelleştirme yasası 1991de kabul edilmiştir. Özelleştirmelere ciddi anlamda 1992-1993te başlanmış ve ikinci dalga olarak da 1995-1996da devam edilmiştir. 1997den beri yavaşladığı söylenebilir.
Yabancı yatırımlar	1991	1996 yılında "one-stop" Devlet Yatırım Komitesi kurulmuştur.
Emek piyasası	1992	Esnek ücret ve vergi temelli ücret politikası tanıtılmıştır.
Finansal Serbestleştirme	1991	Özel ve bağımsız bankacılık ve finansal kurumlar üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır.
Yasal reformlar	1991-1992	Mülk ve ticaret hukuku
Mali politikalar		
-Vergi reformu	1992-1995	1992:İşletmeler, kişisel gelir ve KDV için vergiler eski sistemde yerini almıştır. 1995:Uluslararası standartlara dayanan yeni vergi kanunu kullanılmaya başlanmıştır.
-Kamu harcamaları kontrolü	1992-1994	Mali açıklar önemli oranda azaltılmıştır.
Para Politikası		
-Para arzı	1994	1995ten itibaren kontrol edilmeye başlanmıştır.
-Kamu sektörüne krediler	1993-1994	KİT'ler için sıkı bütçe kısıtlamaları kontrolü
-Merkez bankası bağımsızlığı	1993-1995	Bağımsızlık ve artan özerklik
Ticaret ve Döviz kuru politikası		
Dış Ticaretin Serbestleşmesi	1992-1996	Devlet monopolü yok edilmiş, basitleştirilmiş düzenlemeler ve birleşik kur uygulanmıştır.

Kaynak: Larsson, J. F. (2010), "The Transition in Kazakhstan From Command To Market Economy", *Department of Economics at the University of Lund, Minor Field Study Series,* 199/17.

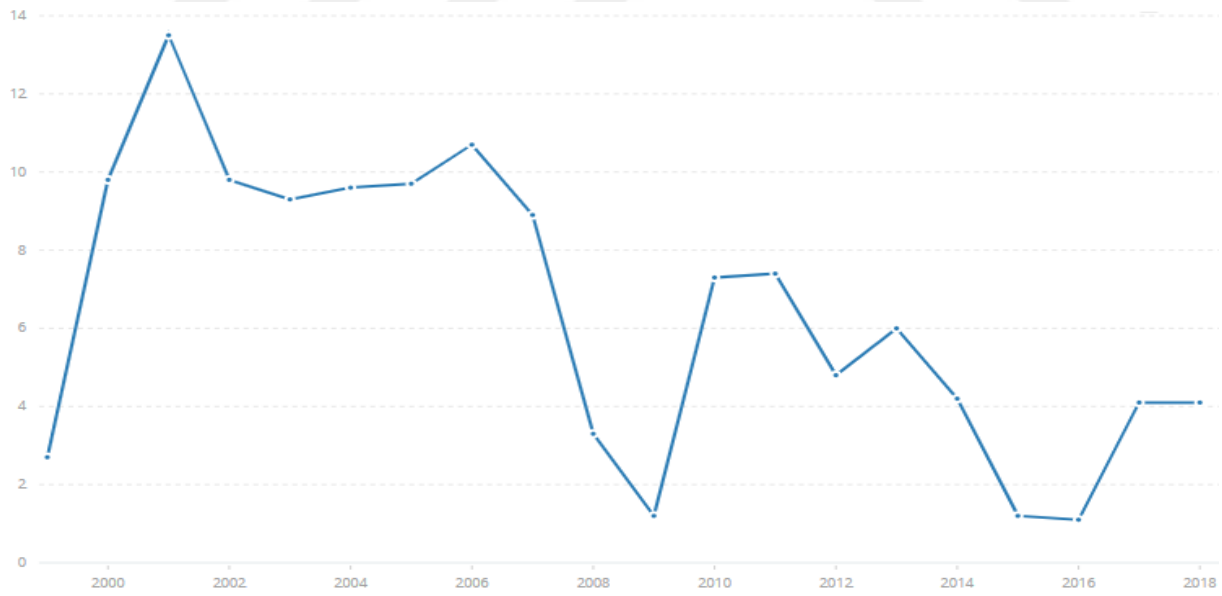
3.1.3 Temel Makro Ekonomik Göstergeler

Aşağıda Kazakistan'a ait Büyüme oranları ve Sektörel dağılım, Toplam borç, Dış mal ve hizmet dengesi, Hükümet borcu, Cari denge, Enflasyon oranları, İşsizlik oranları ve Sabit sermaye yatırımlarına ilişkin veriler şekil yardımıyla ortaya konulmuştur.

❖ **Kazakistan'da Büyüme Oranları ve Sektörel Dağılım**

Kazakistan, GSYH büyümesine ilişkin en yüksek büyüme oranlarını 2000-2016 yılları arasında ortalama % 6,9 olarak elde etmiştir. Bu zaman diliminde iki büyüme dönemi olmuştur. İlki 2000-2007 yıllarında petrol fiyatlarının yükselmesi ve petrol üretiminin artmasıyla ilişkilidir. İkincisi ise 2010-2014 yılları arasında emtia fiyatlarının artmasıyla alakalıdır. Yüksek büyümeye rağmen GSYH'nin devam eden ortalama beş yıllık büyüme oranı azalmaktadır. Kazakistan'da 2004'teki GSYH büyümesi % 10'dan 2016'da % 3,5'e doğru azalmıştır. Potansiyel GSYH büyümesi 2016'da ortalama % 3 olmuştur. Aşağıdaki Şekil 1 Kazakistan'ın 1999-2018 yılları arasındaki büyüme oranlarına ilişkin grafiği göstermektedir.

ŞEKİL 1: Kazakistan'ın 1999-2018 Yılları Arasındaki Büyüme Oranları

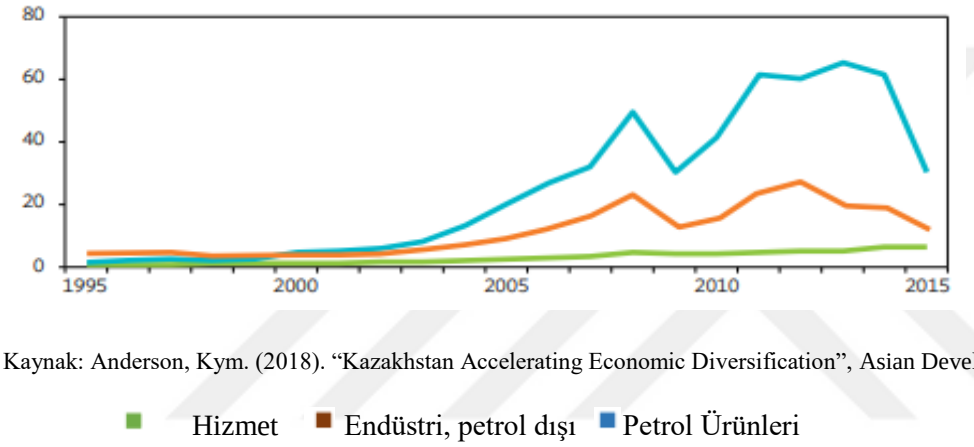

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Kazakistan'da Mal ve Hizmet İhracatı**

Şekil 2'de görülebileceği üzere 2000-2007 yıllarında Kazakistan ekonomisi tam hızda ve muhtemelen potansiyelinin üzerinde gitmekteydi. GSYH büyümesine en büyük katkıyı yapan hizmetler % 5,5 puan, petrol dışı endüstri % 1,8 inşaat % 1,4 ve petrol % 1,1'di. İkinci patlama periyodunda 2010-2014 yılları arasında tekrar GSYH'ya en büyük katkıyı sağlayan sektör % 4 puan ile hizmetler olmuştur. Bu sırada tarımdan büyümeye herhangi bir katkı yokken petrol dışı sanayi için % 0,8 puan, petrol için % 0,3 puan katkıdan söz edilebilir.

ŞEKİL 2: Kazakistan'da Mal ve Hizmet İhracatı, 1995-2015 (Milyar Amerikan Doları)

Kaynak: Anderson, Kym. (2018). "Kazakhstan Accelerating Economic Diversification", Asian Development Bank, 89.

Doğal kaynaklar ve verimlilik artışı GSYH büyümesine öncelikli olarak etki eden faktörler olmuştur. Büyümenin sektörlerden ziyade üretim faktörlerine göre analizi, 2003–2008 dönemindeki ekonomik büyümenin yarıdan fazlasının doğal kaynak büyümesi ile sağlandığını göstermektedir. Fiziksel sermaye, emek, beşeri sermaye gibi diğer faktörler de önemli katkılar yapmışlardır ama nispeten doğal kaynaklara göre geridedirler. 2009-2015 için sonuçlar daha açıktır. Doğal kaynak büyümesi, sermaye ve istihdam büyümesi kadar bu dönemde önemli olmuştur ama açıklanamayan GSYH büyümesi genişlemiştir. Petrolden elde edilen gelirler ekonomi üzerinde önemli bir uyarıcı etkiye sahiptir ama bu etki petrol çıktısındaki direkt büyümeden ziyade dolaylı kanallardan kaynaklıdır. Fakat şunu da söylemek gerekirse Kazakistan kendisinden beklenenden daha azını yapmıştır. Malezya ve Endonezya'da 2001-2010 yılları arasında büyümenin analizine bakıldığında GSYH büyümesinin bir bölümü sermayenin, istihdamın ve beşeri sermayenin büyümesinde gerçekleşen değişikliklerle sağlanmıştır. Bu değişim sırayla % 70 ve % 80 olarak ortaya çıkmışken bu oran Kazakistan'da ülkenin petrolle ilişkisini net biçimde ortaya koyarak sadece % 30 olmuştur. Petrol üretimindeki azalış ve petrol fiyatlarındaki düşüş 2009-2015 yılları arasında GSYH büyümesine daha az katkı sağlamıştır. 2000-2010

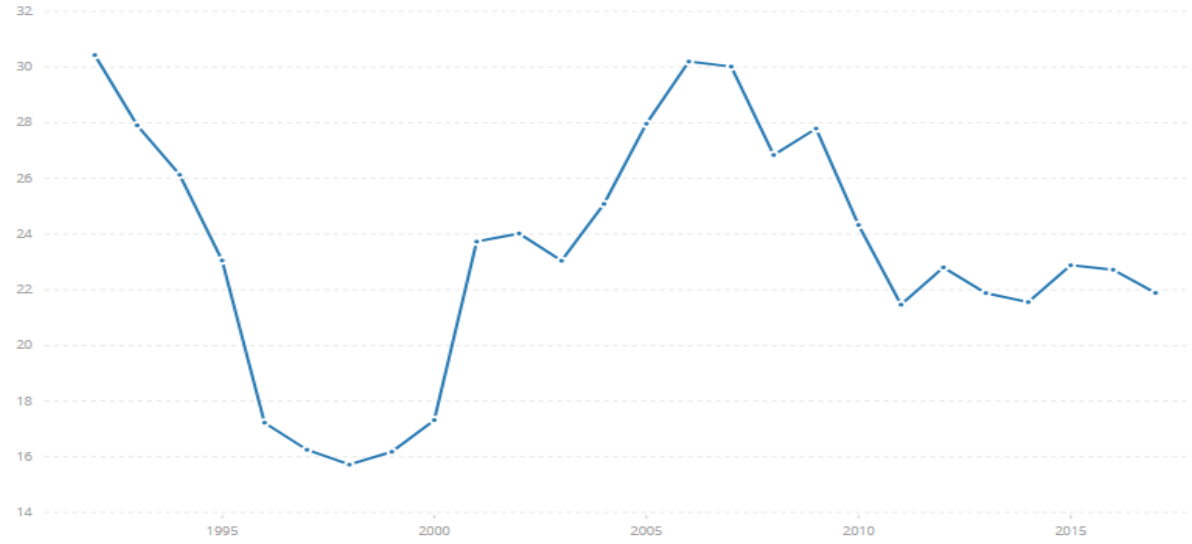
yılları boyunca Kazakistan ekonomisi petrol sektöründe iki haneli büyümeden daha fazla fayda elde etmiştir yani en azından 2008'in ortalarına kadar böyle olmuştur. Petrol büyümesi ve fiyatlarındaki aşamalı azalış 2010 yılından beri büyümenin geniş anlamda düşüşünü açıklamaktadır.

1990'ların sonunda Kazakistan, petrol talebinde ve fiyatlarındaki beklenen patlama için bir sterilizasyon ve tasarruf fonu kurmuştur. 2000'de kurulan bu Kazakistan Cumhuriyeti Petrol Fonu yeterince birikim sağlayabilmiştir. Birikim açısından Petrol fonu varlıkları Rusya'nınkinden daha fazla ama Azerbaycan ve Suudi Arabistan'ınkinden daha küçük seviyede kalmıştır. 2001-2016 yılları arasında Kazakistan 196 milyar dolar petrol geliri elde etmiştir. Bu periyotta kümülatif olarak GSYH'nin % 9'una denk geldiğini söyleyebiliriz. 2014 yılı sonuna kadar petrol fiyatları ikinci kez düştükten sonra petrol fonu 73 milyar dolar yani GSYH'nin % 34'ü kadar birikim yapmıştır. GSYH'ya göre Petrol fonu varlıkları, Kazakistan'ın para birimi tengenin devalüe edilmesi ve dalgalanmasının ardından GSYH'nin ABD doları bazında küçülmesine neden olarak 2015-2016 döneminde artmıştır (World Bank Group 2018: 21-23).

❖ Sabit Sermaye Yatırımları

Kazakistan'da SSCB'nin dağılmasını takiben yatırımlar hızla azalmış, sonrasında tekrar yükselmiştir. İnişli çıkışlı bir süreç yaşanmış olsa da yatırımların 1990'lı yıllardaki seviyesine ulaşması yaklaşık 15 yıl sürmüştür. Şekil 3'de görüldüğü üzere 1990'lı yıllarda GSYH'nin % 35'ine denk gelen sabit sermaye yatırımları hızla azalmış ve 1995-2000 yılları arasında GSYH'nin % 15'inde kalmıştır. 2006-2007 yıllarında GSYH'nin % 30'larına ulaşan yatırımlar küresel krizle beraber tekrar azalmaya başlamıştır.

ŞEKİL 3: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYH'ya Oranı:

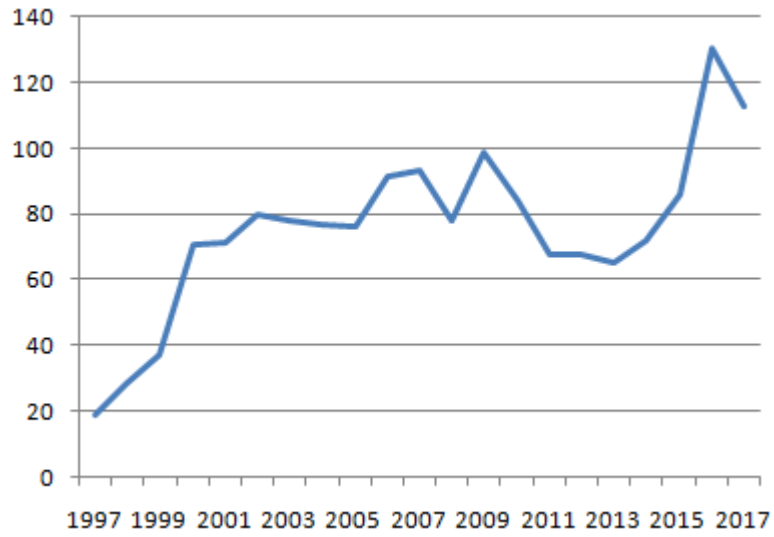

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Toplam Borç**

Şekil 4'te Kazakistan'ın 1997-2017 yılları arasındaki GSYH'ya oranla toplam borç stokunu görmek mümkündür. Kazakistan'da 1997 yılında toplam borcun GSYH'ya oranı % 20'lerde iken sonraki yıllarda istikrarlı bir şekilde yukarı yönlü bir seyir izlemiştir. Toplam borç GSYH'ya oranla 2003 yılında % 80'lere ve 2017 yılında ise % 130'lara ulaşmıştır.

ŞEKİL 4: Toplam Borç / GSYH:

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

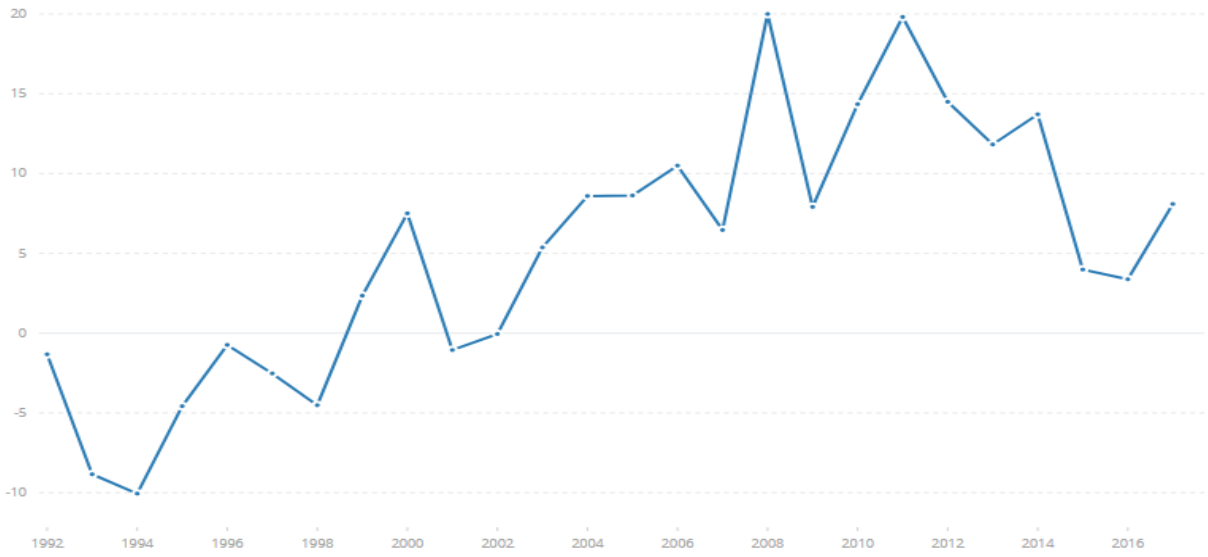
❖ **Enflasyon Oranları:**

Ülkede gerçekleşen enflasyon oranları 2009 yılında % 8,5 seviyelerindeyken 2016 yılının başlarında % 4 seviyesine kadar düşmüş ama sonrasında büyük bir sıçrama yaparak % 18 seviyesine ulaşmıştır. 2017 yılı ile kontrol altına alınmaya başlanan enflasyon oranı, 2019 yılında % 5,5 seviyelerine kadar indirilebilmiştir.

❖ **Dış mal ve hizmet dengesi**

Şekil 5'te Kazakistan'ın 1992-2016 yılları arasındaki GSYH'ya oranla dış mal ve hizmet dengesini görmek mümkündür. Kazakistan'da bağımsızlık sırasında dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ye oranı % -2'ler seviyesinde iken bu oran 1994 yılında % -10 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemden sonra toparlanma sürecine girerek inişli çıkışlı olsa da yukarı doğru ilerlemiş ve 2008 küresel kriz döneminde GSYH'ya oranla % 20'lere ulaşmıştır. Sonraki yıllarda bu seviye korunamamış ve 2016 yılında gerçekleşen dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı % 7-8'lerde olmuştur.

ŞEKİL 5: Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı:

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **İşsizlik oranları:**

2004 yılında % 9 seviyelerine yaklaşan işsizlik oranı bu dönemden sonra azaltılmaya başlanmış ve 2010 yılında % 6,4 2019 itibariyle de % 4,8 seviyelerine kadar istikrarlı bir biçimde azaltılabilmiştir.

❖ **Hükümet Borcu:**

Kazakistan'da GSYH'ya oranla hükümet borcu 2009 yılında % 10,2 olarak gerçekleşmiştir. Süreç içerisinde yukarı yönlü bir yol izleyerek 2014 yılında % 14,5'e ulaşan hükümet borcu, 2018 yılında % 21,9 olarak gerçekleşmiştir.

❖ **Cari Denge:**

Cari dengenin GSYH'ya oranı 2009 yılında % -3,57 seviyelerindeyken 2011 yılında % 5,42'ye kadar çıkartılabilmiştir. Birkaç yıl için pozitifte kalmayı başarabilmişlerdir ama 2015 yılı ile tekrar negatif rakamlar ile karşılaşılmaya başlanmış ve 2016 yılında % -6,2'ye kadar gerilemiştir. 2018 yılında tekrar pozitif rakamlar yakalanmış ve gerçekleşen % 0,5 olmuştur (Trading Economics 2019b).

3.1.4 Kazakistan Genel Görünüm

Kazakistan genellikle 1970'lerin sonundan itibaren Sovyet ekonomisinin durgunluğuna ortak olmuştur. 1980'lerin sonunda tüm Sovyet cumhuriyetleriyle birlikte Kazakistan da büyümede bir yavaşlamayla karşılaşmış ve 1990'ların başında bu durum negatife dönmeye başlamıştır. Kazakistan'ın reform öncesi üretim yapısını şekillendiren tarım, endüstri (maden ve enerji), inşaat, iletişim ve taşımacılık sektörü olmuştur. Kazakistan üretim yapısında tarımın payı % 42, endüstrinin % 21, inşaatın % 16, taşımacılık ve iletişimin payı % 10 şeklindedir. Kazakistan 1991'deki bağımsızlığı ile beraber piyasa temelli ekonomiye doğru kendi reform programına başlamıştır. Ocak 1992'de çoğu alanda fiyat serbestleştirmeleri yapılmıştır. Yeni kurulan Kazak Devlet Mülkiyet Komitesi, özelleştirme programı üzerinde çalışmıştır. Ancak reform önlemleri bir Kazak hükümet yetkilisinin "hazırlık safhası" diye ifade ettiği 1993'e kadar geniş anlamda ilgisiz bir durumda kalmıştır. 1991'deki bağımsızlıkta Kazak finansal sisteminde Kazakistan ulusal bankası, 5 devlet mülkiyetindeki banka ve 1988-1991 yılları arasında lisansları alınmış 72 ticari banka bulunmaktaydı. Bağımsızlıktan sonra bankaların sayısı hızla artmış ve 1993'te 1991'dekinden 3 kat daha fazla bir sayıya ulaşılmıştır. Ancak bu bankaların çoğunun sermaye yapıları zayıftı ve yönetimleriyle ilgili de sorunlar barındırmaktaydı. Devlete ait olan teşebbüslerin veya ortak girişimlerinin mali ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuşlardı. Bu, 1994 yılında çok belirgin hale gelen tahsili gecikmiş kredi sorununu ortaya çıkarmıştır (Akimov ve Dollery 2007: 4-5).

Kazakistan maliye politikasının temel hedefleri 1991'de bağımsızlığı takiben on yıl içinde harap olan ülkenin altyapısını geliştirmek şeklindeydi. Ülkenin zayıf eğitim sistemini yeniden şekillendirmek, yoksullara sosyal yardımlar veya emeklilik maaşları sağlamak ve özel sektörü

geliştirmek bunlardan birkaçıdır. Bu programları finanse etmek için hükümet 2001-2006'daki GSYH'nin % 14 reel ortalama yıllık büyüme oranında kamu harcamalarını arttırmıştır. Bu dönemde hükümet ortalama GSYH'nin % 3,3'ü kadar fazla ve petrol dışı alanlarda ise GSYH'nin % 3,6'sı kadar açıkla karşılaşmıştır. Bu açıklar çoğunlukla petrol fonundan finanse edilmiştir. Kazakistan, 2007 bankacılık krizi ve küresel finansal krizi takip eden küresel ekonominin zayıflığıyla ilgili olarak, hükümet harcamalarını arttırmış ve petrol dışı vergileri azaltmıştır. 2007 sonrasında fazla GSYH'nin % 0,5'i kadar azalmış, petrol dışı sektörlerdeki açık GSYH'nin % 9,7'sine ya da petrol dışı GSYH'nin % 12,4'üne kadar artmıştır. Bunlar da hem petrol fonu hem de dışsal ve içsel borçlanmalarla karşılanmıştır.

2007 yılı sonrasında küresel ekonomik durumun zayıflaması üzerine Kazakistan, petrol dışı vergi yükünü azaltmıştır. Bu, önemli oranda petrol dışı gelirlerini azaltan bir hamle olmuştur. 2008-2009 küresel finansal kriz boyunca hükümet geçici bir önlem olarak kurumlar vergisini % 30'dan % 20'lere azaltmış ama bir daha hiç geri alamamıştır. Ayrıca diğer vergi oranlarını da düşürmüş ve yeni teşvikler de başlatmıştır. Kazakistan'ın petrol dışı gelirleri 2000-2006 yılları boyunca GSYH'nin ortalama % 26'sı seviyelerindeyken 2009-2016 döneminde GSYH'nin % 18 ortalamalarına kadar düşmüştür (World Bank Group 2018: 26).

Aşağıdaki Tablo 13'te Kazakistan ile ilgili temel makroekonomik göstergeler yer almaktadır.

TABLO 13: Temel Ekonomik Göstergeler

	2013	2014	2015	2016	2017*
GSYH büyümesi	6.0	4.3	1.2	1.1	3.8
Enflasyon (ortalama)	5.8	6.7	6.7	14.6	7.3
Hükümet denge/ GSYH	4.8	1.7	-2.2	-0.3	-2.9
Bütçe açığı/ GSYH	0.5	2.8	-2.8	-6.5	-5.3
NET Yabancı doğrudan yatırımlar (girişler)	-3.4	-2.1	-1.5	-9.8	-5.8
Dış borç /GSYH	63.4	71.2	83.2	119.3	110.1
Brüt rezervler /GSYH	10.4	13.2	15.1	21.5	-
Özel sektör kredileri/ GSYH	31.4	30.5	31.0	27.1	-

Kaynak: EBRD, Transition Report 2017-2018 Sustaining Growth - Country Assessments: Kazakhstan 2017.

Kazakistan'ın sahip olduğu petrol, doğalgaz ve diğer doğal kaynaklar yabancı yatırımın ilgisini çekmektedir. Bu, ülkeye yapılan yatırımların miktarını arttırmaktadır. Kazakistan 2050 yılına ilişkin yaptıkları planlarda, petrol dışında kalan sektörlerin ekonomideki paylarının % 32 seviyelerinden % 70 seviyelerine çıkartılmasını ele almaktadırlar. Son dönemde tarım ve imalat sanayinde yabancı yatırımcıya yönelik teşvikler oluşturulmuştur. Bu sayede Hollanda, İsviçre, Fransa, ABD ve İngiltere gibi ülkelerin yatırım yapma noktasında yöneldikleri en önemli Orta Asya ülkesi olmuştur. Orta Asya ülkelerinin 1990 yılında SSCB'nin dağılması sonrası bağımsızlıklarını almalarını takiben bu coğrafyaya akan yabancı sermayenin % 80'e yakını Kazakistan'a yönelmiştir. 1992 yılından 2015 yılına kadar bu tutar yaklaşık olarak 260 milyar doları bulmuştur. Kazakistan'da uluslararası yatırım ve ticaretle ilgili politik anlamda riskleri sigorta kapsamına dahil ederek yatırımcılara ve diğer kurumlara devlet nezdinde sağlıklı bir güven ortamı oluşturma çabası verilmektedir. Bu sayede yatırım risk oranı azaltılabilmektedir. Milli İhraç Kredi ve Yatırım Sigortası adıyla faaliyet gösteren bu kurum danışmanlık görevi de görerek yabancı yatırımcılarla doğrudan görüşmeler yapmakta ve hızlı çözümler üretmeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. Dünya bankasının 2018 yılında yayınladığı verilere göre de Kazakistan, en iyi iş yapılabilir ülkeler sıralamasında 190 ülke arasında 36. sırayı almıştır. Bu noktada Kazakistan'ın üye olduğu Avrupa Ekonomik Birliği'nin 200 milyon nüfusa yakın bir topluluk olduğu göz önüne alındığında bu pazarın bu ülkeler nezdinde ne kadar önemli olduğu açık bir hal almaktadır. Kazakistan diğer devletlerle iş yapabilme potansiyeli bakımından en iyi 20 ülke arasına girmeyi hedeflemektedir. Bu noktada 2017 verileri doğrultusunda ithalat ve ihracat yapılan ülkelere bakıldığında öne çıkan ülkeler Rusya, Çin, İtalya, Hollanda ve Fransa olmaktadır. İthalatta Rusya % 39,2 ile ilk sırada yer alırken ihracatta İtalya ilk sırayı % 17,9 ile almaktadır. Türkiye ise bu değişkenlerde sırasıyla % 2,5 ve % 2,4 gibi oranlara sahiptir (Gövdere ve Kaleli 2008: 6) (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu 2012: 13-15).

3.2 **Özbekistan Örneği**

1990'da Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra tüm orta Asya ülkeleri travmatik seviyede politik ve ekonomik geçişler yaşamıştır. Coğrafik olarak Çin, Hindistan ve Rusya gibi büyük güçlerle çevirili olan tüm Orta Asya ülkeleri kara ile çevrili bir halde bulunmaktadır. Özbekistan ise dünyada kara ile çevrili ülkeler arasında kalan iki ülkeden biri durumundadır. Orta Asya Türk devletleri arasında bağımsızlıkları sonrası Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan doğal kaynak bolluğundan kazanımlar elde ederken Kırgızistan ve Tacikistan yabancı yardımlar ve emek göçlerinden faydalar elde etmişlerdir. Onlar arasında Özbekistan ve Kazakistan, Orta Asya'da yabancı yatırımcıların dikkatini çeken önemli ülkeler olmuştur. Özbekistan bölgedeki en kalabalık ülkedir ve Dünya bankası tarafından düşük orta

gelirli ülke olarak tanımlanmaktadır. Kazakistan bölgedeki en geniş topraklara ve en yüksek ulusal gelire sahiptir. Bu Orta Asya ülkelerini birbirlerine benzer hale getiren ise ortak tarihi ve kültürel geçmişleridir. Sovyetler Birliği'ndeki en yoksul ve endüstrisi en az gelişmiş ülkeler olarak kalmışlardır. Orta Asyalı ülkeler de dahil olmak üzere Sovyet sonrası tüm ülkelerin kendilerine özgü politik ve ekonomik geçişlerle ilgili bir yol izlemelerine rağmen, geçiş ülkelerindeki en belirleyici ortak faktör Sovyet dönemi politik kuruluşunun mirasıdır.

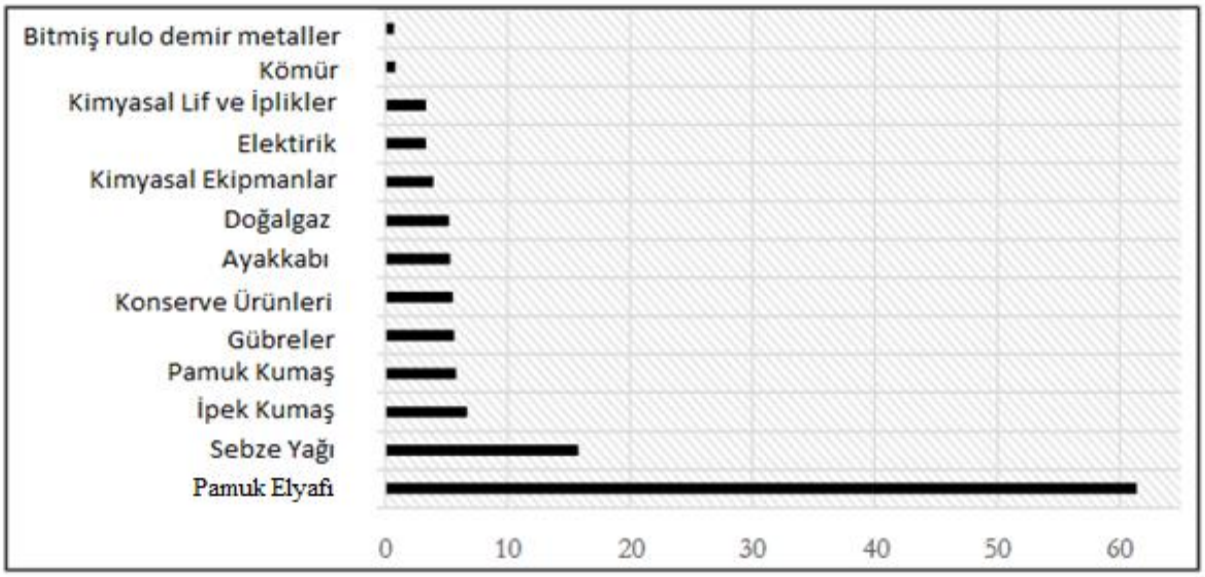
Özbekistan eski Sovyet Birliği'nden bağımsızlığını 1 Eylül 1991'de açıklamıştır. Yeni bağımsızlığını almış Özbekistan'ın ilk zamanlarında taklit edilecek az sayıda gelişmeye yönelik model vardı. Gelişme modelleri arasında Kapitalist, Liberal ve Washington konsensüsü en popüler olanlarıydı ve Batılı Avrupa ülkelerine çok çekici görünmekteydiler. Asya'da ise devlet destekli ekonomik gelişme modellerini ortaya koyan Japonya ve Güney Kore, örnek alınabilecek başarılı geçişlere sahne olmaktaydı. Dahası 2000'lerin öncesinde Çin ekonomisinin yükselişi, bazı gelişmekte olan ülkelere potansiyel bir model olarak görünmüştür (Aslan 2014: 1-4).

3.2.1 **Bağımsızlık Sırasında Özbekistan**

Özbekistan ekonomisinde yaşanan bağımsızlık 3 periyoda bölündüğünde ilk periyodu 1991-2001 yılları arasındaki ekonomik bağımsızlık periyodu oluşturmaktadır. 2002 ve 2011 yılları arasında geçen sonraki 10 yıllık dönem ise Özbekistan yetkililerinin ülkeyi ve ekonomiyi dışarı açmayı planladıkları dönem olmuştur. Bu ikinci dönemin sonunda 2008-2010 küresel ekonomik krizin ekonomik ve politik etkileri derinleşmiştir. 2011 sonrası, çeşitli ekonomik ve politik belirsizliklere rağmen Özbek ekonomisi için umut verici bir dönem olarak görünmektedir.

Özbekistan, bağımsızlığı sonrası gıda ve enerji ithalatına bağımlı bir durum içerisinde kalmaya devam etmiştir. Özbekistan'ın kaynakları pamuk üretimine ve bazı tekstil, konserve yiyecek üretimi gibi küçük endüstrilere yönlendirilmişti. Bu durum SSCB döneminde başlayıp bağımsızlık sonrasında da devam eden bir sorun olmuştur. Ülkenin daha fazla yarar sağlayacağı ürünlere odaklanıp üretim yapması gerekmekteydi. Ama Sovyet döneminde bu pek mümkün olmamıştır. Çünkü birlik içerisindeki ülkeler, üretim yapılarını bireysel değil birlik menfaatleri adına şekillendirmek zorundaydılar. Bağımsızlık sonrasında da kaynak yetersizliği, kalifiye eleman sıkıntısı vb. sebeplerle bu durum devam etmiştir. Aşağıda Şekil 6'dan da görülebileceği üzere pamuk üretimi listede açık ara ilk sırada yer almaktadır. 1988 yılı itibariyle elektrik, makine, gıda ve enerji de dahil olmak üzere tüm gerekli girdiler diğer Sovyet cumhuriyetlerinden ithal edilmekteydi ve işgücünün % 40'ı bağımsızlık sırasında tarım alanında çalışmaktaydı. 1989'da Özbekistan o zamanki resmi yoksulluk sınırında her ay 75 rubleden daha azıyla yaşayan % 44'lük nüfusuyla en yoksul ikinci cumhuriyet konumundaydı (Sakal 2017: 49-51).

ŞEKİL 6: Özbekistan'ın Sovyet Üretimindeki Payı

Kaynak: Sakal, H. B. (2017). A Quarter-Century Pursuit of Independence: Politics of Trade, Energy, and Economic Development in Uzbekistan, 22 s.52

3.2.2 **Özbekistan'da Düzenlemeler**

Islam Karimov 1989'da Özbekistan'ın lideri konumuna gelmiş ve 1991'de Bağımsız Özbekistan'ın başkanlığına geçmiştir. İlk başkanı olarak ülkeyi yaklaşık 25 yıl yönetmiştir. Sovyet stili merkezi planlamaya dayalı ekonomiden piyasa prensipleri ile sınırlı oranda genişletilmiş bir ekonomiye doğru geçiş için politikalar oluşturmuştur. Ekonomik değişime ilişkin reformları aşamalı yaklaşıma ilişkindi. Ülkede gerçekleştirilen aşırı düzenlemeler, çok sayıda etkinsiz yönetime konu olan devlet mülkleri, korumacılık, düzenlenmemiş döviz piyasalarındaki güvensizliğin olumsuz etkileri olmuştur.

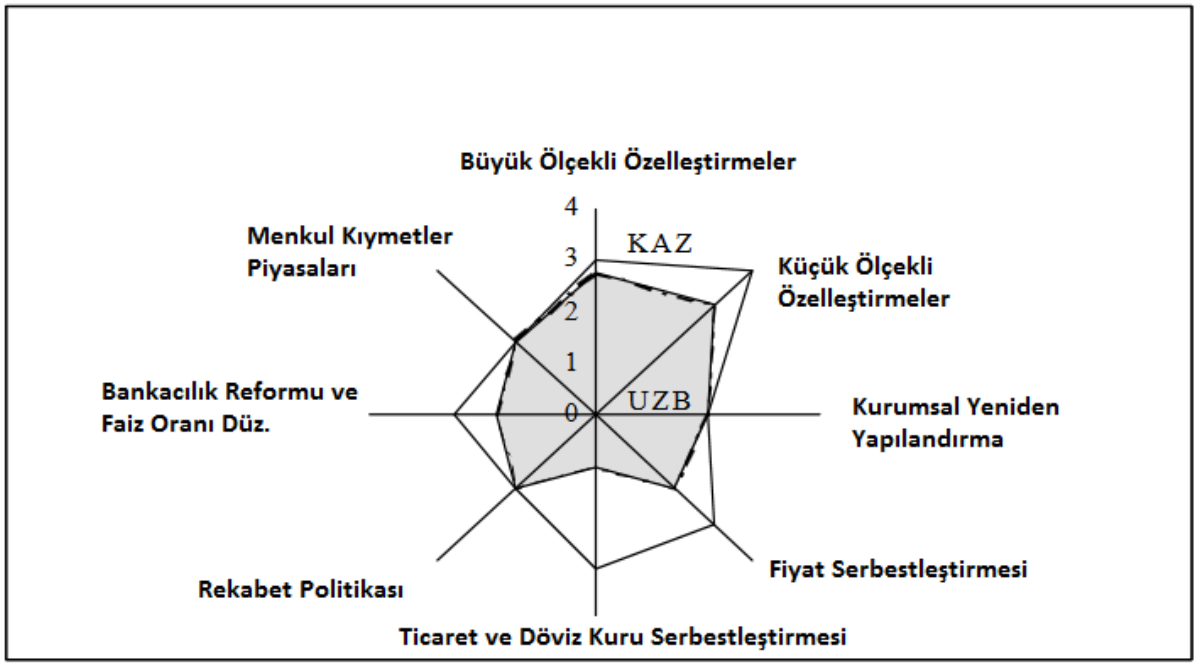
Aralık 1991'de SSCB'nin çözünmesi ve 1992 yılı ocağında Rusya'nın "big bang" yaklaşımı ile fiyat liberalizasyonu yapması sonucu Sovyet devletleri merkezi planlamayı terk etmiştir. Ruble ortak para birimleri olmaya devam ederken, ticarete konu olan mallarının fiyatlarını serbest bırakmak zorunda kalmışlardır. Özbekistan enerji, yakıt, şehir içi ulaşım, sosyal hizmetler, büyük çiftlik ürünleri vb. fiyatlar üzerinde hükümet kontrollerini devam ettirmiştir. 1993'te Ruble alanı çöktüğünde Özbekistan hazırlıksız yakalanmıştır. O yılın kasım ayında kupon bir para birimi çıkartılmış ve kalıcı bir para biriminin tanıtıldığı sonraki yaza kadar da kullanılmıştır (Tsereteli 2018: 14). 1993'te Sum-kupon para birimi kullanılmaya başlanmış ve sonraki yıl sadece Sum adıyla işlemlerine devam etmiştir (Kılıçbeyli 2004: 89-90).

Bağımsızlığından itibaren Özbekistan'ın ekonomi politikaları önemli oranda temkinli bir hal almıştır. Özbekistan'dan Islam Karimov da dahil tüm Orta Asya liderleri, ekonomi politikaları için

yapılan Neo-liberal "Washington Konsensüsü" tipi önerilerini geniş çapta görmezden gelmişlerdir. Özbek hükümeti daima batılı uzmanların ve onların demokratikleşme ve serbest piyasa sistemine ilişkin görüşleri ile ilgili şüpheci olmuşlardır. Bu nedenle Özbekistan hem sosyalist hem de serbest piyasa ekonomi modellerini karıştırarak aşamalı bir geçiş politikasını tasarlamayı tercih etmiştir. Özbekistan'daki kademeli geçiş stratejisinde maliyet ne olursa olsun hedef istikrar olarak tanımlanmıştır. Özbek hükümeti çoğunlukla hükümetin, ekonomik sistemin önemli sektörlerindeki kontrol ve yönetim anlayışına güvenmiştir. Büyük devlet destekli mülkiyetler çoğunlukla hükümetin kontrolü altında kalmıştır. Özbek hükümeti ekonomik aktivitelerin birçoğunu yıllık makro ekonomik planlarla kontrol etmektedir (Aslan 2014: 4).

Orta Asya'daki en popüler iki ülke olan Özbekistan ve Kazakistan, geçiş stratejileri ve ekonomik çıktıları açısından ilginç bir görünüm ortaya koymaktadırlar. Önceki sayfalarda ele alındığı üzere Kazakistan agresif bir serbestleştirme planı uygulamıştır. Özbekistan ise daha ziyade koruyucu, kendi aşamalı yaklaşımını kullanarak ekonomisini dönüştürmeyi amaçlayan ve yavaş reform değişimlerini tercih eden bir yapıda olmuştur. Özbekistan açık bir biçimde politika reformlarının kapsamı ve hızı bakımından Kazakistan'ın gerisinde kalmıştır. Özellikle de ticaret liberalizmi, küçük özelleştirmeler, fiyat serbestleştirmesi ve faiz oranı serbestleştirmesi bakımından bu durum ortaya konulabilir. Bu değişkenler kapsamında Özbekistan'ın Kazakistan'a kıyasla daha geride olduğu, EBRD'nin verilerini yansıtan Şekil 7'den de görülmektedir. Geçiş süreci için iki kurumsal alan kritik konumdadır: kurumsal yeniden yapılanma ve yönetim - rekabet politikası. Kurumsal çerçeve her iki ülkede de eşit düzeyde yetersizdi (Alam ve Banerji 2000: 1-2).

ŞEKİL 7: EBRD Karşılaştırmalı Geçiş Göstergeleri, 1999

Kaynak: Alam, A. ve Banerji, A. (2000). Uzbekistan And Kazakhstan: A Tale Of Two Transition Paths?, Worldbank, s.1.

Özbekistan bulunduğu konumda birliğin en büyük meyve ve sebze tedarikçisi konumuna ulaşmıştır. Aynı zamanda önemli bir pamuk üreticisi konumundaydı. Bu üretimin sadece çok küçük bir kısmı kendi üretimleri için kullanılmakta geri kalan büyük kısmı ise birlik içerisinde bulunan Avrupa ülkelerine gönderilmekteydi. Ülkede ayrıca ciddi seviyede değerli madenler bulunmaktadır ama bağımsızlık öncesinde bunlar çıkartılmamakta veya yeterince işlenmemekteydi. İhtiyaç duyulan enerji diğer ülkelerden ithal edilmekteydi (Somuncuoğlu 2002: 6). Aşağıdaki Tablo 14'ten ülkenin sektörel bileşimini incelemek mümkündür. Yıllar itibariyle tarım sektöründe ve üretim alanında bir azalma gerçekleştirilmiş, maden sektöründe ve hizmet sektörlerinde ise artışlar sağlanmıştır.

TABLO 14: Özbekistan'da Katma Değerin Sektörel Bileşimi 1987-2010 %

	Tarım	Maden, İnşaat, Kamu Kuruluşları	Endüstriyel Üretim	Kamu ve Özel Hizmetler
1987	27,6	10,3	28	34,1
1994	37,4	12,2	14,2	36,2
2000	34,4	13,7	9,4	42,5
2004	30,8	15,7	10,2	43,3
2010	19,5	26,4	9	45,1

Kaynak: Tsereteli, M. (2018). The Economic Modernization of Uzbekistan, Central Asia- Caucasus Institute &Silk Road Studies Program, s.18.

Özbekistan, bağımsızlığı sonrasında bulunduğu bölgenin önde gelen ülkesi konumuna erişebilmek adına kendisine en çok hitap edecek ekonomi programını aşamalı yaklaşım nezdinde uygulamaya sokmuştur. Bu noktada Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelerle serbest ticaret bölgesi oluşturmaktan, IMF'e üyeliğe ve de güvenlik noktasında NATO'nun Barış ortaklığı Programına dahil olmaya kadar geniş anlamda hamlelerde bulunmuştur. Taşkent, o sıralarda Orta Asya'daki en büyük metropol konumundaydı. Özbek hükümeti değişime karşı değildi ve küçük çaplı özelleştirmeleri de hemen uygulamaya geçmiştir. Sermaye piyasalarının serbestleştirilmesine yönelik çaba harcanmış ve bu noktada kısa veya uzun vadeli her nasıl olursa olsun yabancı sermayenin ülkeye girişinin sağlanması amaçlanmıştır. Piyasa fiyatlarının arz ve talebe göre dünya fiyatlarına yaklaşması konusunda gerekli adımlar atılmış, teşvik ve sübvansiyonlar kaldırılmıştır. Ayrıca serbest ticaret ortamı sağlanmaya çalışılmıştır. Ülkede bir yandan endüstri gelişimi sağlanmaya çalışılmış bir yandan da yabancı yatırımcıların gelmeleri için uygun ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu noktada çok sayıda reform uygulanmış, vergi ve özelleştirme gibi alanlara ilişkin komiteler kurulmuş ve kısa sürede bunların olumlu sonuçlarıyla karşılaşılmıştır. Örneğin doğrudan yabancı yatırım vasıtasıyla ülkede kurulan bir araba fabrikası Özbekistan'ı araba üreticileri arasında 28. sıraya getirmiştir. Birçok alanda faaliyet gösteren yabancı firmalara rastlamak mümkün hale gelmiştir. Uygulanan ithal ikameci model vasıtasıyla ülke kısa sürede kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir pozisyona ulaşmıştır. Buhara'da petrol rafinerisi inşa edilmiş ve petrol ithal eden ülke, üretici ve ihracatçı konumuna gelmiştir. Çortan doğalgaz rafinerisi ve Almalık fabrikaları da ülke gelişimine önemli katkılar yapmaktadır (Kılıçbeyli 2004: 89-91).

1994'te Özbekistan, tüm ruble bölgesindeki ekonomileri yakalayan hiperenflasyonu kontrol altına alabilmek için makroekonomik reformlar uygulamıştır. Özbekistan sahip olduğu pamuk stokuyla 1990'larda pamuk fiyatları yükseldiğinde buradan önemli kazançlar elde etmiştir ama Moskova merkezli ulaşım sistemi bu mahsulü yeni yabancı piyasalara ulaştırmayı da zor kılıyordu. Diğer taraftan

ülkedeki tekel piyasadan da önemli oranda gelir elde edilmekteydi. Özbek devleti elde edilen bu gelirler sayesinde, sosyal hizmetler noktasında diğer Orta Asya ülkelerinden daha iyi bir durumda bulunmaktaydı. 1990-2000 yılları arasında Özbekistan'ın tüm Sovyet ülkelerine kıyasla iyi performans gösteren ülke konumunda olduğu söylenebilir. IMF, DB ve diğerleri tarafından ısrarla önerilen "big bang" yaklaşımı reddedilmiş olmasına rağmen bu başarılmıştır. Bölgedeki veriler mükemmel olmamasına rağmen IMF yetkilileri Özbekistan'ın iyi performansının gerçek olduğunu ve istatiksel bir yanılsama olmadığını onaylamışlardır. Özbek ekonomisinin 1990'lar boyunca renkli bir geçiş yaşamış olması göz ardı edilebilecek ya da küçümsenecek bir durum değildir. 10 yılın sonunda Özbekistan, 1991 yılı öncesi reel brüt çıktı seviyesine ulaşan ilk eski Sovyet ülkesi olmuştur. Özbekistan'ın bu başarısının önemli bir nedeni standart ekonomi yönetimleridir. Taşkent, hem Çarlık hem de Sovyet döneminde Orta Asya'nın idari merkezi olmuştu (Tsereteli 2018: 14-15).

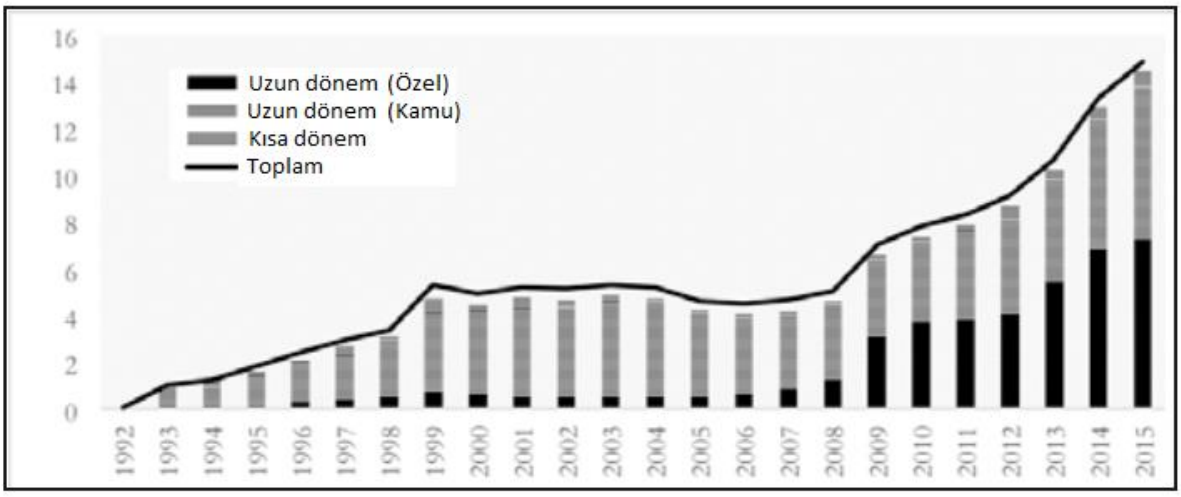
3.2.3 **Temel Makro Ekonomik Göstergeler**

Aşağıda Özbekistan'a ait borç stoku, Dış mal ve hizmet dengesi, Enflasyon oranları, İşsizlik oranları, Sabit sermaye yatırımları, Toplam borç, Bütçe açıkları ve Büyüme oranlarına ilişkin veriler şekil yardımıyla ortaya konulmuştur.

- **Özbekistan Borç Stoku**

Özbekistan'ın özel ve kamu borç stokunun yıllar içerisindeki seyrine aşağıdaki Şekil 8'den ulaşmak mümkündür. 2008 sonrası özel sektör borçlanmasının önemli oranda artmaya başladığı ve 2015 yılında 6 milyar dolar seviyelerine ulaştığı görülmektedir. 1996'da oluşmaya başlayan bu borç sıfır seviyelerinden bu noktalara ulaşmıştır. Kamu borcu ise 2015 yılında 14 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Toplam kamu-özel borç stoku 2017 yılında yaklaşık 18 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Sakal 2017: 61) (The World bank 2019).

ŞEKİL 8: Özbekistan Borç Stoku- Milyar Amerikan Doları

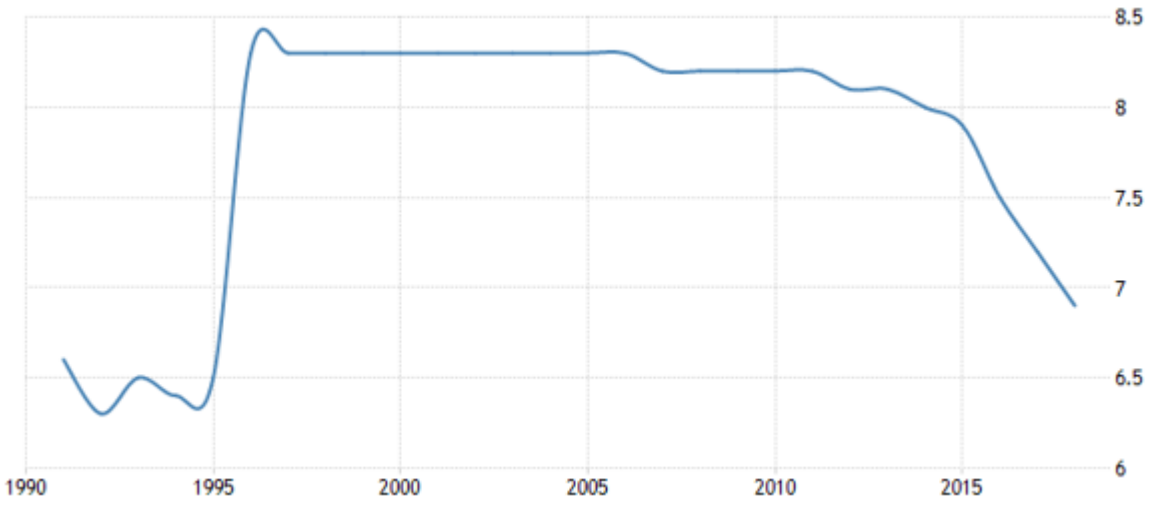

Kaynak: Sakal, H. B. (2017). A Quarter-Century Pursuit of Independence: Politics of Trade, Energy, and Economic Development in Uzbekistan, 22, s.61.

❖ Özbekistan'da İşsizlik Oranları

Özbekistan işsizlik noktasında son dönemde önemli başarılar elde edebilmiştir. 1995 yılında % 6,3 seviyelerinde olan işsizlik, takip eden yıllarda % 8,4'lere kadar yükselmiştir. Uzun bir süre bu doğrultuda ilerleyerek 2009 yılında % 8,2 olarak gerçekleşen işsizlik oranı 2012'de önce % 8,1'e düşürülmüş ve takip eden yıllarda aşağıdaki Şekil 9'da da görülebildiği üzere azalmaya devam etmiştir. 2016 yılında % 7,5 olan işsizlik oranı 2018'de % 6,9 olarak gerçekleşmiştir.

ŞEKİL 9: Özbekistan'da İşsizlik Oranları

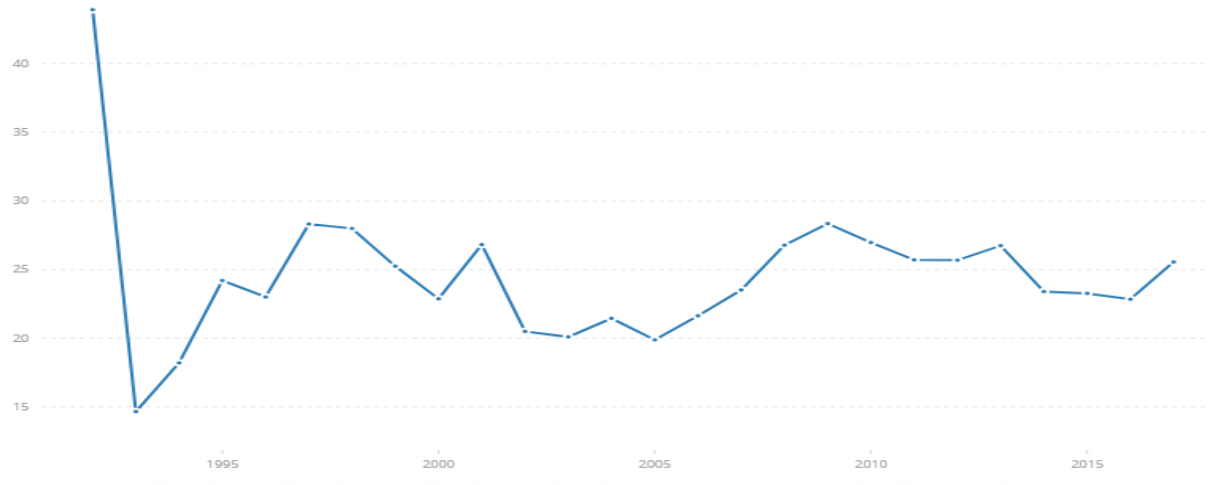

Kaynak: Trading Economics (2019c) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Sabit sermaye yatırımları**

Şekil 10'da Özbekistan'ın 1990'lı yıllardan 2017 yılına kadar gerçekleşen GSYH'ya oranla sabit sermaye yatırımlarını görmek mümkündür. Özbekistan bağımsızlık sonrası sabit sermaye yatırımlarında % 40'lardan 15'lere doğru bir azalışla karşılaşmıştır. Geçen 30 yıllık süre içerisinde tekrar eski seviyelere ulaşamamıştır. GSYH'ya oranla % 20 ile % 30 arasında değişen bir görünüm ortaya koymaktadır.

ŞEKİL 10: Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı:

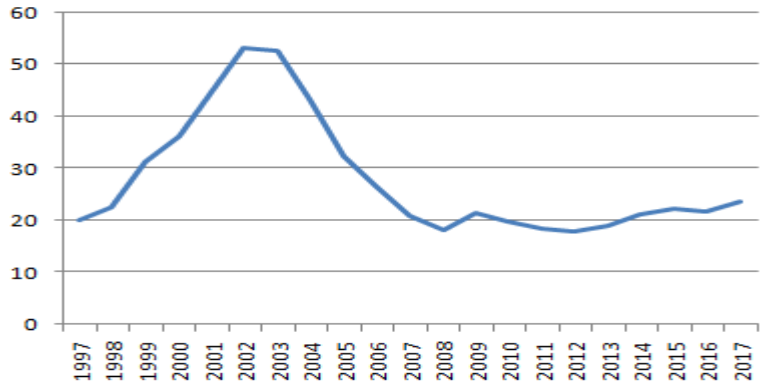

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Toplam Borç**

1997 yılında Özbekistan'da toplam borcun GSYH'ya oranı % 20'lerde iken bu oran 2003 yılında % 55'lere yükselmiş, sonraki yıllarda kontrol altına alınarak aşağı düşürülmüştür. Şekil 11'de görülebileceği üzere 2008 yılında Küresel kriz döneminde toplam borcun GSYH'ya oranı % 20'lere ulaşmış, 2017 yılına kadar da % 25-30 aralığında devam etmiştir.

ŞEKİL 11: Toplam Borç / GSYH Oranı:

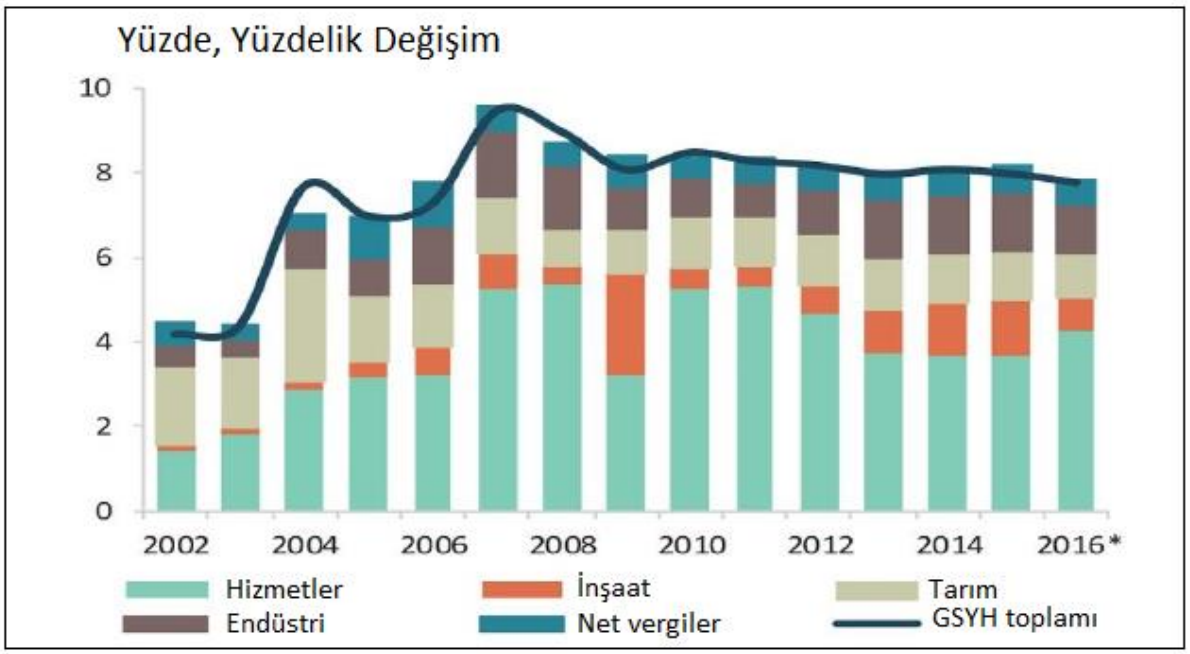

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **GSYH Yıllık Büyüme Oranları:**

Aşağıdaki Şekil 12'de Özbekistan'ın büyüme oranları yer almaktadır. Yıllar içerisinde büyümeye katkı gösteren sektörlerin seviyeleri de gösterilmektedir. 2002 yılında % 4,5 seviyelerinde gerçekleşen büyümeye en önemli katkı tarım sektöründen gelirken en az katkı endüstriden gelmiştir. Yukarı yönlü istikrar sağlanan büyüme oranlarında, 2007 yılında % 9,5 seviyelerine kadar ulaşılmıştır. Bu dönemde büyümeye en önemli katkı hizmetler sektöründen gelmiştir. 2016'da % 8 seviyelerine kadar ulaşan büyüme, bu dönem sonrasında azalmaya başlamış ve 2018 yılında % 5 seviyesine yakın bir görünüm ortaya koymuştur (Trading Economics 2019c).

ŞEKİL 12: Reel GSYH büyümesi ve GSYH büyümesine Katkılar

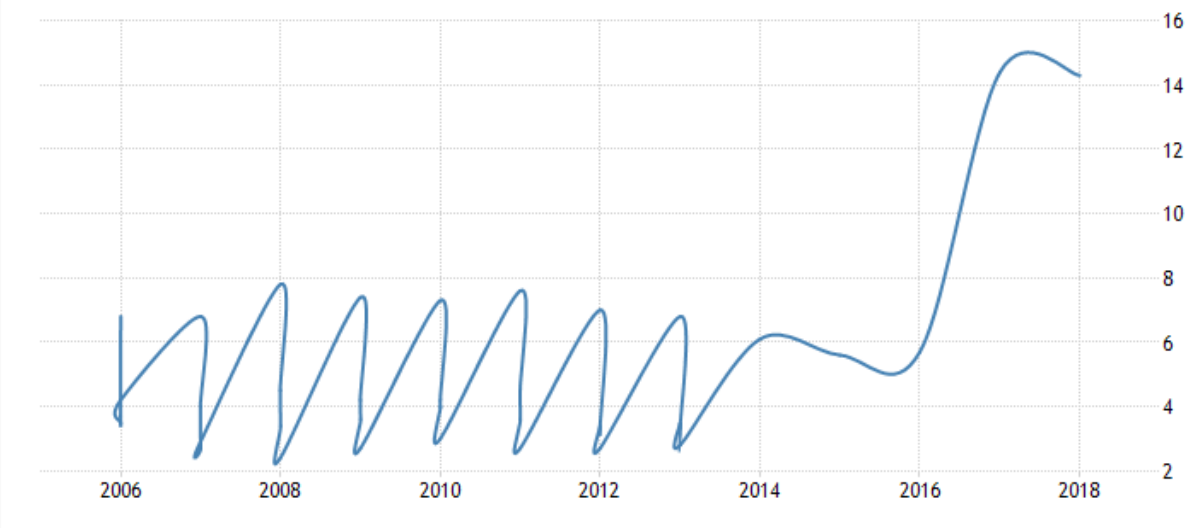

Kaynak: Tsereteli, M. (2018). The Economic Modernization of Uzbekistan, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, s.22.

❖ **Enflasyon Oranı**

Özbekistan'da enflasyon oranı, aşağıdaki Şekil 13'ten de görülebileceği üzere 2006 yılında % 6,8 olarak gerçekleşmiş ve bu dönemde dalgalı bir seyir izleyerek % 4'ün altına kadar düşmüştür. 2008'de önce % 8 ve sonrasında % 2,2 seviyelerine varan bir değişim geçirmiştir. 2012'de gerçekleşen enflasyon oranı % 7 iken bu oran 2016 yılında % 5,7 seviyesine düşürülebilmiştir. Fakat sonrasında hızla yükselerek 2017'de % 14,4 ve 2018'de % 14,3 olarak gerçekleşmiştir.

ŞEKİL 13: Özbekistan'da Enflasyon Oranları

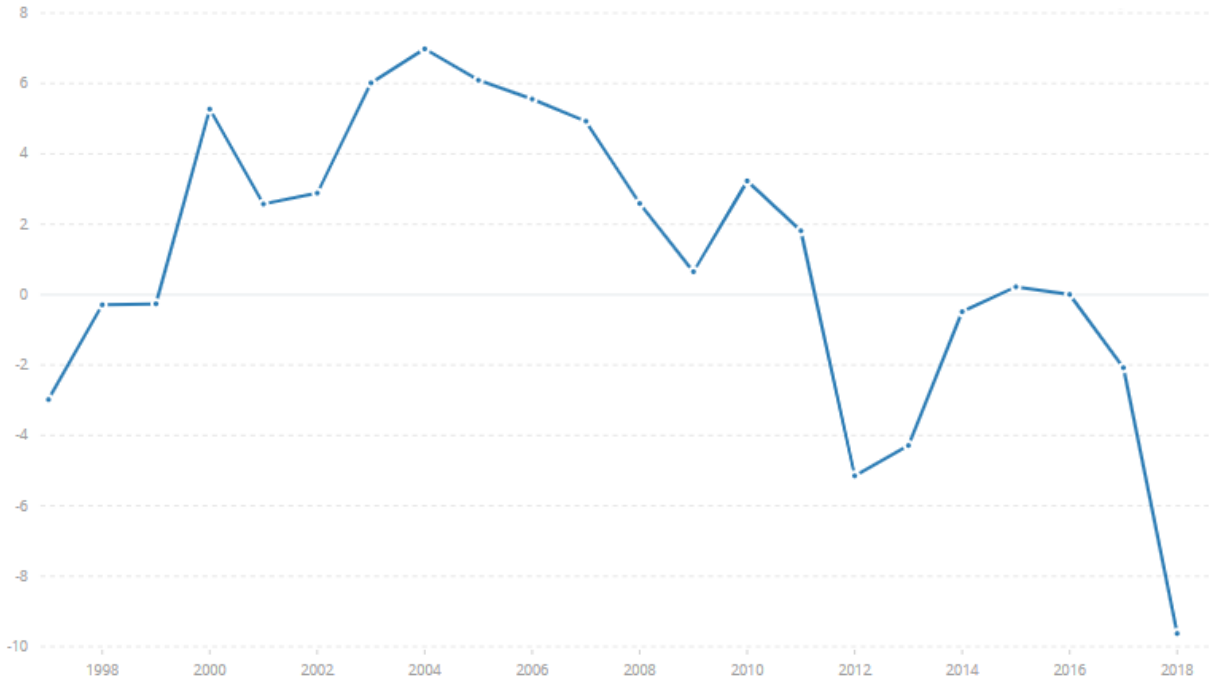

Kaynak: Trading Economics (2019c) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Dış mal ve hizmet dengesi**

Şekil 14'te Özbekistan'ın 1997-2017 yılları arasındaki GSYH'ya oranla Dış mal ve hizmet dengesini görmek mümkündür. Özbekistan'da 1997 yılında dış mal ve hizmet dengesi GSYH'ya oranla % -3 seviyesinde iken sonraki yıllarda yukarı doğru bir seyir izlemiş ve 2004 yılında % 7'lere ulaşmıştır. Bu seviyede çok kalamamış ve takip eden yıllarda küresel krizin de etkisiyle aşağı doğru hızlı biçimde düşmeye başlamıştır. 2018 yılında gerçekleşen GSYH'ya oranla dış mal ve hizmet dengesi % -10 seviyelerinde olmuştur.

ŞEKİL 14: Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı:

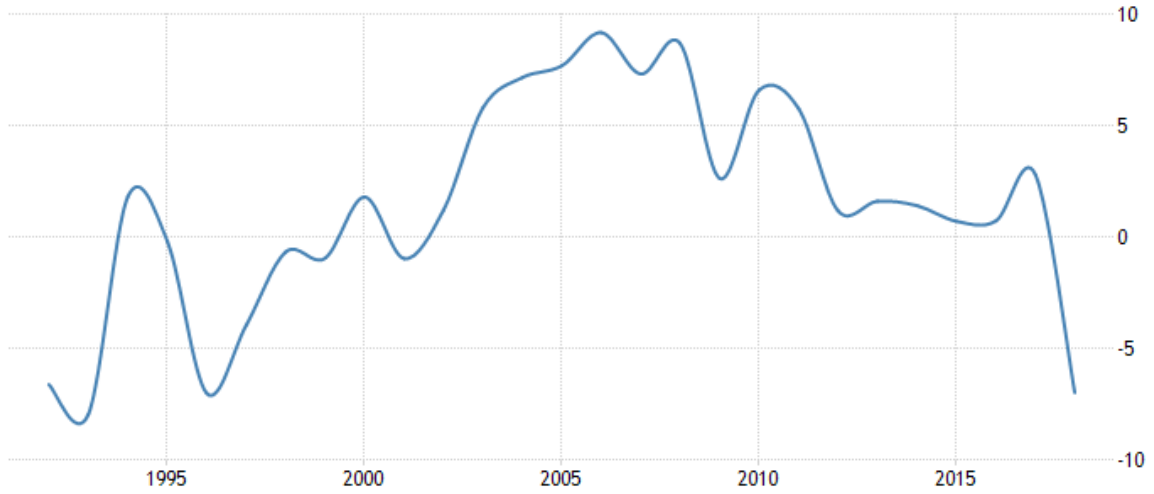

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Bütçe Açıkları**

Şekil 15'te Özbekistan'da 1990'lı yıllardan 2017 yılına kadar gerçekleşen bütçe açıklarının GSYH'ya oranları gösterilmektedir. 1995 yılından itibaren sıfırın altına düşmeye başladığını ve 1995-1999 arasını bir süre 0 ile % -10 arasında geçirdiğini görmek mümkündür. 2000 yılına doğru tekrar bütçe fazlası elde edilmeye başlanmış ve 2005 sonrası % 9'lara kadar ulaşılmıştır. 2009 yılında % 2,62 olduğu görülen bütçe fazlası, 2010'da % 6,6'ya çıkartılmıştır. Fakat sonraki yıllarda aynı seviyelerde tutulamamış ve aşağı yönlü bir yol izlemiştir. 2011'de % 5,7 ve 2012'de % 1,17 olan oranlar 2016'da % 0,7 seviyesine kadar sürekli azalmıştır. 2017'de tekrar % 2,8 seviyesine çıkan bütçe fazlası, 2018 yılında % -7 olarak gerçekleşmiş ve ülke, bütçe açığıyla uzun bir aradan sonra tekrar karşılaşmıştır.

ŞEKİL 15: Özbekistan GSYH'ya Oranla Bütçe Açıkları

Kaynak: Trading Economics (2019c) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

3.2.4 **Özbekistan Genel Görünüm**

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan, politik ve ekonomik bağımsızlığını pekiştirmek ve özellikle de Rusya'nın üstünlüğünden uzaklaşmak için yollar aramış ve kendisini dünya ekonomisine açmayı denemiştir. Bunu yapmanın en iyi yolu da ABD ile dostluk kurmak gibi görünmüştür. Başlangıç yıllarında bir yandan CIS ülkeleriyle ekonomik entegrasyon yolları aranmış aynı zamanda da ABD ile dengeli bir dostluk kurulmaya çalışılmıştır. 2002-2011 döneminde "açıklık yılları" için önemli bir gelişme, tüketici fiyat endeksindeki azalma olmuş ve 2001'de % 27 olan bu oran 2002'de % 13'e düşürülmüştür. Fiyat kontrollerinin bu azalış üzerinde önemli etkisi vardır. İyimser dünya talep şartları ve olumlu küresel gelişmeler sonucunda Özbekistan'ın küresel piyasalara açılma çabaları hız kazanmıştır. Özbek hükümeti tarafından ekonomik reformlara devam edileceği sözleri verilmiştir. Bunlardan biri yabancı döviz kuruyla ilgilidir. Ama artan borç stoku ve yükselen enflasyon oranları arasında bu reformlar gerçekleştirilememiştir. Fakat 2002'den itibaren Özbek ekonomisi yurtdışından daha fazla yatırım çeker noktaya gelmiştir. 2002'de yabancı doğrudan yatırımlar GSYH'nin % 1'inden az iken 2011'de % 4'ten fazlasına ulaşmıştır. Güney Kore ve Almanya'dan önemli otomobil yatırımları gerçekleşmiştir. Diğer bir önemli gelişme de ihracat kanallarında yaşanan değişimle ilgilidir. Özbek ihracatının üçte ikilik kısmını alıyor olan Rusya'nın payı 2002'in ortalarında % 17 seviyesine düşürülmüş ancak on yılın sonunda tekrar % 25'e çıkmıştır. Çin ve Türkiye'nin payı ise % 2'lerden on yıl boyunca ortalama % 8 ve % 9'lara kadar çıkmıştır. 2000'li yıllar boyunca ihracat partnerlerinin büyüyor olması ve Çin'den gelen doğal gaz talebi bu artışların arkasındaki önemli nedenlerdir. İthalatta da Rusya'nın payı 1994'te % 37 iken 2000'lerin başlarında % 10'a düşmüş, 2017'de tekrar % 25'lere

tırmanmıştır. Güney Kore'den araba parçaları ithal edilmesinden dolayı ithalat seviyesi yüksek kalmıştır. Kazakistan'dan ithalat ise % 7'den % 12'ye, Çin'den ise % 3'ten % 14'e çıkmıştır. 2004'ten sonra azalmaya başlayan yardımların seviyesi, 2011 yılına kadar yaklaşık 150 milyon dolar nakdi ve 50 milyon dolar da diğer yardımlar olarak azalma göstermiştir. Özbekistan-ABD yakınlaşması sayesinde ülkeye yapılan yardımlar özellikle 2011 sonrası tekrar artmıştır.

Özbekistan'ın hâlâ görece reformlara ihtiyacı olduğu açıktır. Bunu yapmak için de yabancı doğrudan yatırımlar çekmeli, uluslararası kreditörlerden borç alabilmeli ve yardımlara ulaşabilmelidir. 2011 yılı sonrası bu değişkenler önceki dönem kadar yüksek seviyelerde gerçekleşmemiştir. Bu periyotta küresel mal ticaretinin büyüklüğü önceki 2 döneme kıyasla düşük kalmıştır. Özbekistan, ekonomik çeşitlilik kazanarak pamuk ihracatına bağımlılığını nispeten azaltmıştır. Mevcut periyotta görevdeki başkan Shavkat Mirziyoyev'in liderliği, Özbek ekonomisinin geleceği için kritik önemde belirleyici olacaktır (Sakal 2017: 64-79).

3.3 **Türkmenistan Örneği**

1990 yılında egemenliğini ve 1991 yılında halk oylamasıyla bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan, başkenti Aşkabat da dahil toplamda 5 büyük vilayetten oluşan ve yaklaşık 5.5 milyon nüfusa sahip küçük bir ülke konumundadır. Demokratik yapısı çok partili olmasına rağmen bağımsızlıktan bu yana tek parti ile yönetilmeye devam edilmiştir. İlk kez 2013 yılında yapılan seçimlerde birden fazla parti yarışabilmiştir (Bulut 2016: 46).

Bağımsızlık sırasında Türkmenistan, ekonomisi pamuk ve enerjiden ibaret bir halde Sovyet Cumhuriyetinin en küçük ve en yoksul ülkelerinden biri konumundaydı. Karakum kanalının 1954 yılında faaliyete geçmesi, 1950 yılında 368.000 hektar olan ekili alanın 1990 yılında 1,3 milyon hektara ulaşmasını sağlamıştır. Ekilebilir alanın yarısından fazlası pamuğa ayrılmış durumdaydı. 1980'lerde GSYH'de tarımın payı, doğal gazın ekonomiyi domine etmeye başlamasıyla düşmüştür. Türkmenistan dünyadaki en büyük dördüncü gaz rezervlerine sahiptir ve ayrıca bir petrol üreticisidir. 1990'larda Türkmenistan'ın yeni ulusçu liderleri, SSCB'yi petrol ve pamuk endüstrisi konusunda zamanında gerekli yatırımların yapılmamış olması nedeniyle eleştirmekteydiler. Endüstriyel sektör iki petrol rafinerisinden ayrı olarak çok küçük seviyedeydi. Taşımacılık ve boru hattı Türkmenistan'ı diğer SSCB ülkelerine bağlamak için yeterliydi ama diğer ülkelere bağlantı sağlamamaktaydı (Pomfret 2001: 2-3).

SSCB'de başlayan sanayileşme hamlesiyle Türkmenistan da sanayi yatırımı elde edebilmiştir. Ama 1960'ta SSCB'nin Türkmenistan'ın pamuk üretimine geçişini talep etmesiyle ülke, SSCB için sadece toprak, coğrafi bir konum ve artı nüfus anlamına gelmiştir. Ülke doğal kaynak bakımından zengin

olmasına rağmen bu noktada gerekli yatırımları yapmayarak SSCB'ye pamuk sağlamış ve ihtiyaç duyduğu diğer ürünleri ise diğer üye ülkelerden tedarik etmeye çalışmıştır (Bulut 2016: 46).

BM tarafından 1995 yılında Türkmenistan'a daimi tarafsızlık hakkı tanınmıştır. Bunun gerçekleşmesinde ülkenin hem doğal kaynak zenginliği hem de jeopolitik olarak önemli bir noktada bulunan küçük bir devlet olması etkili olmuştur. Devlet Başkanı Niyazov ikili ya da bölgesel ilişkiler kurulmasına çok sıcak bakmamış ve Türkmenistan'ın tarafsızlığını hem iç hem de dış politikasında devam ettirmek istediğini ifade etmiştir. Niyazov'un ömür boyu başkanlık hakkı elde etmesi fakat 2006 yılında vefat etmesi ile başkanlık koltuğuna 2007 yılında geçen Berdimuhammedov, daha aktif bir dış ilişkiler sürecine girmiştir. Yurtdışı gezilerine önem vererek süregelen bu süreci tersine çevirmeye çalışmıştır. Türkmenistan 2018 yılında Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve İran'la bir araya gelerek uzun yıllardır devam eden Hazar denizi sorununa bir çözüm bulabilmiştir. 5 ülke arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Türkmenistan aynı zamanda Özbekistan'la da azınlıklar konusunda ters düşmüştür. Bunların çözümü için taraflarla ilişkiler devam etmektedir (Alaca Ticaret ve Sanayi Odası 2008: 10-11).

3.3.1 **Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan**

1992-1993 yıllarında Türkmenistan ihtiyatlı bir şekilde ulusun yeniden inşası ve planlı ekonomiye geçiş için girişimlere başlamıştır. Türkmenistan hâlâ ruble kullanmakta olduğu bir sırada Rusya'nın yaptığı 1992 fiyat liberalizasyonunu takip etmek durumunda kalmış ama birçok fiyat kontrolünü de korumada tutmuştur. Türkmenistan Başkanı gaz, elektrik ve suyun hanelere ücretsiz dağıtılmasına karar vermiştir. Konut piyasası özelleştirilmemiş ve fiyatları da düşük seviyelerde tutulmuştur. Ulusal para birimi Manat, Kasım 1993'te tanıtılmış fakat parasal kontrolü sağlamaya yönelik bir adım olmaktan ziyade ekonomik bağımsızlık için planlanmış bir adım olmuştur. Yıllık enflasyon oranı 1995 ve 1996'da diğer ülkelerde düşerken Türkmenistan'da % 1000 civarında gerçekleşmiş, para birimi hızla değer kaybetmiştir (Pomfret 2001: 2-3).

Planlı ekonomiden serbest piyasaya geçişte fiyat serbestliği, kaynakların etkin kullanımı, ekonomik istikrar, kurumsal yapının oluşturulması uzun süreli başarının sağlanması için çok önemlidir. Ama ülkede hammadde üretiminin sağlanmasına uğraşılırken temel mal ve hizmet ihtiyaçlarında geride kalınmıştır. Mülkiyet hakkının sağlanması, yargının bağımsızlığı, özelleştirme vb. noktalarda girişimlerde bulunulmuştur. Tarım noktasında ise son yıllarda uygulanan yanlış politikalardan dolayı pamuk üretiminde ciddi azalmalar yaşanmıştır. Ülkenin ayrıca büyük bir kısmı çölleşme sorunuyla karşı karşıyadır (Kovusova 2018: 44-46).

Gaz ihracatıyla ilgili sorunlar çoğunlukla miras kalan boru hattı bağlantılarıyla ilgiliydi. Çünkü bu boru hatları sadece Sovyet piyasasına doğru oluşturulmuştu. Bağımsızlıktan sonra Türkmenistan,

bazı ülkeler ödemelerini yapamamasına rağmen bu piyasalara bağımlı kalmaya devam etmiştir. Türkmenistan'ın ihracat verileri gaz ihracat değerinin sözleşmelerini ele almaktadır. Burada ödeme yapılıp yapılmadığı arka planda kalmaktadır. Yabancı varlık artışı olarak ödemeler dengesine kaydedilen bu kalemlere ilişkin gerçekleşen bir ödeme olmadığında yanlış veriler ortaya çıkmaktadır. Mart 1997'de Türkmenistan, ana borçlusu Ukrayna'ya gaz ihracatını kesmiştir. Rusya ve diğer gaz ithalatçılarıyla borçların yeniden yapılandırılması ve gelecek ödemelerin ayarlanması ile ilgili olarak uzun süren görüşmelerden sonra geniş çaplı gaz ihracatı Ocak 1999'da tekrar başlamıştır (Pomfret 2001: 4).

3.3.2 **Türkmenistan'da Düzenlemeler**

Bağımsızlık sonrasında serbest piyasaya geçiş konusunda aceleci davranılmamış ve aşamalı yaklaşım tercih edilmiştir. Yurtdışından sağlanan yardımlarla atıl kalan enerji ve tarım piyasasına yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Ama bağımsızlık öncesinde görev alan aynı kişiler görevlerinde devam etmişlerdir bu nedenle de istenen atılım ve hamleler tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Tabi bu noktada teknoloji, sermaye ve eğitimli sınıfın eksikliği de diğer sebepleri oluşturmaktadır. Türkmenistan'ın diğer ülkeler ile ticaret noktasında sıkı ilişkiler içerisine girememiş olması sorunun devamını getirmektedir. Ülke serbest ticaret anlaşması imzalamış değildir. Dünya ticaret örgütüne ve bağımsız devletler topluluğuna vb. de üye değildir. BDT ülkeleriyle takasa dayalı ticaret yapılmaktadır (Kovusova 2018: 44-46).

Bağımsızlık sonrasındaki ilk yıllarda ülkede birçok tekstil firması kurulmuş ve kaliteli mallar üretilmesi sağlanmıştır. 1990'larda üretilen pamuğun % 4'lük bir kısmı burada işlenebiliyorken bu oran bu yatırımlarla yaklaşık 10 kat arttırılmıştır. İthal ikameci bir politika uygulayan Türkmenistan gaz, inşaat ve tekstil endüstrisinde yerli ve yabancı yatırımcıların katılımıyla üretim ve yatırımları arttırmayı amaçlamıştır. Ama bunu yaparken de hizmet sektörü çok geride kalmıştır. Aşamalı bir geçişi amaçlayan Türkmenistan'da gerekli yatırımların ve reformların uygulanmasındaki en büyük sıkıntıları rüşvet, yabancı sermaye eksikliği, tahsil edilemeyen alacaklar vb. oluşturmuştur. Vergi, sağlık, mülkiyet, güvenlik, serbestleşme, özelleştirme vb. alanlarda diğer BDT ülkelerine göre yukarıdaki sebeplerden dolayı geride kalınmıştır.

Ülkede yoksulluğa çözüm bulabilmek adına yiyecekler karne usulüyle dağıtılmıştır. Fakat 1996 yılına kadar devam eden bu süreçte ülkenin başkentinde dahi ancak % 60'lık bir kesime ulaşmak mümkün olabilmiştir. Sağlanan mallar da kalitesiz ve zamanı geçmiş ürünlerdir. Tüm bunlara rağmen israf ülkede ciddi boyutlara ulaşmış, başkan için yüzlerce heykel yapılmıştır. Yoksullukla boğuşan

ülkede insanların eylem, protesto vb. bir olay yapma hakkı bulunmamasından dolayı da böyle eylemler neredeyse hiç yaşanmamıştır (Baycaun 2001: 20-22).

Ülkede özelleştirmelerin ilk ayağı 1994-1996 yıllarında 1698 adet işletmenin özelleştirilmesiyle yapılmış ve bir süre sonra ikinci girişim gerçekleştirilmiştir. Kasım 2000'de çoğunluğu küçük toplam 2053 işletme özelleştirilmiştir. 1942 tanesi tüketici hizmetleri ve perakende ticarette işlem gerçekleştirmekteydi. Liberalizasyon işlemi aşamalı olmasına rağmen, perakende ticaret, kafeler vb. düzenlenmemiş fiyatlarla piyasa temelinde yönetilmektedir. Özelleştirilen işletmelerden bir tanesi dahi iflas açıklamamıştır.

Türkmenistan'da kamu finansmanı aşırı bir düzeyde saydamlıktan uzaktır. Büyük bir kısmı devlet bütçesinde kayıtlı olmayan ama direkt başkan tarafından kontrol edilen çok sayıda fon vardır. Devletin en büyük gelir kaynakları gaz, petrol ve pamuk ihracatından sağlanmaktadır. Bunlar da su ve benzeri diğer ihtiyaçlar ile kamu yatırımlarına ilişkin projelerde kullanılmaktadır. İlk projeler arasında yeni başkanlık sarayı ve başkent şehir havaalanı da bulunmaktadır. Hükümet 1995'te ipek ve pamuk işleyen yerli tekstil endüstrisinin modern gelişimi için finansman sağlamaya başlamıştır.

Türkmenistan'ın çıktı performansını takip etmek, zayıf veriler nedeniyle karmaşıktır ama genel biçimi nettir. IMF verilerine göre reel GSYH 1990'ların ilk yarısında düzenli bir şekilde düşmüş, 1996 yılında 1991 seviyesinin % 58,4'ünde durmuş ve 1997 yılı ilk çeyrekte tekrar düşmeye başlamıştır. 1997'de düşen pamuk fiyatları ve gerçeklesen zayıf mahsul, pamuk ihracatından elde edilen geliri 1995'te 791 milyon dolar ve 1996 yılında 332 milyon dolar seviyesinden 1997'de 84 milyon dolara kadar düşürmüştür. Mart 1997'de gaz ihracatındaki durma ise 1994'te 1454 milyon dolar ve 1995'te ise yine milyar dolarlar olan yıllık gaz ihracat gelirini 70 milyon dolara kadar düşürmüştür. Aşağıdaki Tablo 15'ten ülkenin 1995-1999 arasındaki verilerine bakmak mümkündür (Pomfret 2001: 3-6).

IMF ve DB ile çalışılması durumunda bu kurumların ülkenin gerçek ekonomik verilerine ulaşması mümkün olacak ve ülkenin vatandaşlarının özgürlük, hak, adalet alanlarının genişletilmesi talep edilebilecektir. Bu kurumlar ülke krizden çıkabilsin diye yabancı para birimlerinin dolaşımının serbest olması, özelleştirmelerin sağlanarak verimliliğin arttırılması ve katı enflasyonist politikaların uygulanması gerektiğini bildirmektedirler. Türkmenistan bu iki sebepten dolayı diğer komşu ülkelerin aksine bu kurumlarla ilişkilerini çok ağırdan almaktadır. SSCB'den bağımsızlığını aldıktan sonra en sık karşılaşılan problemlerden biri olan enflasyon sorunuyla mücadele için komşu ülkeler bu kurumlarla ilişkilerini güçlendirirken Türkmenistan 1999 yılında yaptığı görüşmelerde de bir anlaşma zemini bulamamıştır. Hiperenflasyona kadar giden bu durum karşısında resmi ve piyasa döviz kurları birleştirilmiş ve ekonomik istikrarı sağlamaya yardım edecek bir ekonomik reform paketi oluşturulup uygulamaya sokulmuştur. Yükselen enerji fiyatları sebebiyle ihracat gelirleri artmış ve paketin olumlu

sonuçları da eklenince istikrara kavuşulmuştur (Kovusova, 2018: 46). Bu şekilde devlet bütçesi, ödemeler dengesinin durumu vb. noktalarda uluslararası kuruluşlara da veri sağlamak zorunda kalınmamıştır (Baycaun 2001: 17-18).

21 Aralık 2006'da Başkan Niyazov'un ani ölümü Türkmenistan ve Avrupa Birliği arasında ilişki için bir pencere açmıştır. Türkmen yetkililer de Niyazov'un politika yönetim tarzının sürdürülemez olduğunu ve her iki taraf içinde arzulanmayan sonuçlara yol açabileceğini fark etmiş görünüyorlardı. Türkmenistan kendisine 21.yüzyılın en baskıcı rejimlerinden biri olarak bir ün oluşturmuştu. Eski Sovyet cumhuriyeti, "kurucu baba" Niyazov tarafından 1985 yılından ölüm yılı olan 2006'ya kadar yönetilmiştir. Batıda şimdilerde halefi Berdimuhammedov'un mantıklı politik, ekonomik ve sosyal reformlar uygulayarak zamanında hayal kırıklığı yaratan noktaları telafi edeceği umut edilmektedir (Denison 2007: 1-3).

Türkmenistan'ın gaz ve petrol ihracatıyla ilgili problemlerini çözmek için Rusya bağlantısı ve oraya açılan destinasyonlara alternatif boru hatları inşa ederek buraya olan bağımlılığını azaltması gerekmektedir. Ancak sorun yeni piyasalara yeni boru hatları açmak noktasında da yaşanmaktadır. İran'a küçük bir gaz boru hattı açılması için operasyon Aralık 1997'de başlatılmıştır. 1997 yazında yaşanan ekonomik krizle de Türkmenistan'ın başlangıçtaki ekonomik stratejisinin sürdürülebilir olmadığı anlaşılmıştır. 2000 yılına kadar GSYH'nin % 60'lık artış hedefinden çok uzak kalınmamış olmasına rağmen Nisan 1997'de politika reformlarına ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Başkan tarafından "2010'a Doğru Türkmenistan Sosyo-ekonomik Gelişim Programı" adıyla çok daha kapsamlı bir strateji Aralık 1999'da yayınlanmıştır (Pomfret 2001: 3-6).

TABLO 15: 1995-1999 Arası Ekonomik Göstergeler

Gösterge	1995	1996	1997	1998	1999
GSYİH (cari fiyatlarla, milyar manat)	1.072	7.608	9.647	13.241	19.065
GSYİH (milyar ABD Doları) (b)	2,5	1,9	1,8	2,5	1,6
GSYİH (satınalma gücüne göre, milyar ABD Doları)	6,7	7,3	6,6	7,0	8,3
GSYİH % reel büyüme	-8,2	-7,7	-25,9	5,0	16,0

Kaynak: Baycaun, S. (2001). 10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış, Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, 7: 2, 19.

1995 yılında % -8,2 seviyesinde olan GSYH büyüme oranı yukarıda anlatıldığı üzere 1997 yılında BDT ülkelerine yapılan doğalgaz ihracatının kesilmesi ve pamuk üretimindeki aksaklıklar nedeniyle önemli oranda düşmüştür. Bu nedenle GSYH 1997 yılında % -25,9 olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda toparlanması mümkün olmuş ve hızla artarak 1999'da % 16'ya ulaşmıştır.

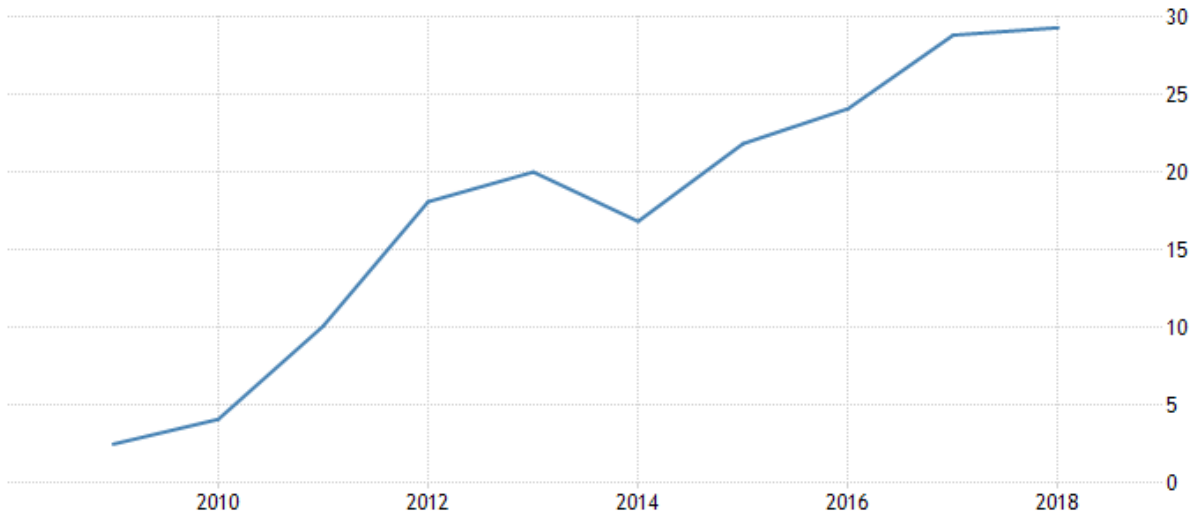
3.3.3 **Temel Makro Ekonomik Göstergeler**

Aşağıda Türkmenistan'a ait Hükümet borcu, Dış mal ve hizmet dengesi, Enflasyon oranları, İşsizlik oranları, Sabit sermaye yatırımları, Toplam borç, Bütçe açıkları ve Büyüme oranlarına ilişkin veriler şekil yardımıyla ortaya konulmuştur.

❖ **Türkmenistan Hükümet borcunun GSYH'ya Oranı**

Şekil 16'da görülebileceği üzere Türkmenistan 2018 yılında ülkenin GSYH'nin % 29.30'una denk gelecek bir hükümet borcu ile karşılaşmıştır. 2010 yılında bu oran % 4.4'tü. 1997'den 2018'e kadar ortalama % 21.31 olan bu oran en yüksek seviyesine % 64.41 ile 1998'de ve en düşük seviyesine ise % 2.42 ile 2007'de ulaşmıştır (Trading Economics 2019a).

ŞEKİL 16: Hükümet Borcunun GSYH'ya Oranı

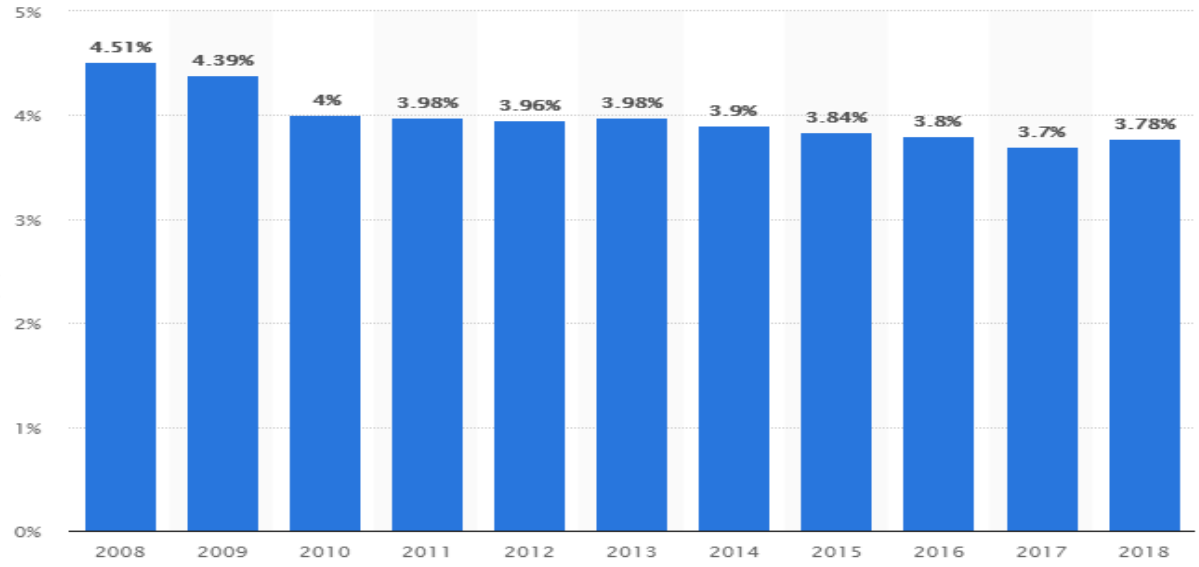

Kaynak: Trading Economics (2019a) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ İşsizlik Oranları

Şekil 17'de görülebileceği üzere Türkmenistan'da işsizlik oranı 2017'deki % 3.40'lık seviyesinden 2018 yılında % 3.30 seviyesine doğru azalmıştır. 1991-2018 aralığında gerçekleşen ortalama işsizlik oranı % 8.68'dir. En yüksek oran 1996 yılında % 9.29 ve en düşük oran ise 2018 yılında % 3.30 olarak gerçekleşmiştir (Statista 2019).

ŞEKİL 17: Türkmenistan'da İşsizlik Oranları

Kaynak: Statista (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Türkmenistan'da Dış mal ve hizmet dengesi

Şekil 18'de Türkmenistan'ın 1991-2017 yılları arasındaki GSYH'ya oranla Dış mal ve hizmet dengesi gösterilmektedir. Türkmenistan'da 1990'ların başında dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı % 10'larda iken bağımsızlık sonrası % 30'lara ulaşmıştır. Fakat takip eden yıllarda çok kötü bir biçimde düşmüş ve 1998-1999 yıllarında GSYH'ya oranla % -40'lara kadar inmiştir. 2000 yılında % 5 gibi tekrar pozitif seviyeye ulaşmış ve sonraki yıllarda da inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 2016-2017 yıllarında gerçekleşen GSYH'ya oranla % 10 olmuştur.

ŞEKİL 18: Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı

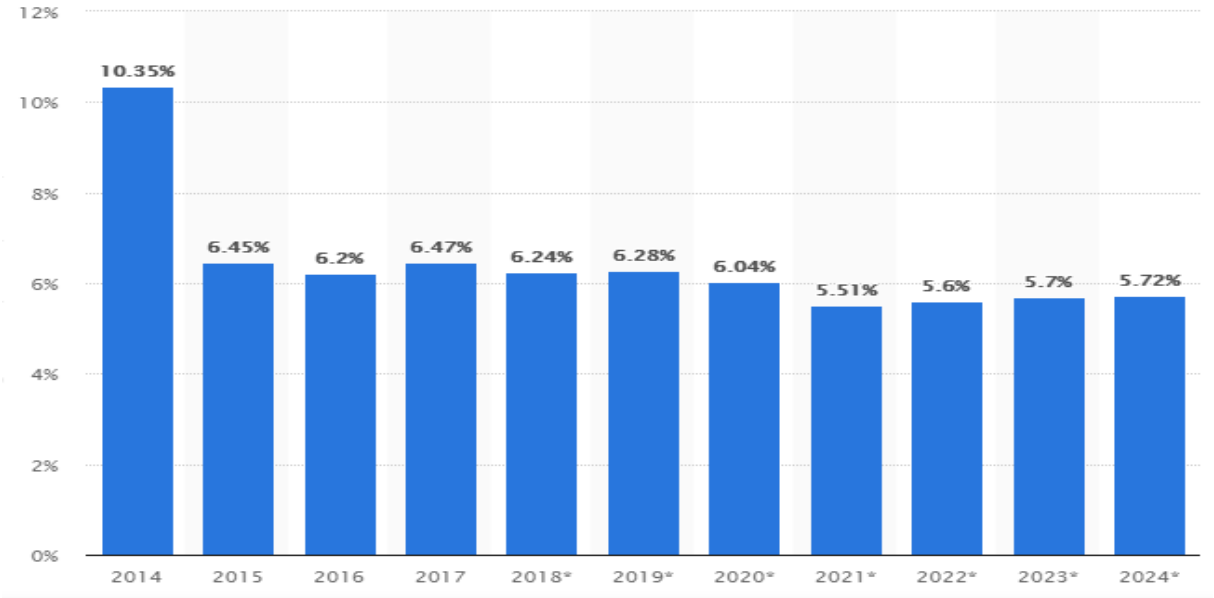

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Türkmenistan GSYH Yıllık Büyüme Oranları

Şekil 19'da Türkmenistan'daki 2014-2024 yılları arasında gerçekleşen ve gerçekleşmesi beklenen GSYH yıllık büyüme oranları gösterilmektedir. Türkmenistan'da önceki yılın aynı çeyreğine oranla 2019'un ikinci çeyreğinde GSYH % 6.20 oranında genişlemiştir. 1997 ile 2019 yılları arasında ortalama büyüme oranı % 6.78'dir. En yüksek seviyesi % 16.50 ile 1999'un dördüncü çeyreğinde, en düşük seviyesi ise % -17.30 olarak 1994'ün dördüncü çeyreğinde gerçekleşmiştir. 2017 yılında gerçekleşen GSYH oranı % 6.5 olmuştur (Statista 2019).

ŞEKİL 19: Türkmenistan GSYH Yıllık Büyüme Oranları

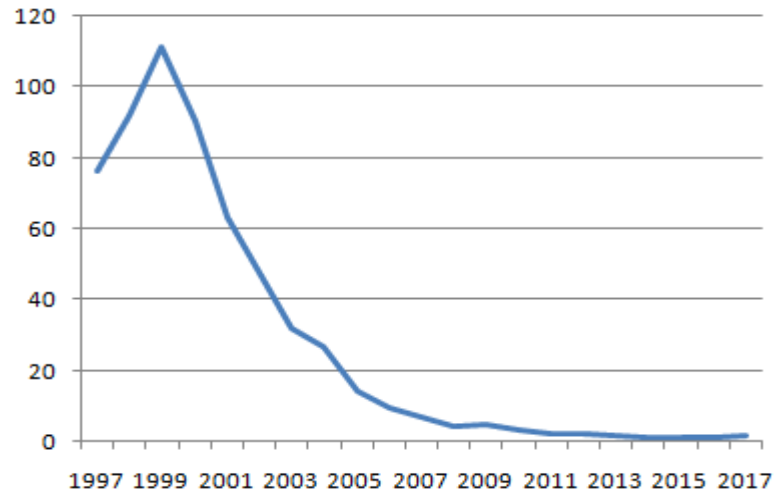

Kaynak: Statista (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Türkmenistan'da Toplam Borç**

Şekil 20'de görülebileceği üzere Türkmenistan'da 1997 yılında toplam borcun GSYH'ya oranı % 80'lerde iken bu oran 1999'da % 110'lara çıkmış, sonraki yıllarda aşağı doğru bir seyir izlemiştir. İstikrarlı bir şekilde 2017 yılına kadar sürekli azalmış ve 2017 yılında gerçekleşen toplam borcun GSYH'ya oranı sadece % 1,5 olmuştur.

ŞEKİL 20: Toplam Borç / GSYH Oranı:

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Türkmenistan'da Sabit Sermaye Yatırımları

Türkmenistan, verilere erişimin kısıtlı ve sorunlu olduğu ülkelerden biridir. Şekil 21'de görülebileceği üzere 1995-2000 yılları arasındaki sabit yatırımların GSYH'ya oranı % 45'lerde iken küresel krizin yaşandığı 2005-2010 yılları arasında % 20'lere düşmüş, sonrasında hızlıca toparlanma göstermiştir. 2010 yılında gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı % 55'lere yakın bir seviye olmuştur.

ŞEKİL 21: Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı:

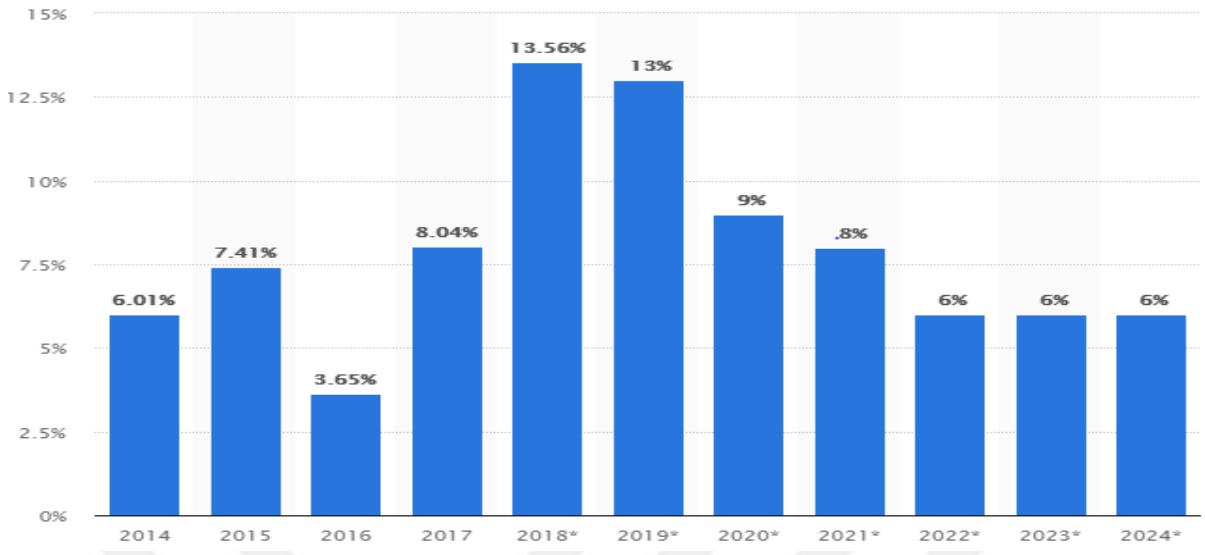

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Türkmenistan Enflasyon Oranları

Şekil 22'de görülebileceği üzere 2015 yılında % 7,4'e kadar çıkan enflasyon rakamı sonraki yıl % 3,6'ya kadar azaltılabilmiştir. Türkmenistan'da enflasyon oranı 2017 yılında % 8 olarak gerçekleşmiştir (Statista 2019).

ŞEKİL 22: Türkmenistan Enflasyon Oranları

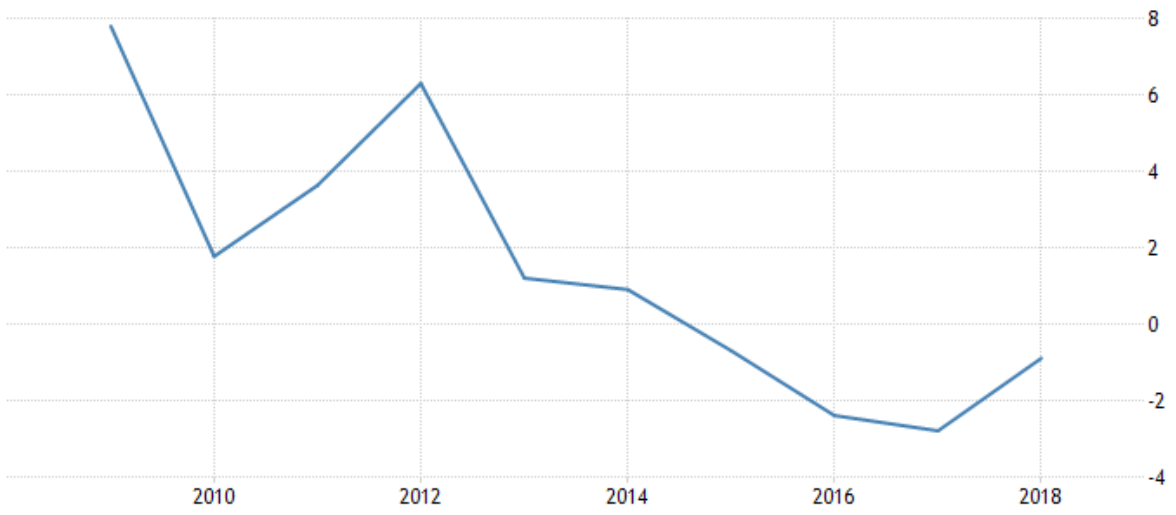

Kaynak: Statista (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Türkmenistan GSYH'ya Oranla Bütçe Açıkları:**

Şekil 23'te görülebileceği üzere Türkmenistan'da 2013 yılında oluşan bütçe açığı GSYH'nin % 1.5'iydi. 2015 yılında % -0,7 ile aşağı düşmeye başlayan bu oran 2016 yılında % -2.4 ve 2017 yılında % -2.8 şeklinde gerçekleşmiştir. 2018'de meydana gelen bütçe açığı ise GSYH'nin % -0.9'u oranındadır (Focuseconomics 2019a).

ŞEKİL 23: Türkmenistan GSYH'ya Oranla Bütçe Açıkları

Kaynak: Trading Economics (2019a) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

3.3.4 Türkmenistan Genel Görünüm

Son dönemde uygulanan yanlış politikalara rağmen Türkmenistan hâlâ dünyadaki en büyük 9. Pamuk üreticisi konumundadır. Yıllık yaklaşık 1 milyon ton üretim sağlanmaktadır. İplik, kumaş gibi sektörlerin yanı sıra hayvancılık, süt ürünleri, tavuk ürünleri, tahıl ürünleri, meyve suyu, konserve gibi alanlarda da sanayileşme girişimleri devam etmektedir. Yerli üretim bu noktada sağlanabilmektedir. Her ne kadar yabancı yatırımların ülkeye gelmesi arzulansa da yaptırımlar ve engeller nedeniyle istenilen düzeye çıkamamaktadır. Yeni başkan Berdimuhammedov'un göreve gelmesinden sonra ikili kur sistemine son verilerek ülke parası Manat'ın değeri yeniden belirlenmiştir. Petrole ilişkin sübvansiyonlar da azaltılmıştır. Ayrıca Rusya'ya yapılan doğalgaz ihracatının 2009 yılında ekonomik krizin de sebebiyet vermesi ile son bulması sonrası ÇHC ile anlaşma imzalanmıştır. Buraya yapılan yeni boru hattı ile yukarıda da belirtildiği üzere ülkenin önemli doğal gaz ihracatçısı konumuna gelinmiştir (Selçuk Ticaret Odası 2017: 2).

Türkmenistan dünyanın en geniş doğal gaz alanlarından bazılarına sahiptir ve artan düzeyde önemli bir küresel enerji oyuncusuna dönüşmektedir. İhraç edilecek uygun gaz seviyesi bakımından önemli seviyelere sahip üretici ülkelerden biri konumundadır ve ihracat rotasını çeşitlendirme gayreti içerisindedir. Çin'in önemli bir marjla en büyük doğal gaz sağlayıcısı olan Türkmenistan, pratikte ise şuan doğal gazını piyasaya sunarken ulaştırmak istediği neredeyse her yönde zorluklarla karşılaşmaktadır. Bölgenin doğal gaz dağıtım hatlarının geleceğine ilgi duyan Rusya, İran, Çin, Azerbaycan ve Türkiye gibi ülkeler Türkmenistan'ın yabancı ilişkilerindeki gelişmeleri ve ülkenin dış piyasalara yeni bağlantılarını sağlayacak uzun mesafeli boru hattı çalışmalarını kendi ithalatları ve maliyetleri açısından yakından takip etmektedirler. Bazı diğer kaynak zengini ülkelerdeki gibi Türkmenistan'ın önceliği hidro karbon ihracatındaki gelirlerini merkezileştirip, kontrolünü sağlayarak kurallarını koruyabilmek ve devam ettirebilmektir. Bu şekilde yaygın güvenlik hizmetlerini ve patronaj ağlarını finanse ettirebilecektir. Bu petro otoriterizmin sürdürülebilirliği, Türkmenistan'ın nispeten küçük nüfusu ve devletin doğal kaynaklar üzerinde tekelleşmesiyle daha da kolaylaşmıştır. Türkmenistan'daki güç odakları ve iç - dış politika yapıcılar öncelikle mevcut rejimi korumayı amaçlamaktadırlar. Başkan Berdimuhammedov ve onun çevresindeki küçük topluluk ülkenin iç ve dış politikalarını değiştirmek noktasında, sosyal istekleri yerine getirebildikleri ve muhalefeti kontrol edebildikleri sürece bu değişimler için isteksiz kalmışlardır. Küresel enerji fiyatlarının düşmesi, Rusya'nın rublesindeki ani düşüş ve Çin ekonomisindeki yavaşlama Türkmenistan'ın liderlik serüvenini yavaşlatırken onun uzun dönemli politikalarını da yeniden gözden geçirmesine neden olmaktadır (Bohr 2016: 3).

SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını alan ülkeler arasında olumsuz anlamda en az etkilenen Türkmenistan olmuştur. 1991 yılı itibariyle dünya piyasa fiyatlarından doğalgaz ihraç etmeye başlamasıyla ülkeye önemli döviz girdisi gerçekleşmiştir. 1996 yılında dış ticaret ve döviz kuru ile ilgili reformlar uygulanmaya başlanmıştır. 1997-1998 yıllarında Rusya'nın boru hattında sorunlar çıkartmasıyla BDT ülkelerine doğalgaz satışları sekteye uğramış ve buna pamuk kalitesinin bozulması da eklenince ülkenin döviz geliri önemli oranda azalmıştır. Bu noktada başka kalemler ihraç edilmesi amaçlanmıştır (Konca 2011: 4-5). 2000-2010 yılları arasında Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm Stratejisi adı altında bazı sektörlerde yüksek üretim önceliği gözeten ve ithal ikameci bir anlayışın benimsendiği program tanıtılmıştır. Daha sonra 2020'ye kadar uzatılan bu programda reformlardaki yetersizlik ve ülkenin politik durumu nedeniyle istenen gelişmeler tam anlamıyla sağlanamamıştır. 2013 yılında özelleştirme programı kabul edilmiş, 2014 yılında ise yeni bir özelleştirme paketi ile Küçük orta ölçekli işletmelerin piyasa paylarının arttırılarak rekabet edebilirliklerinin sağlanması amaçlanmıştır. Kamunun elinde bulunan enerji, havacılık, orman ve su kaynakları dışındaki sektörlerin % 70'ine yakınının elden çıkartılması planlanmaktadır. Kimyasallar, altyapı, imalat gibi alanlar yabancı yatırımların özellikle gelmesi istenen alanlardır ama gümrük vergilerinde ve diğer vergilerde sağlanan bazı avantajlara rağmen istenen başarı henüz tam olarak sağlanamamıştır. Bağımsızlıktan bu yana devam eden devletçi yapıdan daha pazar odaklı bir yapıya doğru girişimler de söz konusudur (Selçuk Ticaret Odası 2017: 3-5).

3.4 Kırgızistan Örneği

1989-1990 yıllarında Gorbaçev'in uyguladığı politik ve ekonomik reformlar sadece Moskova'nın politik ve ekonomik çerçevesini değil Kırgızistan gibi SSCB cumhuriyetlerini de etkilemiştir. 1991'de yaşanan politik gelişmelerin ve reformların sonuçları SSCB'yi bir sona getirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da Kırgızistan bağımsızlığını elde etmiş ve tarihinde ilk kez egemen bir ülke statüsü kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra Kırgızistan da diğer Asya Cumhuriyetleri gibi merkezi sosyalist sistemden piyasa temelli daha açık bir toplum yapısına doğru geçişte birçok problemle karşılaşmıştır. Sürdürülebilir geçiş konusu, bu cumhuriyetlerin bağımsızlık için hazır olmadıkları ve yeni politik çerçeveyi düzenlemek için yeterli zamanları olmadığı gerçeğiyle daha karışık bir hal almıştır. Bu şekilde Kırgızistan baskıcı bir çevrede acil çözülmesi gereken çok sayıda geçiş problemiyle karşılaşmıştır (Abazov 1999: 197-198).

Kırgızistan nüfusunun üçte biri yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Bu durum ülke ekonomisinin kötü bir durumda olduğunu göstermektedir. Ülkenin kuzey kesimleri güney kesimlerine göre daha varlıklıdır. Bağımsızlık sonrasında yaşanan siyasi olaylar, tekrarlanan seçimler, rüşvetler, yolsuzluklar vb. ülke ekonomisine ayrıca yük oluşturmaktadır (Aşçı 2017: 35).

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da komünizm yıkıldığında bir ekonomik sistemden diğerine nasıl pürüzsüz geçilebileceğine ilişkin onaylanmış bir teorik model yoktu. 1980'lerde ekonomistler ekonomi modelleri formüle edip, geçiş ekonomileri üzerine çalışma yapmak için bir fırsat elde etmişlerdir. Komünizmden kapitalizme geçiş için tam olarak nelerin gerekli olduğuna ilişkin Batılı ve Sovyet ekonomistler arasında şiddetli, yoğun tartışmalar gerçekleşmiştir (Ataev 2011: 14). Ekonomik gelişme stratejisine ve programına yönelik 5 orta Asya ülkesinde de tek düze bir yaklaşım yoktur. Özbekistan ve Türkmenistan'daki aşamalı yaklaşım politikaları Kazakistan ve Kırgızistan hükümetleri tarafından uygulanan radikal politikalardan çok farklıydı. Kazakistan ve Kırgızistan arasında da bazı benzerlikler olmasına rağmen gelişme stratejisi seçiminde ve ekonomik reform yaklaşımlarında bazı bireysel farklılıklar da söz konusudur. Bölgede geçiş stratejisi seçiminin önemli bir parçası bu ülkelerin merkezi planlı sosyalist ekonomiyi daha fazla düşünmüyor olmalarıydı ve hiçbiri özel mülkiyeti ve piyasa mekanizmalarının gerekliliğini tartışmaya daha fazla gerek dahi duymadılar (Abazov 1999: 200).

3.4.1 Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan

1990'da Kırgızistan, Orta Asya'nın İsviçre'si ve demokrasi adası gibi unvanları alacak politik ve ekonomik yapıya ilişkin hızlı reformlar uygulamıştır. Kırgız hükümeti IMF ve DB gibi uluslararası kuruluşların tavsiye ve talepleri doğrultusunda somut politikalar uygulamışlardır. 1990'ların başlarında Akaev hükümetinin uyguladığı Neo-liberal ekonomik reformlar ülkenin özel ekonomik durumu düşünüldüğünde tepkilere neden olmuştur. Ama hammadde eksikliği ve yabancı piyasalara kolay erişimin olmaması sonucunda hükümet, yabancı yardımlar ve yatırımlar olmadan gelişmenin sağlanamayacağına ikna olmuşlardır. Ekonomik ve politik çevrede radikal serbestleşme ile yatırımcıların çekileceği düşünülmüş ve bu doğrultuda geçiş stratejisi olarak big bang yaklaşımı tercih edilmiştir. Bağımsızlığın ilk 5 yılında Akaev yönetimi ekonomiyi, fiyat serbestleştirmesini düzenlemiş, büyük çaplı özelleştirmeleri gerçekleştirmiş ve yeni liberalleşen ekonominin düzgün çalışabilmesi için yasamayla ilgili bir çerçeve uygulamaya başlamıştır. Birkaç kelimeyle ifade etmek gerekirse Kırgızistan her şeyi Batılı standartlara göre doğru yapmaktaydı (Pelkmans 2005: 149).

Kırgızistan hükümetinin seçtiği eski Sovyet gelişim stratejisi derin ve karşılaştırmalı bir ekonomik dönüşüme dayalıydı. Bu değişimler sadece ekonomik yönetim ve düzenleme sistemindeki politika ya da gelişmelerle ilgili reformlar değildir. Ayrıca ülkenin ekonomik sisteminin üstündeki temel yeniden oluşumu da ele almaktaydı. Bu değişimler kamu sektörü, işçi piyasası, fiyat liberalizasyonu, geniş ölçekli özelleştirmeler, modern bankacılık ve finans sisteminin oluşturulması, özel sektörün etkili çalışması için yasama normlarının gelişimi ve diğer çok sayıdaki önlemlerle alakalı konuları kapsamaktaydı. Kırgızistan için ulusal ekonomisini reforme etme konusu özellikle zor bir görevdi.

Sovyet ekonomisinden miras alınan bazı ciddi problemler eski Sovyet ekonomik çevrenin kötüleşmesiyle daha da karışık bir hal almıştır. Kırgız ulusal ekonomisi Sovyet ekonomik modernizasyonunun açık bir örneğidir. Kırgızistan, işçi ve üretim ayrımının yapıldığı sisteme derinlemesine entegre olmuştur. Hantal ve etkinsiz çalışan kamu sektörü ulusal ekonomiyi açık biçimde domine etmekteydi ve devlet mülkiyetinin payı endüstri, taşımacılık, tarım ve hizmet sektöründe neredeyse % 100'e ulaşmıştı. 1990'da Kırgızistan endüstri sektörü Kırgızistan GSYH'nin % 30'unu üretmekte ve ülkenin ekonomik aktif nüfusunun üçte birini çalıştırmaktaydı. Bu sektör çok yüksek oranda askeri ekipman üretimi, aydınlatma endüstrisi, tarımsal ürünler, maden ve metalürjiye dayalıydı. Bunların tümü karmaşık Sovyet endüstrisinin üretim ve teknoloji zincirinin içsel bir parçasıydı. Tüm Sovyet piyasasına tam anlamıyla adapte edilmiş bu durum, pratikte dünya piyasalarında işlevsiz ve rekabet edemez durumdaydı. Tarım sektörü, cumhuriyet nüfusunun % 62'sinin neredeyse gelir elde ettiği alandı ve bu tarım çiftliklerinin çoğu Rusya piyasasına adapte edilmişti. Kârsız ve verimsiz durumdaydılar. Polonya, Macaristan, Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkelerinin aksine Kırgızistan'ın kendi para birimi ve finansal sistemi yoktu. Sovyet dönemi boyunca bir ödeme yöntemi olarak ruble kullanılmıştır. Bu durum Kırgızistan ekonomisini bağımsızlığı sonrasında dahi tam anlamıyla Rusya para birimine ve onun finansal sistemine bağımlı kılmıştır. 1993 yılında cumhuriyet kendi para birimini tanıtana kadar bu durum böyle devam etmiştir (Abazov 1999: 197-198).

3.4.2 Kırgızistan'da Düzenlemeler

Bağımsızlık sonrasında alınan kararlar ve belirlenen yol dahilinde ekonominin olumsuz etkilendiği noktalar olmuştur. Bu nedenle ekonomik büyümenin sağlanması ve üretimin arttırılması şeklinde iki amaç belirlenmiştir (Aşçı 2017: 35). Demokratik yolla seçilmiş ilk başkan olan Askar Akayev, piyasa odaklı reformlarla ekonomiyi yeniden yapılandırmak için çalışmalar yürütmüş ve uluslararası kuruluşların desteğini almıştır. Kırgızistan 1998 yılında Dünya Ticaret örgütüne ilk katılan eski Sovyet cumhuriyeti olmuştur. Yurtdışından yardım çekmek için sürekli çaba gösterilmiştir ama bunlara rağmen ülke yine de dünyadaki en yoksul ülkelerden biri konumundadır. Özelleştirme, fiyat, ticaret serbestleştirmesi ve kurumsal reformlara ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Kırgızistan geçiş ekonomilerinin alması gereken en önemli özelleştirme kararını 1990'ların başlarında küçük ve orta ölçekli işletmeleri ve 1995'te ise büyük çaplı özelleştirmeleri yaparak almıştır. 1991'de özelleştirme yasası çıkartılmış ve 1996'ya kadar perakende ticaret, kamu gıdaları ve hizmet şirketlerinin % 95'inden fazlasını özelleştirmişlerdir. 1998 yılındaki referandumdan sonra halk kendi toprağını edinme hakkı elde edebilmiştir. İki büyük elektrik dağıtım şirketi olan Severelectro ve Vostokelectro, 2009 yılı sonlarında ve 2010 başlarında sırasıyla özelleştirilmiştir. Şubat 2010'da telekomünikasyon operatörü

KırgızTelecom da bir konsorsiyuma satılmıştır. Ama Bakiyev'in devrilmesinden sonra göreve başlayan yeni rejim, gümrük vergilerinin artırılması ve söz konusu şirketlerin özelleştirmelerinin iptal edilerek yeniden ulusallaştırılmasına karar vermiştir (Ataev 2011: 17-19).

Büyük oranda İsviçre, Özbekistan ve Kazakistan'a yapılan ihracatta öne çıkan kalemler et, yün, ayakkabı, uranyum, altın vb.dir. Rusya, Kazakistan ve Çin ağırlıklı yapılan ithalatta ise öne çıkan petrol, elektrik, gaz, makine vb. kalemlerdir (Aşçı 2017: 35).

Geçiş stratejisi belirlenirken ekonomik reformların hızının nasıl olacağı ve gelişim ve reformlarla ilgili devlet kurumlarının rolünün ve müdahalelerinin ne oranda olması gerektiği dikkate alınmıştır. Bunların yanı sıra Kırgızistan hükümetinin tercihleri, Sovyet dönemi sırasında miras alınan ekonomik ve politik gelişmeler de dahil çok sayıda faktör tarafından belirlenmiştir. Eski Sovyet politik çevre ve liderlik, uluslararası ve bölgesel ekonomik durumlarda etkileyici faktörler olmuştur. Geçiş döneminin başlangıç safhasında (1991-1992) Kırgızistan hükümeti ekonomik değişikliklerle ilgili izlenecek yol, metot ve uygulama hızı konusunda net bir görüşe sahip değildi. Ancak Rusya'nın "big bang" yaklaşımı, Kırgızistan hükümetinin reformlarını hızlandırma kararlarında etkili olmuştur. Kırgızistan ihtiyatla bir gözünü yakın komşuları olan ve aşamalı yaklaşımla hareket eden Özbekistan ve görece radikal kararlar alan Kazakistan üzerinde tutmuştur. Kırgızistan'da politika yapıcılar ve ekonomistler arasında uygulanacak politikalar konusunda bir dayanışma sağlanamamıştır (Abazov 1999: 201-202).

Mart 2005 yılı, 18 ay içinde eski Sovyet Birliği'ndeki üçüncü devrime tanıklık etmiştir. Gürcistan'daki Rose (Gül) devrimi, Ukrayna'daki Orange (Turuncu) devriminden sonra Kırgızistan'da da Tulip (Lale) devrimi yaşanmıştır. Dünya bir anda 1990 yılından bu yana ülkeyi yöneten başkan Akaev'in ülkeden hızlı ve beklenmedik ayrılışına tanıklık etmiştir. 10000 kişiye yakın protestocudan oluşan grup 24 Mart günü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te toplanarak kusurlu gördükleri seçim sonuçlarına tepki göstermiş ve başkan Akaev'in istifasını istemişlerdir. Gösteriler başladıktan kısa süre sonra organizatörler lojistik işlemleri ve politikacıların konuşmalarıyla meşgulken, toplanan kalabalık eski hükümet yanlısı provokatörler tarafından saldırıya uğramışlardır. Sonradan meydana gelen kaosta yüzlerce genç gösterici hemen tepki göstermiştir. Provokatörleri kovalayarak "Beyaz Saray" olarak nitelendirilen hükümet yetkililerinin bulunduğu yöne doğru ilerlemişlerdir. Polis ve göstericiler arasında çıkan çatışmalardan sonra polis kaçmıştır ve göstericiler de çok fazla zorlukla karşılaşmadan Beyaz Sarayı işgal etmişlerdir. Ana muhalefet lideri Kurman Bakiev daha sonrasında yaptığı açıklamada bunların planın bir parçası olmadığını ve bu kadarının gerçekleşeceğini beklemediklerini açıklamıştır (Pelkmans 2005: 147).

3.4.3 **Temel Makro Ekonomik Göstergeler**

Aşağıda Kırgızistan'a ait Hükümet borcu, Dış mal ve hizmet dengesi, Enflasyon oranları, İşsizlik oranları, Sabit sermaye yatırımları, Toplam borç, Bütçe açıkları ve Büyüme oranlarına ilişkin veriler şekil yardımıyla ortaya konulmuştur.

❖ **Hükümet borcu GSYH Oranı**

2000 yılında % 122'lerde olan hükümet borcunun GSYH'ya oranı 2013 yılında % 45'in altına düşürülmüş fakat 2015'te tekrar yükselerek % 65'e ulaşmıştır. Kırgızistan'da 2018 yılında hükümet borcu GSYH oranı % 48 olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin 2000'den 2018'e kadar ortalaması % 69.66'ydı. En yüksek orana 2000 yılında % 122,27 ve en düşük orana da 2013 yılında % 44.40 ile ulaşılmıştır. Hükümet borcunun GSYH'ya oranlarına aşağıdaki Şekil 24'ten bakılabilir.

ŞEKİL 24: Hükümet borcu GSYH Oranı

Kaynak: Trading Economics (2019d) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Dış Mal ve Hizmet dengesi**

Şekil 25'te görülebileceği üzere Kırgızistan'da bağımsızlık sırasında dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı % -20'lerde olmuş ve günümüze kadar sürekli olarak negatifte kalmaya devam etmiştir. 2002 yılında sıfıra ulaşmış olsa da takip eden yıllarda tekrar aşağıya düşmüş ve 2011 yılında GSYH'ya oranla % -55'leri görmüştür. 2015 sonrası GSYH'ya oranla % 35'lere doğru bir ilerleme göstermiştir.

ŞEKİL 25: Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **İşsizlik Oranları**

Şekil 26'da görülebileceği üzere Kırgızistan'da işsizlik oranı uzun süredir % 2 ile % 4 arasında değişmektedir. 2001 yılında % 3 olan işsizlik oranı 2007 yılında % 3.5'e kadar yükselmiş ve sonrasında 2015, 2016 ve 2017 yıllarını % 2,2 ile geçirmiştir. Fakat sonrasında tekrar yükselişe geçerek 2019'da % 3.3'e ulaşmıştır. 2000 ile 2019 arası ülkedeki ortalama işsizlik oranı % 2.66'dır.

ŞEKİL 26: İşsizlik Oranları

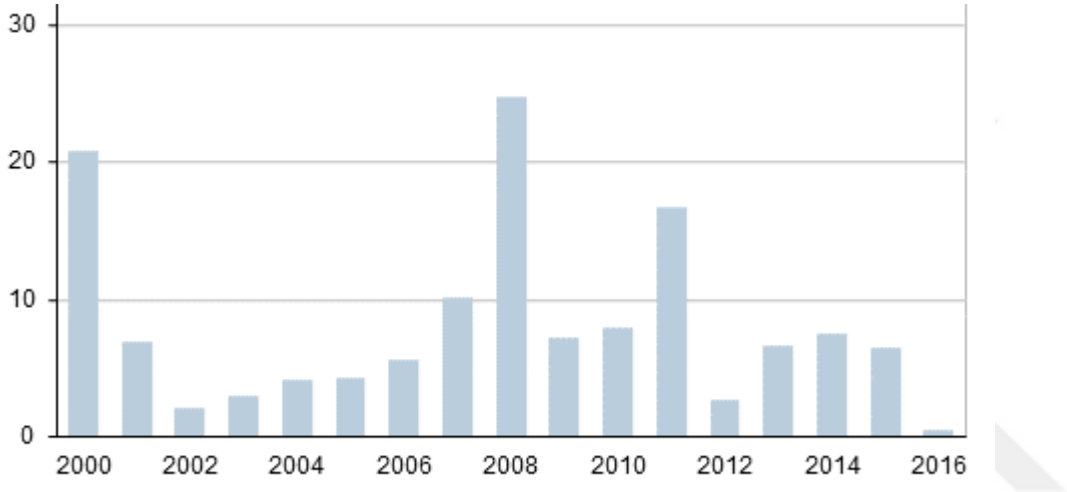

Kaynak: Trading Economics 2019d verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Enflasyon Oranları

Ulusal kaynaklara dayalı giderler sabit yatırımlarda hızlı bir artış gösterirken, ücretlerde yaşanan artışlar yumuşatılmış fiyat kontrollerine ve özel tüketime destek çıkmıştır. Şekil 27'de görülebileceği üzere 2013 yılında % 6,7 olan enflasyon oranı 2014'te % 7.5'e yükselmiş fakat sonraki yıllarda hızla düşerek 2016'da % 0,4 ve 2017'de % 3.2'ye ulaşmıştır. 2019 Şubat ayında ise enflasyon oranı % -0.7'ye kadar inmiştir (FocusEconomics 2019c).

ŞEKİL 27: Enflasyon Oranları

Kaynak: FocusEconomics (2019c) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ Sabit Sermaye Yatırımları

Kırgızistan, bağımsızlığı sonrasında sabit sermaye yatırımlarında azalışla karşılaşan bir diğer ülkedir ama diğer ülkeler kadar olumsuz etkilenmemiştir. Zaten yatırım seviyesi çok yüksek oranlarda değildi. Şekil 28'de görülebileceği üzere 1994'lü yıllarda GSYH'nin % 12'sine denk gelen yatırım seviyesi sonraki yıllarda inişli çıkışlı olsa da yukarı yönlü gelişim göstermiş ve 2015 senesinde GSYH'ın % 32'sine denk gelen yatırım oranlarına ulaşmıştır.

ŞEKİL 28: Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı:

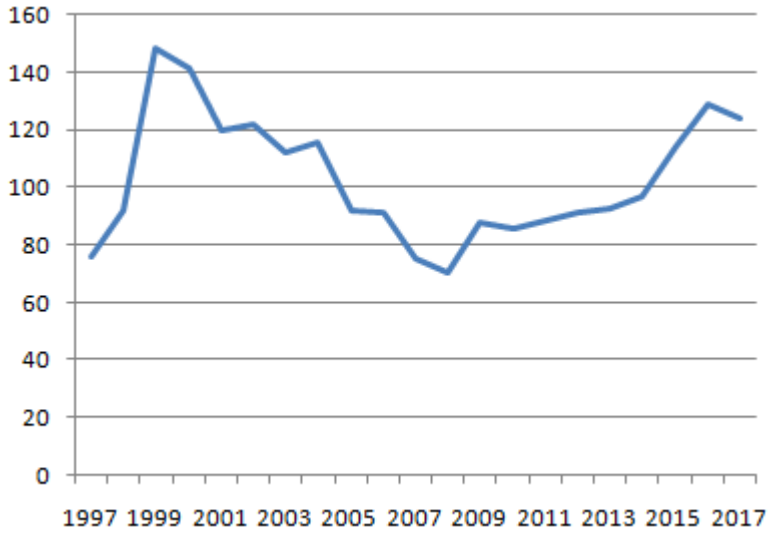

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Toplam Borç**

Şekil 29'da görülebileceği üzere Kırgızistan'da 1997 yılında toplam borcun GSYH'ya oranı % 80 seviyesindeydi. Bu oran 1999 yılında % 150'lere yükselmiş ama daha sonra kontrol altına alınarak 2009 yılına kadar aşağı yönlü bir seyir izlemiştir. 2009 yılında % 70'lere ulaşan toplam borcun GSYH'ya oranı, daha sonra tekrar artmaya başlayarak 2017 yılında % 130'lara yükselmiştir.

ŞEKİL 29: Toplam Borç /GSYH Oranı:

Kaynak: The World bank (2019) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Bütçe Açıkları**

Şekil 30'da görülebileceği üzere Kırgızistan'da 2008 yılında GSYH'ya oranla hükümet bütçe dengesi sağlanmıştır. Fakat sonraki yıllarda bu denge bozulmuş ve 2012 yılında GSYH'ya oranla gerçekleşen % -6,5 olmuştur. 2012 sonrası toparlanma ile 2013 yılında % -0.7 ve 2014 yılında % -0.5'e ulaşılmıştır. 2016'da tekrar artmaya başlayan bütçe açığı 2016 yılında % -4,4 olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında GSYH'nin % -1.10'una denk gelen bir bütçe açığı oluşmuştur. 2000 ile 2018 yılları arasında ülkenin hükümet bütçe açığı ortalaması % -1,74 seviyesindedir.

ŞEKİL 30:Kırgızistan'da Bütçe Açıkları

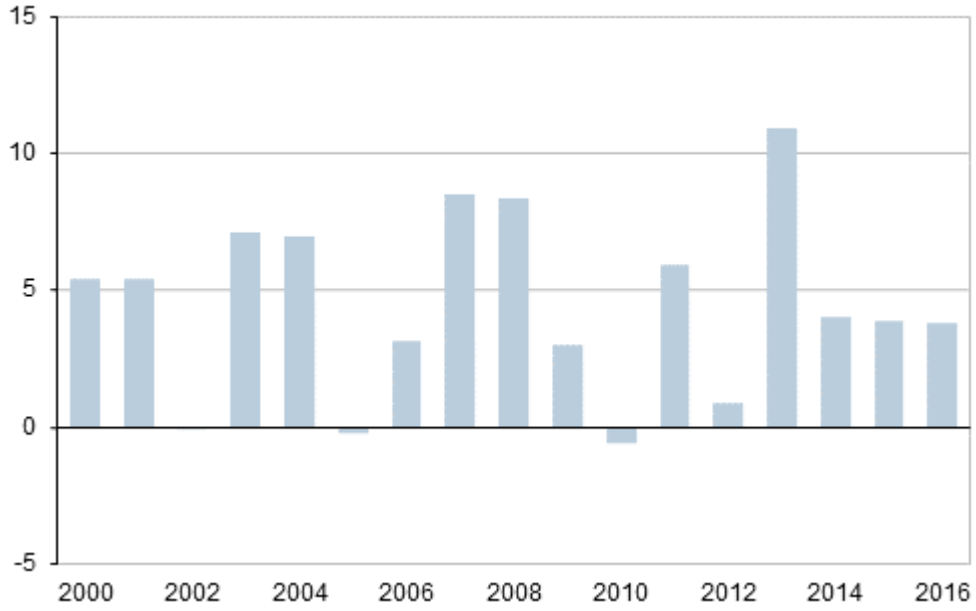

Kaynak: Trading Economics (2019d) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

❖ **Büyüme Oranları**

Kumtor altın madenindeki aktivite ve üretim sektörünün canlandırılması, ekonomik büyümeye olumlu yansımıştır. Şekil 31'de görülebileceği üzere 2013 yılında % 10,9 olarak gerçekleşen büyüme oranı sonraki yıllarda düşerek 2014'te % 4,0 ve 2015'te % 3,9'a inmiştir. 2017 yılında % 4,7 olarak yükselişe geçmiş olsa da 2018 yılında tekrar düşüşe geçmiş ve % 3.1 olarak gerçekleşmiştir.

ŞEKİL 31: Kırgızistan'da Büyüme Oranları

Kaynak: FocusEconomics (2019c) verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

3.4.4 Kırgızistan Genel Görünüm

Ülkenin halen siyasi istikrar sağlama noktasında gelişime ihtiyacı vardır ve siyasal oluşumu sağlamlaştırmak için süreç devam etmektedir. Lale devrimi olarak nitelenen ve Akaev'in istifasının gerçekleştiği bu dönemde Kurman Bakiev Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir. Fakat Bakiev de ülkenin işsizliğini ve yoksulluk seviyesini azaltamamış, gerekli reformları uygulayamamıştır. Ayrıca bu dönemde yaşanan yolsuzluklar ve adam kayırmalara elektrik, su ve doğalgazda uygulanan % 100'lük zamlar da eklenince 2010 yılında Rose devrimi gerçekleşmiş ve protestolar sonucu hükümet devrilmiştir. Roza Otanbayeva geçici yönetimle görevi kanlı mücadele beraberinde devralmıştır. Çünkü Bakiev destekçisi Kırgızlar ile Özbekler arasında iç savaşa varan seviyede olaylar yaşanmış, iki bin Özbeklinin ölümü ve yüz bin Özbeklinin Özbekistan'a sığınmasıyla sonuçlanan olaylara tanık olunmuştur (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu 2012: 3-5).

Daha sonra 2011 yılında yapılan seçimlerde Almazbek Atambayev seçimi kazanarak Cumhurbaşkanı olmuştur. Bir dönemden fazla cumhurbaşkanlığı yapılması kanunlarla engellenerek 6 yıllık dönem sonunda seçim yapılmaktadır. Parlamenter yapı bulunmasına rağmen en önemli ve güçlü siyasi aktör cumhurbaşkanıdır. 2016 yılında Sooronbay Ceenbekov başbakan seçilmiş ve aynı yıl gerçekleştirilen referandum ile cumhurbaşkanlığının yetkilerinin kısılarak başbakanın yetkilerinin arttırılması sağlanmıştır. Ceenbekov görevinden istifa ederek 2017 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı

seçimine katılıp seçimi kazanmış ve cumhurbaşkanı olarak görevine başlamıştır (T.C. Dış İlişkileri Bakanlığı 2019).

Düşük gelirli bir ülke olan Kırgızistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandığından bu yana önemli adımlar atmıştır. Genel olarak Kırgızistan'daki makroekonomik içerik gelişmektedir ancak komşularıyla ilişkileri ve ticarete açıklığı ülkeyi dışarıda gerçekleşen olaylara karşı savunmasız bırakmaktadır. Son yıllarda Kırgızistan, kapsayıcı ekonomik büyüme yoluyla yoksulluğu azaltacak güçlü bir gelişme elde etmiştir. Ama ekonomik fırsatlara ve girişimcilik gelişimine erişim sorunlu bir düzeydedir. Tüm grupların bu fırsatlara erişme kabiliyetini arttırmak için ülke genelinde özel sektör yatırımları ve girişimciliği için cazip iş ortamları yaratılması gerekmektedir. Ayrıca ülkenin Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılımı hem fırsatları hem de zorlukları ortaya koymaktadır ve büyük olasılıkla tarım, hizmetler ve giyim sektörleri üzerinde etkili olacaktır. Etkiler olumsuz da olabilir. Ülkenin yönetimi, hukukun işleyişi, politik istikrar, yolsuzlukların ortadan kaldırılması ve bunun iş ortamı ile kamu sektörünün sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerinin sağlanması gerekmektedir.

Kırgızistan hükümetinin enerji sektöründeki reformları devam etmektedir ancak çok sayıda zorluk da varlığını sürdürmektedir. Elektrik hizmetinin örneğin hem hizmet kalitesi kötü hem de arzı karşılamaya devam edecek bir güven ortamı yansıtılmamaktadır. Kırgızistan, kamu giderlerinin arasında en çok sosyal koruma için harcama yapmaktadır ama sağlanan faydalar çoğunlukla yaşlılara yöneliktir. Sosyal koruma, kamu politikası reformunun bir önceliği konumundadır (Price 2018: 2-3).

4. BÖLÜM: EKONOMETRİK ANALİZ

4.1 Literatür Taraması

Bu çalışmada ele alınan değişkenlere, örnek alınan ülkelere ve modele ilişkin bir literatür taraması yapılması amaçlanmıştır. Fakat veri eksikliğinden kaynaklı bu ülkelere ve değişkenlere ilişkin çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu şekilde geçiş ülkeleri üzerine oluşturulan modeller ve sonuçları aşağıda listelenmiştir.

Oralbaykızı (2019), 5 tane Orta Asya Cumhuriyeti (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) için 1991-2016 yılları için yıllık veri kullanarak beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu bağlamda beşeri sermaye, eğitim harcamaları, sağlık harcamaları ve insani kalkınma endeksi göstergeleri olarak üç farklı değişken kullanılmıştır. Pedroni panel eş bütünleşme ve panel FM-OLS yöntemleri kullanılarak elde edilen uzun dönemli sonuçlara göre, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Topal vd. (2017), 2002-2015 yılları arasında 7 Türk Cumhuriyeti'nin (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) kamu sektörünün büyüklüğü ve kalitesinin ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemiştir. Yapılan analizde değişkenler arasındaki ilişkiler Panel Sur yöntemi ile tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, hükümetin kalitesinin büyüme üzerindeki etkisi, Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'da istatistiki olarak anlamlı ve pozitif gelirken Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan'da pozitif olmasına rağmen anlamsızdır. Kamu sektörü büyüklüğünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ise Türkiye'de negatif olurken diğer Türk Cumhuriyetlerinde pozitif olmuştur. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerinde piyasa ekonomisine geçiş ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması için devlete büyük bir pay düşerken Türkiye için sadece hükümetin kalitesini arttırmak yeterli olacaktır.

Yalman (2018), yaptığı bir çalışmada 2005-2016 yılları arasını ilgilendiren 19 geçiş ülkesiyle ilgili olarak 6 değişken ele almıştır. Ele alınan ülkeler Arnavutluk, Bulgaristan, Çekya, Hırvatistan, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Ukrayna, Makedonya, Romanya, Ermenistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Slovakya, Polonya, Rusya Federasyonu, Moldovya şeklindedir. Uluslararası girişimciliğin önemine dikkat çekmek için panel veri analiziyle doğrudan yabancı yatırımlar, ihracat, ithalat, tarifeler ve iş kurma maliyetleri analize dahil edilmiştir. Aralarındaki nedensellik incelenmiş ve ayrıca bütün olarak büyüme ile nedensellikleri de analiz edilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve girişimciliğin, büyüme ile karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yabancı girişimci faaliyetlerin büyümeye katkılarının olduğu ortaya konulmuştur.

Kamacı (2016), 1995-2014 yıllarını kapsayan dönem için yıllık veri kullanarak, Orta Asya'daki 6 Cumhuriyet (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) ve Türkiye'yi dış borçların büyüme ve enflasyon arasındaki ilişkisini panel veri analiziyle sınamıştır. Temel iddiası, dış borçların büyümeyi azaltacağı ve enflasyonu arttıracağı üzerinedir. Bu bağlamda verilerin durağanlığını test etmek için Breitung Panel Birim Kök Testi uygulanmıştır. Pedroni Eş bütünleşme Testi ve Panel Granger Nedensellik Testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde, dış borçlardan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilirken, dış borçlar ve enflasyon arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Özel (2016), Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde ettikten sonraki süreçlerinde ekonomik büyüme ve yabancı sermaye arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu bağlamda 1990-2010 yıllarını kapsayan dönem için 5 tane Türk Cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) üzerine Granger nedensellik testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde Azerbaycan dışında bir nedensellik ilişkisi elde edilememiştir.

Şentürk ve Sataf (2015), 1992-2012 yıllarını kapsayan dönemde 7 Türk Cumhuriyeti'nde (Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelemiştir. Analizde Panel Vektör Hata Düzeltme Modeli kullanılarak uzun dönemli ilişkiye bakılmıştır. Elde edilen uzun dönemli sonuçlara göre ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında iki yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Karış ve Özyurt (2015) yaptıkları bir çalışmada Polonya, Çek cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya için 1994-2014 yılları arasına denk gelen 3'er aylık dönemleri kullanarak bir ekonomik çalışma gerçekleştirmişlerdir. İşsizlik, ekonomik büyüme ve enflasyon arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığı Toda ve Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Macaristan, Solovakya ve Polonya için enflasyon ve büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. Çek Çumhuriyeti içinse büyüme ve işsizlik değişkenlerinin enflasyonla bir nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Polonya için büyüme ve işsizlik değişkenleri arasında karşılıklı bir nedensellik olduğu sonucuna rastlanmıştır. Polonya ve Macaristan'da, enflasyonun işsizlik üzerinde etkili olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Zhumabekova ve Bilen (2016), Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan ülkelerini ele alarak 1991-2014 yılları arasındaki dönem için büyüme ve beşeri sermaye ilişkisini incelemişlerdir. Panel Kao eşbütünleşme, Panel FMOLS testlerinin uygulandığı bu çalışmada uzun dönemde bu 4 ülkenin tamamında bu değişkenler arasında güçlü bir ilişkinin varlığı saptanmıştır.

Yayar, Demir ve Birol (2012), Kazakistan ve Türkiye'nin 2000-2011 yılları arasındaki aylık ihracat-ithalat verilerini kullanarak gelecek dönemlerdeki durumlarını tahmin etmeye çalışmışlardır.

BoxJenkins metodunun kullanıldığı bu çalışmada Türkiye ve Kazakistan arasındaki dış ticaretin sonraki yıllarda da mevsimsel dalgalanmaların etkisinde artış göstererek devam edeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Çukadar (2017), ekonomik serbestleşme boyutu ve kamu kesimi büyüklüğünün sosyoekonomik değişkenler üzerindeki etkisini incelemiştir. Merkezi ve Doğu Avrupa ülkesi olan Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya gibi 11 ülkeye ait 2000-2015 yılları arasındaki veriler kullanılmıştır. Dumitrescu Hurlin panel Granger nedensellik analizi kullanılmıştır. Çalışmada ekonomik serbestleşme düzeyi ve kamu kesimi büyüklüğünün sosyoekonomik değişkenler üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin (2017), geçiş ekonomisi ülkelerinde demokrasi ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olup olmadığını incelemiştir. 2005-2015 yılları arasındaki yıllık veriler ele alınarak panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmada demokrasi ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Demokrasisi gelişen ülkelerde daha iyi ekonomik çıktı elde edilirken, ekonomik çıktıdaki gelişimin de demokrasinin gelişimine katkıda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ağayev (2011), 12 eski Sovyet ülkesini ele alarak ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almıştır. İncelenen ülkeler Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan'dır. Enerji, tarımsal ürünler, madeni ürünler ve hammadde bu ülkelerin ihracat işlemlerinin önemli bir payını oluşturmaktadır. Çalışmada ihracattan ekonomik büyümeye yönelik bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Yani ihracat artışı ekonomik büyümeye yol açmamaktadır. Bu ülkeler için ihracata dayalı bir büyüme hipotezinin geçerli olmadığı söylenebilir. Ama ekonomik büyümedeki artışlar kısa ve uzun dönemde ihracat seviyesini arttırmaktadır.

Mammadov (2017), geçiş ekonomisi olarak bilinen Bağımsız devletler topluluğu ülkelerine ait beşeri sermaye ve ihracat verilerini kullanarak iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. İçsel büyüme teorileri kapsamında 2000-2012 yılları arasındaki veriler dinamik panel veri analizi ile kullanılmıştır. Panel nedensellik testi sonucunda iktisadi büyüme ve ihracattan beşeri sermayeye doğru bir nedensellik saptanmıştır. Ama ihracat ve büyüme değişkenleri arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Bostan, Kelleci ve Yılmaz (2016), Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a ait doğrudan yabancı sermaye girişleri ve ekonomik büyüme üzerine bir çalışma yapmışlardır. 1995-2012 yılları arasındaki verilerin kullanıldığı bu çalışmada panel veri analizi ile bir nedensellik olup olmadığı incelenmek istenmiştir. Ekonomik büyüme değişkeninden Doğrudan yabancı sermaye girişine doğru tek taraflı bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Türkay (2015), panel veri analizi kullanarak 2000-2012 yılları arasında geçiş ekonomilerinde ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada kullanılan ekonomik özgürlük verisi Fraser enstitüsü tarafından geliştirilmiştir ve tüm geçiş ülkelerini kapsamamaktadır. Bu şekilde analizin Arnavutluk, Bulgaristan, Çin, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Rusya, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya ve Ukrayna verilerine dayandığını söylemek mümkündür. İki farklı model oluşturularak analiz ortaya konulmuştur. Birinde 2009 küresel krizi modele dahil edilmiştir. Çalışmada ekonomik krizler dahil edilmediğinde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Krizler dahil edildiğinde ise pozitif ama istatiksel olarak önemsiz bir ilişkinin varlığına rastlanmıştır.

Iradian (2007), geçiş ülkelerindeki hızlı büyümeyi açıklayabilmek için ampirik testler uygulamıştır. Panel veri analizi ile gerçekleştirilen bu çalışmada, BDT ülkelerine odaklanılmasına rağmen tüm geçiş ekonomileri, gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelere de yer verilmiştir. Geçiş ekonomileri için ele alınan dönem 1991-2006 yılları iken diğer küresel örnekler için 1980-2006 yıllarına doğru aralık genişletilebilmiştir. Çalışma Bağımsız devletler topluluğundaki büyümenin, çıktı kaybının telafisi, makroekonomik istikrar ve piyasa reformlarındaki süreç ve çeşitli dışsal koşullardan dolayı daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bu faktörlerden bazılarının çok uzun bir süre için devam etmesi olası değildir. Burada karşılaşılan zorluk birincil olmayan sektörlerdeki yatırım ortamını iyileştirmektir. Bunun için de makroekonomik reform kapsamının yapısal ve kurumsal alanları kapsayacak şekilde genişletilmesi gerekmektedir.

Bayar, Odabaş, Şaşmaz ve Ozturk (2019), Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya gibi 11 ülkenin 2003-2015 yılları arasındaki verilerini ele alarak bir panel veri analizi yapmışlardır. Yolsuzluk, hukukun üstünlüğü ve kayıtdışı ekonomi arasındaki uzun vadeli ve nedensel etkileşim analiz edilmek istenmiştir. Eşbütünleşme katsayıları, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü ile yolsuzluk arasında tamamlayıcı bir etkileşim olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası nedensellik analizi, tüm kesit birimlerinde yolsuzluk kontrolü ile kayıtdışı ekonomi arasında ikili bir nedensellik olduğunu göstermiştir. Ancak sadece Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Romanya'da hukukun üstünlüğü ile kayıtdışı ekonomi arasında iki yönlü bir nedensellik vardır. Hırvatistan, Estonya, Macaristan, Slovakya ve Slovenya'da hukukun üstünlüğünden kayıtdışı ekonomiye doğru tek yönlü bir nedensellik ortaya konulmuştur.

Upadhyaya (2007), eski sosyalist Doğu ve Orta Avrupa ülkelerindeki yabancı doğrudan yatırım akışını belirleyen faktörleri saptamayı amaçlamıştır. Piyasa büyüklüğü (reel GSYH gibi), enflasyon, ödemeler dengesi, döviz kuru, açıklık ve ev sahibi ülke için hükümet düzenlemeleri gibi değişkenler kullanılmıştır. 1995-2004 yılları arasındaki verilerin kullanıldığı bu panel veri analizinde

reel döviz kuru, ekonominin açıklığı ve deregülasyonun bu ülkelerdeki yabancı doğrudan yatırımları belirleyen öncelikli faktörler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Asteriou, Dassiou ve Glycopantis (2005), net yabancı yatırım girişleri ve doğrudan yabancı yatırımları temsil edecek net portfolyo yatırımları değişkenlerini ele almışlardır. 1990-2013 yılları arasındaki 14 yıllık bir dönemi kapsayacak şekilde Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya, Letonya, Polonya, Rusya, Slovakya, Slovenya ve Romanya gibi 10 geçiş ülkesi için bir analiz yapmışlardır. Planlanmış yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde önemli ve pozitif, portfolyo yatırımlarının ise GSYH üzerinde negatif ve önemsiz bir etkisi olduğunu göstermişlerdir. Bu sonuçlar ucuz emek gücünün geçiş ülkelerini yabancı doğrudan yatırımlar için çekici göstermesine rağmen bu ülkelerde borsanın tam olarak gelişmediğini göstermektedir.

Sağlam (2017), ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımların Avrupa'da yer alan 14 ülke üzerindeki etkilerini panel veri analizi ile incelemiştir. 1995-2014 yılları arasındaki net sermaye akışları ve doğrudan yabancı yatırımları kapsayan ve temel bileşenler analizi ile oluşturulan bileşik endeksin kişi başına GSYH oranı üzerindeki etkisi incelenmiştir. DYY ve bileşik endeks arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır ama ekonomik büyümeye yönelik bir ilişki mevcuttur. DYY ve bileşik endeksin Arnavutluk, Letonya, Romanya, Slovenya için ekonomik büyümeye olumlu katkısı söz konusudur ama Bulgaristan, Makedonya, Slovakya ve Bosna Hersek için bu durum geçerli değildir. DYY, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya ve Macaristan için uzun dönemde ekonomik büyümeyi negatif etkilerken bileşik endeks pozitif etki etmektedir. Polonya'da ise aksine ekonomik büyüme üzerinde DYY'nin pozitif, bileşik endeksin negatif etkisi söz konusudur.

Emsen ve Değer (2006), Sovyetler birliği dağıldıktan sonra bağımsızlığını alan 27 geçiş ülkesi üzerine bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Yabancı doğrudan yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamayı amaçlamışlardır. Analiz sonuçları yabancı doğrudan yatırımların, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik büyüme için anahtar faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir Yabancı doğrudan yatırımlar, bu ülkelerdeki ekonomik büyüme için önemli dinamiklerden biridir.

Özcan ve Özmen (2018), 1994-2005 yılları arasındaki verileri kullanarak 7 geçiş ülkesindeki küreselleşme ile gelir dağılımı ilişkisini incelemiştir. Panel veri analizinin kullanıldığı bu çalışmada ele alınan ülkeler Brezilya, Hindistan, Şili, Romanya, Kolombiya Macaristan ve İran'dır. Şili ve Romanya'da ticari anlamda dışarıya açık olmanın gelir dağılımı üzerinde pozitif etkisi olduğu saptanmıştır. Diğer ülkeler için istatistiki olarak anlamlı bir sonuç elde edilememiştir.

Mercan ve Göçer (2014), 1990-2010 yılları arasını kapsayan dönem için yıllık veri kullanarak ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme ve enflasyon üzerindeki etkilerini, 6 Orta Asya ülkesi (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) için Panel veri analizi

aracılığıyla incelemiştir. Dışa açıklık göstergesi olarak, dış ticaret hacminin GSYH'ya oranı kullanılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde, ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra dışa açıklığın enflasyon üzerindeki etkisinin ise pozitif olduğu sonucu elde edilmiştir.

4.2 Veri ve Yöntem

Bu çalışmada, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) olan 4 ülkenin 1997-2017 yılları arasındaki sabit sermaye yatırımları, toplam borç ve mal/hizmetlerin dış dengesinin gayrisafi yurtiçi hasıla üzerine etkileri panel veri analizi yöntemiyle tahmin edilmiştir. Dünya Bankası'nın veri tabanından elde edilen veriler, her ülke için yıllık olarak alınmıştır ve 20 yıldan oluşmaktadır. Modelin tahmin edilmesinde E-Views 10 paket programı ve Stata 12 programı kullanılmıştır. Seçilen ekonomik değişkenler aşağıdaki Tablo 16'da gösterilmiştir.

TABLO 16: Seçilen Ekonomik Değişkenler

Sembol	Seçilen Ekonomik Değişkenler	Birim
lgdpcons	GDP 2010 Sabit Fiyatlı(logaritmik)	$
Lgrsfcap	Sabit Sermaye Yatırımları(logaritmik)	GDP(%)
Ltotaldebt	Toplam Borç (logaritmik)	GDP(%)
External	Mal ve Hizmetlerin Dış Dengesi	GDP(%)

Analizde kullanılacak model aşağıdaki gibidir.

$$lgdpcons_{it} = \propto + \beta_1 lgrsfcap_{it} + \beta_2 ltotaldebt_{it} + \beta_3 external_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3.9)$$

Burada değişkenlerin esnekliklerini gösterilmek için logaritmaları alınmıştır. Fakat external değişkeni negatif değerler taşıdığı için logaritması alınmadan kullanılmıştır.

4.3 Metodoloji ve Ampirik Sonuçlar

4.3.1 Birim Kök Testi

Ekonometrik analiz çalışmalarının doğru sonuçlar verebilmesi için sahte regresyonun önlenmesi gerekmektedir. Bunun için de temel yöntem olarak durağan seriler ile çalışılmaktadır. Panel serilerde hem zaman hem de kesit boyutu olması sebebiyle zaman serilerine kıyasla asimptotik

davranışlar gözlenebilmektedir. Asimptotik davranışlar oluşmasını tetikleyen en önemli etken ise birimler arasında korelasyon olup olmaması durumudur. Birinci nesil birim kök testleri birimler arasında korelasyon olmadığı durumlarda kullanılırken, ikinci nesil birim kök testleri birimler arasında korelasyonun varlığı durumunda kullanılmaktadırlar (Mazlum 2020: 149-150).

Zaman serilerinin ortalaması ve varyansı zaman içerisinde sabit, iki dönem arasındaki kovaryansın da gözlenen değişkenler arasındaki zamandan ziyade iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olması durumunda serinin durağanlığından bahsedilebilir. Durağan olmayan serilerde zaman sonsuza doğru giderken varyans değeri de sonsuza gitmektedir. Otokorelasyon değerleri, gecikme sayısı arttıkça sıfırdan uzaklaşarak R karenin anlamlılık seviyesini arttırarak t istatistik değerlerini anlamlı bir hale getirmektedir. Bu sekilde uzun dönemli model istatistikleri doğru sonuçlar vermekten uzaktır. Oluşan bu sahte regrasyon sorunundan kaçınabilmek adına serilerin duraganlaştırılması gerekmektedir. Panel veri modelleri de zaman boyutu barındırdığından durağanlık analizi burada da önemlidir. Burada uygulanabilecek birkaç test vardır. Birim kök testi ile zaman serilerinin durağan olup olmadıkları incelenebilmektedir (Güven ve Mert 2016: 139-140).

Yatay kesit bağımlılığının olup olmaması durumuna göre de panel birim kök testleri iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta yer alan panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almamaktadır. İkinci grupta yer alan birim kök testleri ise yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmadığı birinci grup birim kök testlerinden olan Levin, Lin ve Chu Testi ve Im, Pesaran ve Shin Testi kullanılmıştır.

4.3.1.1 Levin, Lin, Chu (LLC) Panel Birim Kök Testi (2002)

Levin, Lin ve Chu Testinde, birim kök hipotezlerinin denge seviyesinden yüksek oranda sürekli bir sapma gösteren alternatif hipoteze karşı kıstlı bir etki barındırdığı ortaya konulmuştur. Örneklem sayısı nispeten daha düşük olan çalışmalarda bu etkinin daha şiddetli olduğu belirtilerek, hali hazırda uygulanan birim kök testleri yerine daha etkili bir birim kök testi uygulanmasını önermişlerdir (Şirvan ve Alp 2017: 136).

Levin, Lin ve Chu testinde temel alınan eşitlik aşağıdaki gibidir;

$$y_{i,t} = \alpha_i + \delta_{it} + \theta_t + \rho_i y_{i,t-1} + \varsigma_i, \qquad i = 1, 2, \ldots, N \qquad t = 1, 2, \ldots, T$$

Levin, Lin, Chu testinde dikkate alınan model:

$$\Delta y_{it} = \rho y_{i,t-1} + \sum_{L=1}^{p_i} \theta_{iL} \Delta y_{it-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it}$$

d_{mt} her bir birimin kukla değişkenlerini ortaya koyarken, α_{mi} ise bunların parametrelerini ifade etmektedir.

H_0 : Seride genel bir birim kök vardır ($H_{0i} = \rho = 1$)

H1: Seride genel bir birim kök yoktur ($H1 = \rho i = \rho < 1$)

Burada sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda serinin birim kök içermediği ve hipotezin kabul edilmesi durumunda ise serinin birim kök içerdiği belirtilmektedir. LLC testine ilişkin gerekli kritik değerler, LLC (2002) tablo değerlerinden elde edilmektedir (Büyüknalbant 2017: 71).

4.3.1.2 Im, Pesaran ve Shin Panel Birim Kök Testi (2003)

Dinamik heterojen panel veri analizi için geliştirilen bu testte, panel veri analizi sonuçlarını ortaya koyabilmek adına bireysel birim kök testleri birleştirilmiştir. IPS testinde, pi yatay kesitler arasında değişim gösterebilir ve her bir yatay kesit için birim kök olup olmadığı ayrı ayrı test edilir. LLC testinden farklı olarak yatay kesitler arasında heterojenliğe izin verilmektedir. Birinci Nesil birim kök testleri arasında gösterilen bu teste göre de birimler arasında korelasyon olmadığı varsayılmaktadır (Egeli, H. A. ve Egeli, P. 2009: 110).

Im, Pesaran ve Shin testi, aşağıdaki gibi trendli ve sabitli geniş bir regresyon modeline dayanmaktadır.

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \beta_i y_{i,t-1} + \sum_{k=1}^{p_i} \theta_{i,k} \Delta y_{i,t-k} + \gamma_i t + \varepsilon_{it}$$

Im, Pesaran ve Shin panel birim kök testi için hipotezler aşağıdaki gibidir:

$H0$: ρ = 0 (Tüm seriler durağan değildir ve serilerin tamamı birim kök içerir)

$H1$: ρ < 0 (Tüm seriler durağandır ve serinin bazıları birim kök içerir)

Belirtildiği üzere hem trendli hem de sabit genişli bir regresyon modelidir. Trend çıkartıldığı zaman sabitli modele ulaşılmaktadır. Burada i= 1, 2, ..., N ve t= 1, 2, ..., T olacaktır. IPS testinde sıfır hipotezi "bütün i'ler (yani yatay kesit birimler) için $\beta_i = 0$" şeklinde oluşturulurken, alternatif hipotez içinse "en az bir i için $\beta_i < 0$" şeklinde kurulmaktadır. Sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda serilerden en az bir tanesinin durağan olduğu saptanmış olur. IPS testine ilişkin gerekli kritik değerler, Im, Pesaran, Shin (2003) tablo değerlerinden elde edilmektedir. IPS'nin ṫ istatistiği bireysel Dickey - Fuller t istatistiği şeklindedir (Cetin ve Ecevit 2010: 173).

Tablo 17'de Panel Birim Kök sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 17: Panel Birim Kök Test İstatistikleri

Değişkenler	Levin, Lin ve Chu Test		Im, Pesaran ve Shin Test	
	Düzeyde	Birinci Farkta	Düzeyde Sabitli	Birinci Farkta Sabitli
lgdpcons	-1.89210 (0.0292)***	-2.09429 (0.0181)***	1.17770 (0.8805)	-2.87350 (0.0020)***
lgrsfcap	-1.29664 (0.0974)*	-1.76061 (0.0392)***	-0.46683 (0.3203)	-2.60340 (0.0046)***
ltotaldebt	-1.72078 (0.0426)**	-3.03210 (0.0012)***	-1.51563 (0.0648)**	-2.83949 (0.0023)***
external	-1.09654 (0.1364)	-3.41547 (0.0003)***	-0.77855 (0.2181)	-3.76057 (0.0001)***

Not: Anlamlılık düzeyleri, Prob. <0.01 ise ***, 0,01≤Prob.<0.05 ise **, 0,05≤Prob. ≤0,10 ise * olarak ifade edilmiştir.

Elde edilen birim kök sonuçlarına göre değişkenlerin hepsi birinci farkta durağandır. Bu bağlamda modelde kullanılan değişkenler, ilk farkı alınmış değişkenlerdir.

4.3.2 Panel Veri Analizi

Yapılan ekonometrik çalışmalarda çoğunlukla yatay kesit veya zaman serisi analizlerinin kullanıldığı görülmektedir. Zaman serisi çalışmalarında, zaman boyutu üzerinde yoğunlaşılmakta iken yatay kesit analizlerinde de kesit boyutu üzerinde durulmaktadır. Fakat 2000'li yıllarda panel veri çalışmalarının ağırlık kazandığı görülmektedir. Söz konusu panel veri çalışmalarında gerek zaman boyutu gerekse kesit boyutu birlikte ele alınarak analiz gerçekleştirilmektedir (Çetin ve Ecevit 2010: 171).

Panel veriler çeşitli isimlerle nitelendirilebilir. Zaman serileri ve yatay kesitlerin birleştirilmesiyle zenginleştirilmiş olan veriler, karma veriler/havuzlanmış veriler (pooled data) olarak ifade edildiği gibi; bir değişken/denekler grubunun zaman boyunca gözlenmesinden dolayı uzun kesit veriler (longitudinal data) olarakta ifade edilmektedir. Aralarında küçük farklılıklar olsa bile söz konusu bu isimler temel olarak, yatay kesit birimlerinin zaman içindeki hareketlerini ifade etmektedir. Bundan dolayı panel veri ifadesi diğer bütün terimleri kapsayacak biçimde genel bir ifade olarak kullanılmaktadır. Bu çeşit verilere dayanan regresyon modelleri, panel veri regresyon modelleri olarak tanımlanmaktadır.

Panel veri analizi, kesit veri ve zaman serisindeki gözlem sayısı büyüklüğüne göre de farklı isimler almaktadır. Eğer kesit veri zaman boyutundan daha büyük olursa kısa panel, tam tersi durum varsa uzun panel olarak isimlendirilmektedir. Bunun yanı sıra dengeli ve dengesiz panel ayrımı da yapılmaktadır. Eğer her bir yatay kesit birimi aynı sayıda zaman serisi gözlemlerine sahip ise bu tür panel veriye dengeli panel denilmektedir. Eğer panel birimleri arasındaki gözlem sayıları farklıysa bu tür panel verilere dengesiz panel veri adı verilmektedir. Uygulamalarda genellikle dengeli panel veri analizi kullanılmaktadır. Çünkü dengesiz panel veri analizi daha karmaşık bir yapı taşımaktadır (Tarı 2011: 475).

Panel veri analizi *n* tane farklı değişkenin *T* tane farklı zamanda gözlemlenen verisidir. Panel veriyi simgelerle ifade ederken, gerek birimleri gerekse zamanı gözlemleyebilmek için ek bir gösterimde bulunulması gerekmektedir. İlk alt indis olan, *i*, gözlenen birimleri, ikinci alt indis olan, *t*, gözlemin yapıldığı zaman dönemini ifade etmektedir. Böylece $Y_{it,}$ *Y* değişkeninin *i*'nci biriminin *t*'inci zaman dönemindeki değerini belirtmektedir (Stock and Watson 2011: 352-353).

Panel veri analizinde temel olan regresyon modeli; $Y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + u_{it}$ şeklinde ifade edilmektedir. Burada X_{it} ifadesinin içine sabit terim dahil edilmemiştir. Bu biçimiyle tanımlanan fonksiyon klasik bir regresyon olmaktadır. Fakat α_i'lerin bütün birimler için aynı olduğunu varsayarsak sıradan en küçük kareler yöntemi α ve β'yı hesaplarken tutarlı ve uygun olur. Modelde iki ana durum söz konusu olmaktadır. Bunlardan ilki, regresyonda bir gruba ait sabit terim olarak α_i'yi ele alan sabit

etkiler modeli, ikincisi ise karışık bir grubun α_i olarak ele alındığı rassal etkiler modeli olarak karşımıza çıkmaktadır (Baldemir ve Keskiner 2004: 47).

Panel veri analizinin, zaman serisi ve kesit verisine göre üstünlükleri aşağıdaki gibidir. Bunlar;

1) Panel veri analizi kesit birimlerin kendilerine özgü farklılıklarını (bireyler, firmalar ve ülkelerin farklı eğilim ve davranışlara sahip olması) dikkate almaktadır. Bu farklılıkların model içinde kontrol edilebilmesine ve ölçülebilmesine imkân sağlamaktadır. Panel veri analizlerinde kullanılan tahmin teknikleri, öznelere has değişkenlere yer vererek söz konusu türdeş olmama durumlarını dikkate almaktadır.

2) Panel veri analizi, yatay kesit gözlemleri ve zaman serilerini birleştirerek daha çok bilgi, değişkenler arasında daha az doğrusal bağlantı, çok daha fazla serbestlik derecesi ve çok daha fazla etkinlik sağlamaktadır.

3) Tekrarlanarak yatay kesit panel verilerinin incelenmesi, verilerdeki değişikliklerin incelenebilmesi açısından daha uygundur.

4) Panel veriler, pür zaman serisi verileri veya yatay kesit verilerinde kolayca gözlenemeyen etkileri daha iyi belirleyebilir ve ölçebilir. Panel veri analizi, zamana göre değişmeyen ve kesit boyunca farklı olan gözlenemeyen etkilerle birlikte zaman ve kesit boyunca değişen etkilerin bağımlı değişken üzerindeki olası etkilerini de hesaba katabilmektedir.

5) Panel veri analizi, daha kompleks davranış modelleriyle çalışabilme imkânı sunması bakımından, zaman serisi ve yatay kesit verisi modellerine göre üstündür.

6) Panel veri analizi için verilerin bulunup derlenmesi zaman ve maliyet açısından zor bir süreçtir bu nedenle bir dezavantaj olarak gösterilebilir.

Kısaca belirtmek gerekirse panel veri analizi, kesit verisi ya da zaman serisi kullanılırsa mümkün olmayacak durumlara çözüm olanağı sunmaktadır (Tarı 2011: 476; Gujarati ve Porter 2012: 592-593).

4.3.3 Sabit Etkiler

Sabit etkiler regresyonu; panel veride dışlanmış olan değişken, birimler bazında değişmesine rağmen zamana göre değişmediği durumda, dışlanmış olan değişkenlerin kontrol edilebilmesi için kullanılan bir yöntemdir. Sabit etkiler regresyonu, her bir birim için iki veya daha çok zaman gözlemi olduğunda da kullanılabilmektedir.

Sabit etkiler regresyon modelinin her mevcut birim için bir tane olmak üzere n tane farklı kesme katsayısı vardır. Bu kesme katsayıları bir ikili değişken (gösterge değişkeni) setiyle temsil

edilebilir. Bu ikili değişkenler bir birimden diğerine değişen, ancak zaman içinde sabit olan dışlanan bütün değişkenlerin etkilerini içine alır (Stock and Watson 2011: 358).

Sabit etkiler regresyon modeli i =1,..,n ve t =1,...,T olmak üzere aşağıdaki gibidir.

$$Y_{it} = \beta_1 X_{1,it} + ... + \beta_k X_{k,it} + \alpha_i + ... + u_{it} \quad (3.1).$$

Burada $X_{1,it}$, t zamanındaki i'inci birim için ilk açıklayıcı değişkenin değeri, $X_{2,it}$, ikinci açıklayıcı değişkenin değerini gösterir ve bu şekilde devam eder. α_1,..., α_n birime özgü kesme katsayılarıdır.

Bu gösterime denk olarak sabit etkiler regresyon modeli, ortak kesme katsayısı, X'ler ve n-1 ikili değişken aracılığı ile aşağıdaki gibi yazılabilir,

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1,it} + ... + \beta_k X_{k,it} + Y_2 D2_i + Y_3 D3_i + ... + Y_n Dn_i + u_{it} \quad (3.2).$$

Burada i =2 iken $D2_i$=1, değilse $D2_i$=0, vb. şeklinde tanımlıdır.

4.3.4 Rassal Etkiler

Sabit etkiler modeli için zaman boyutunda değişmeyen değişkenlerin etkilerini modellemede yetersiz kalınması ve yetersizliğin yapay değişkenlerle giderilmeye çalışılması ya da α_i'nin bağımsız değişkenlerle korelasyonuna izin veren bir yapıda kurulması bazı sorunlara yol açmaktadır. Eğer yapay değişkenler doğru model hakkındaki bilgi eksikliğini temsil ediyorlarsa, niçin α_{it} hata terimi bu durumu doğru ifade etmez. Bu, tam olarak hata bileşenleri modeli (HBM) veya rassal etkiler modeli (REM) tarafından önerilen bir yaklaşımdır.

$$Y_{it} = \beta_{0i} + \beta_1 X_{it} + u_{it} \quad (3.3).$$

biçiminde modellenen bu eşitlikte, β_{0i}'yi sabit olarak almak yerine β_0'ın bir ortalama değeriyle bir rassal değişken olarak kabul edilir. Bir kesit biriminin sabit terim değeri aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\beta_{0i} = \beta_0 + \alpha_i, \; i = 1, 2, ..., n \quad (3.4).$$

Burada α_i, ortalaması sıfır ve varyansı σ^2_ϵ olan, bir rassal hata terimidir (Tarı 2001: 490).

4.3.5 Hausmann Testi

Sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri arasında tercih yaparken açıklayıcı değişkenler ve hata terimleri arasında korelasyon olup olmadığını test etmek gerekmektedir. Hausman (1978) çalışmasında rassal etki ve sabit etki modelleri arasında farka dayanan bir test önermiştir. Açıklayıcı değişkenler ve

hata terimleri arasında korelasyon olduğu zaman, sabit etkiler modeli tutarlı sonuçlar verirken rassal etkiler modeli tutarsızdır (Wooldridge 2001: 287).

Hausman testi, rassal etkiler tahmincisinin geçerli olduğu biçimdeki sıfır hipotezi, k serbestlik derecesinde $\chi 2$ dağılımına uyan istatistik ile test edilmektedir. Hausman test istatistiği hesaplanmasında, genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisi ve grupiçi tahmincinin varyans kovaryans matrisleri arasındaki farktan yararlanılmaktadır. Bu farkın sıfıra eşit olup olmadığı test edilmektedir. Hausman test istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{RE})[\text{Avar}(\hat{\beta}_{SE}) - Avar(\hat{\beta}_{RE})] \quad ^{-1}(\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{RE}) \tag{3.6}$$

Yukarıdaki Hausmann denkleminde SE alt indisi sabit etkiler modelinin tahmincisini ifade ederken RE alt indisi ise rassal etkiler modelinin tahmincisini ifade etmektedir. Avar($\hat{\beta}_{SE}$) sabit etkiler modelinden elde edilen asimptotik varyans-kovaryans matrisini ifade ederken Avar($\hat{\beta}_{RE}$) ise rassal etkiler modelinden elde edilen asimptotik varyans-kovaryans matrisini ifade etmektedir (Tatoğlu 2016: 185).

4.3.6 Panel Veri Analiz Sonuçları

Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan ülkelerinin 1997-2017 yılları arasındaki GSYH, Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı, Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı ve Toplam borç şeklindeki değişkenleri kullanılarak ekonometrik çalışma yapılmıştır. Panel veri analizinin uygulandığı bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlar ile bağımsızlık sonrası yaşanan gelişmelerin tutarlılığı ele alınabilmektedir.

Tablo 18'de panel veri analizi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 18: Panel Veri Analiz Sonuçları

Açıklayıcı Değişken	Ortak Etkiler	Sabit Etkiler	Rassal Etkiler
Lgrsfcap	1.461349 (0.0004)***	0.872230 (0.0000)***	1.461349 (0.0000)***
Ltotaldebt	0.208224 (0.0520)*	-0.191380 (0.0031)***	0.208224 (0.0000)***
External	0.055656 (0.0000)***	0.006757 (0.0636)*	0.055656 (0.0000)***
R^2	0.485629	0.947060	0.485629
F İstatistiği	25.17657	229.5781	23.70036
LR Test	-	223.712248 (0.0000)***	-
Hausman Test	-	-	671.136743 (0.0000)***

Not: Anlamlılık düzeyleri, Prob. <0.01 ise ***, 0,01≤Prob.<0.05 ise **, 0,05≤Prob. ≤0,10 ise * olarak ifade edilmiştir.

Burada sabit etkiler ile rassal etkiler arasında tercih yapabilmek için Hausman Testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre sabit etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiği görülmüştür. Sabit etkiler modelinin anlamlılığı için ise LR Testi yapılmıştır. Bu test istatistiğine göre de sabit etkilerin anlamlı olduğu görülmüştür. Bu bağlamda sabit etkiler modelinin sonuçları kabul edilecektir. Sabit etkiler modelinin katsayıları istatistiksel olarak anlamlıdır. Brüt sabit yatırımlarda meydana gelen % 1'lik bir değişim gayri safi yurt içi hasılayı % 0.87 artırmaktadır. Toplam borçta meydana gelecek % 1'lik artış gayri safi yurt içi hasılayı % -0.19 azaltmaktadır. Mal ve hizmetlerin dış dengesinde meydana gelen 1 birimlik değişim gayri safi yurt içi hasılayı % 0.6 artırmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ülkelerin ekonomik büyümelerini gerçekleştirebilmeleri için yatırımlara büyük önem vermeleri gerekmektedir. Bunun yanı sıra dış dünyaya açılmaları ve dış ticaretlerini geliştirmeleri gerekmektedir. Bu ülkelerin borçlanmalarını artırmaları ekonomik büyümelerini olumsuz etkilemektedir.

SONUÇ

Berlin duvarının 1991 yılında yıkılması ve ardından sosyalist yönetim anlayışının hakim olduğu SSCB'nin dağılması dünyada yeni bir süreci meydana getirmiştir. Birliğe dahil ülkelerin bağımsızlıklarını alması ve sonrasında planlı ekonomiden piyasa sistemine geçişleri dünyanın yeni tanıştığı ve sürekli ilgisini koruduğu bir alan olmuştur. Bu süreç "Geçiş süreci" olarak literatüre dahil olmuş, süreci yaşayan ülkeler de "Geçiş ülkeleri" olarak anılmaya başlanmıştır. Bu süreci bu şekilde dünya gündeminde tutan ülkelerin uyguladıkları reformlar sonrasında ekonomik göstergelerinde yaşanan değişiklikler olmuştur. Bunlar çıktı seviyelerinde yaşanan düşüşler, işsizlikte artış, fiyatlar genel seviyesinde hiperenflasyona yol açacak kadar gerçekleşen yükselmeler, dış borçlanmalardaki artışlar, bütçe açıkları vb. gibi değişkenler olarak sıralanabilir.

Bağımsızlığını yeni almış onlarca ülkenin tecrübe ettiği bu geçiş sürecinde ülkeler 4 farklı şekilde gruplandırılmıştır. Geçiş sürecine konu olan ülkeler arasında belki de en şanslıları olarak Polonya, Macaristan, Makedonya, Romanya, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Bosna Hersek, Slovenya, Arnavutluk ve Slovakya'nın olduğu Orta ve Doğu Avrupa ülke grubu gösterilebilir. Letonya, Estonya ve Litvanya'nın yer aldığı Baltık cumhuriyetleri ikinci grubu oluştururken Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Gürcistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Rusya, Tacikistan ve Ukrayna'nın bulunduğu ülkeler BDT olarak anılan üçüncü grubu oluşturmaktadır. Asya ülke grubunda bulunanlar ise Kamboçya, Çin, Laos Cumhuriyeti ve Vietnam'dır.

Soğuk savaş döneminde SSCB ve ABD arasındaki mücadele SSCB kaynaklarının savunma, uzay gibi toplum refahına etki etmekten uzak noktalara kaydırılmasına neden olmaktaydı. 1960'lara kadar piyasa ekonomilerine nazaran elde edilen daha iyi büyüme oranları bu dönemden sonra tersine dönmeye başlamıştır. 1990'lara doğru piyasa ekonomilerinin elde ettiği olumlu verilere uzak kalınmış ve merkezi sistemden piyasa ekonomisine geçiş yaparak aynı başarıların elde edilebileceği düşünülmeye başlanmıştır. ABD'nin ve diğer gelişmiş ekonomilerin ellerinde kalan fazla sanayi malları için pazar ihtiyacı duymaları ve yine ellerinde değerlendirilmeyi bekleyen sermaye için finansal serbestleştirme ihtiyacı küreselleşmeyi gündeme getirmiştir. Bunlar için henüz hazır olmayan ve gönülsüz kalan ülkeler, IMF ve DB vb. kuruluşların sağlayacakları maddi manevi destekleri elde edebilmek adına koşulları kabul etmek zorunda kalmışlardır. Fakat kimisi yüzyıllarca başka devletlerin boyunduruğu altında yaşamış olan özellikle Orta Asya ülkeleri SSCB'nin dağılmasına sıcak bakmamışlardır. Bağımsızlıkları sonrası dahi ruble alanında kalmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle Rusya'nın uyguladığı şok politika kapsamında benzer serbestleştirme ve özelleştirme gibi reform hamleleri uygulayarak Rusya'nın izinden gitmeye devam etmişlerdir. SSCB'nin dağılmasıyla Rusya bütün borçları üzerine alarak bağımsızlığını alan ülkelere ayrıca bir yük eklememiştir.

Geçiş sürecindeki bu ülkelerin en büyük ortak noktaları miras aldıkları başlangıç koşullarıdır. Sosyalist sistemde geçirilen süre, piyasa ekonomilerine uzaklık, doğal kaynaklar, uygulanan yaklaşım vb. çok sayıda değişken söz konusudur. Bu değişkenlere az ya da çok sayıda sahip olan ülkelerin nasıl bir tutum içerisinde bu süreci yönetmeleri gerektiğine dair örnek alınabilecek bir senaryo ise bulunmamaktaydı. İlk kez tecrübe edilecek olan bu durum Washington konsensüsü ile DB ve IMF gibi kuruluşların ortaya koydukları ve özelleştirme, istikrar, serbestleştirmeler gibi düzenlemelerin ön planda tutulduğu big bang yaklaşımının dayatılmasıyla daha karmaşık ve zor bir hale gelmiştir. Her ülkeye sahip oldukları başlangıç koşullarına aldırış edilmeden aynı reçetenin önerilmesi ve hatta yardımların bu reçetenin kabulü sonrasında verilmesi ile bir dayatmaya dönüşen bu politika şaşırtıcı olamayacak şekilde başarı sağlamamıştır. Henüz finansal sistemleri oluşmamış, kurumsal altyapıları yetersiz olan, siyasi istikrarı sağlamaktan uzak bir görünüm çizen ve bazı noktalarda aşırı bazı noktalarda atıl bırakılmış sektörlerle karşı karşıya olan bu ülkelerin big bang yaklaşımından ziyade aşamalı yaklaşımla devam etmeleri daha yararlı sonuçlar doğurabilirdi. Yapılan çalışmalar da aşamalı yaklaşımın big bang yaklaşımına nazaran daha olumlu sonuçlar ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.

Geçiş sürecinde en fazla zorlanan grubun BDT ülkeleri olduğu söylenebilir. Uzun bir süre bağımsızlık öncesindeki seviyelerini yakalayamamış bu ülkeler piyasa ekonomilerine de oldukça uzak bir konumda yer almaktadırlar. Piyasa ekonomilerine olan yakınlık geçiş ekonomilerinin başarı sağlamalarında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olanağa sahip Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri süreci nispeten daha kısa sürede ve daha kolay yaşamaktadırlar. Piyasa ekonomilerine yakınlık, bu ülkelerin pazarlarına erişim olanağı ve yine bu piyasa ekonomilerinden sağlanan yardımlar ile fark yaratan koşullar olmuştur. Diğer taraftan BDT ülkeleri sahip oldukları yer altı ve yerüstü zenginliklerine rağmen bunları önemli noktalara ulaştıracak imkânlara sahip değillerdi. SSCB döneminde bu ülkelerin mallarının yine birlik içerisindeki ülkelere ulaşacağı şekilde yollar ve boru hatları yapılmıştır. Bağımsızlık sonrasında yeni boru hatları ve yeni destinasyonlar oluşturmak oldukça zor olmuştur. İçeride zaten siyasi anlamda istikrarın sağlanamaması, rüşvet ve yolsuzlukların önünün alınamaması, uygulanan politika yaklaşımının beklenen başarıyı sağlayamaması, diğer ülkelere duyulan güvensizliklerle ikili ilişkilerin ağırdan alınması ülkelerin doğru adımlar atması ve olumlu ekonomik sonuçlar elde etmesi açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. Bu ülkelerin bir kısmı bağımsızlık sonrası içe kapanık bir halde sürece başlamışlardır ama yardımlar ve destekler olmadan bunu uzun süre koruyamamışlardır. İkili ilişkilerin daha erken sağlanması ticaret anlamında da çok yararlı olabilirdi.

Doğu Avrupa ülkeleri aşamalı yaklaşım ile geçiş sürecinde ilerlerken birçok BDT ülkesi big bang yaklaşımını seçmişlerdir. Big bang yaklaşımında özelleştirmelerden serbestleştirmelere kadar uzanan birçok düzenlemenin aynı anda yapılması planlanmaktadır. Çekilecek sıkıntıların kısa süreli olacağı ve aynı anda toparlanma sürecine girerek sorunların çözüme kavuşturulacağı düşünülmüştür.

Fakat yatırım çekmek çok mümkün olmamıştır bu nedenle yaşanan üretim ve çıktı seviyesindeki düşüşler telafi edilememiştir. SSCB döneminde ülkeler hammadde, pazar vb. olanaklara sahip olmasına rağmen bazı ürünlerde yatırıma girmeyerek sadece belli alanlarda aşırı uzmanlaşmaya varan üretime yönlendirilmişlerdir. Bu nedenle bağımsızlık sonrası arz eksikliği olabildiği gibi arz fazlasıyla da karşılaşılmıştır. Yabancı yatırımlar sayesinde bu noktalara iyileştirmelerin yapılacağı umut edilmiş ama beklenen gerçekleşmemiştir. Aynı kişilerin liderlik koltuğunda oturmaya devam etmesi sıkıntılara yol açmıştır. İncelendiğinde birçok BDT ülkesinde adam kayırmalar, rüşvetler ve özensizlik hat safhada olmuştur. Örneğin özelleştirilen fabrikalar ucuz fiyatlardan satın alınarak içleri boşaltılmıştır.

İhracat işlemlerinde SSCB'den miras alınan yollar ve boru hatları yine bu SSCB ülkelerine ihracata devam etmeyi mümkün kılmaktaydı. Bu durum da bağımsızlık sonrasında bile bağımlılığın devam etmesine neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayı işsizlik artışı, arz eksikliği, yoksulluk seviyesinde yükseliş, yönetime tepki ve protesto gibi gelişmeler yaşanmış, siyasi istikrarsızlıklarla dolu bir sürece girilmiştir. Avrupa'da yer alan geçiş ekonomileri yakın oldukları piyasa ekonomilerinden yabancı yatırım çekebilmekte, buralara ihracat yapabilmekte ve serbest dolaşım nedeniyle emek göçü gerçekleştirip sonrasında bunu döviz girdisi, bilgi ve tecrübe olarak geri alabilmektedir. Ayrıca işsizlik oranları da bu etkenler nedeniyle çok daha düşük kalmaktadır.

Çalışmanın temel konusu olan Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ülkelerin birbirlerine nispeten benzer oldukları belirtilebilir fakat uygulanan politikalar ve atılan adımlar oldukça farklıdır.

Kazakistan tarım, inşaat, taşımacılık, iletişim, maden ve enerji gibi sektörlerden oluşan ekonomisini bağımsızlık sonrasında sosyalist sistemden piyasa odaklı yapıya geçirmeye çalışmıştır. Bu noktada fiyat serbestleştirmeleri ve özelleştirmeler uygulanmıştır. Bağımsızlık öncesinde büyümede durgunlukla karşılaşmaya başlanmış ve değişimin gerekliliği Kazakistan için de kendini göstermiştir. Finansal sistemi güçlendirmek adına 1991 yılında yaklaşık 80 olan banka sayısı 1993'te 240'lara kadar çıkartılmıştır. Yüzölçümü büyüklüğü ve nüfusu ile ele alınan ülkeler arasında öne çıkan Kazakistan'da, yatırım ve ticaretle ilgili işlemlerin sigorta kapsamına alınarak yatırımcıların korunduğu iyi bir politika uygulanmış ve teşviklerle tarım ve sanayi alanında yatırımcıları çekmek amaçlanmıştır. Bu noktada 2050'ye kadar olan süreçte piyasayı enerji sektöründen uzaklaştırıp enerji dışı sektörlere yaklaştırma hedefinde oldukları söylenebilir. Kazakistan ayrıca 200 milyon nüfusuyla önemli bir pazara sahip Avrupa Ekonomik Birliği'ne de üyedir. Kazakistan, hizmet sektörü sayesinde uzun süre iyi büyüme oranları yakalayabilmiştir. İnovasyon ve yatırım bazlı gelişmiş bir ekonomi için yatırım akışını güçlendirmesi ve bu noktalara finansal sermayenin yönlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca hammadde ihracatının azaltılarak nihai mal ihracatına ağrılık verilmelidir. 2017 yılında Süper başkanlık durumundaki sistemini de yarı başkanlık modeline çevirerek güçler birliği durumundaki yetkileri güçler ayrılığı şeklinde başkan, başbakan ve parlamento arasında dağıtmıştır. Ayrıca 2018'de Latin alfabesine

geçiş süreci resmiyet kazanmıştır. Çalışmada ele alınan ülkeler arasında en iyi konumda bulunan Kazakistan ayrıca DB tarafından iş yapılabilir ülkeler sıralamasında 190 ülke arasında 36'ıncı sırada yer almaktadır. Petrol ve doğalgaz rezervleri sayesinde iyi sonuçlar elde etmektedir. Yabancı yatırımcıların özellikle Hollanda, İsviçre, Fransa, ABD ve İngiltere gibi ülkelerin gözbebeği konumundadır ve bu bölgeye gelen yabancı sermayenin % 80'ini almaktadır. Bağımsızlık sonrası başlayan yabancı sermaye akımları 2015 yılına kadar 260 milyar doları bulmuştur.

Özbekistan da Kazakistan ve Türkmenistan gibi doğal kaynak bakımından zengin bir ülkedir ve geçiş sürecinde bu durum değerlendirilebilecek güzel bir ayrıcalıktır. Bağımsızlık sonrası İslam Karimov önderliğinde aşamalı yaklaşımla ticarete konu mallarda fiyatları serbest bırakılmış ama enerji, yakıt, şehir içi ulaşım, sosyal hizmetler vb. fiyatlarda hükümet kontrollerini devam ettirmişlerdir. Hem sosyalist hem de serbest piyasa harmanlanarak karma ekonomi modelinde işlemlere devam edilmiştir. Büyük ölçekli firmalar devlet kontrolünde tutulmuş, bazı küçük işletmelerin özelleştirmeleri gerçekleştirilmiştir. Maliyet ne olursa olsun hedefin istikrar olarak belirlendiği ülkede bağımsızlık sonrasında dahi gıda, makine, elektrik ve enerji ithalatına bağımlılık devam etmiştir. Ülke içerisinde yeterli oranda kaynaklar bulunmasına rağmen çoğunlukla pamuk üretimine ve konserve yiyecek gibi küçük sektörlere yönlendirilmiş bir ekonomi söz konusuydu. Mevcut haliyle birliğin en önemli sebze ve meyve üreticisi konumundaydı. Yıllar içerisinde maden ve hizmet sektöründe artışlar sağlanırken tarım sektöründe ve üretim alanında azalma gerçekleştirilmiştir. Değişime karşı olmayan Özbek hükümeti IMF üyeliği ve NATO barış ortaklığı programına katılım gerçekleştirmiş ve serbest ticaret anlaşmaları gibi ilişkilerde de bulunmuştur. Yabancı yatırımcıların gelmeleri adına girişimlerde bulunularak ülke içerisindeki teşvik ve sübvansiyonlar sonlandırılmıştır. Petrol rafinerisi inşa edilerek ithalatçı konumundaki ülke petrol üreticisine ve ihracatçısına dönüştürülmüştür. Hükümet gelirleri arttırılmaya çalışılmış ve bu sayede sosyal hizmetler alanında başarı yakalanmıştır. SSCB ülkeleri arasında ilk 10 yılda en iyi performans gösteren ülke olan Özbekistan, gelişimini sürdürebilmesi ve istenilen noktalara ulaşılması adına reformlara devam etmelidir. ABD ile olan yakınlaşma sayesinde sağlanan yardımlar artmıştır. Bu reformların gerçekleştirilebilmesi için çok daha fazla yabancı sermayeye ihtiyaç vardır. Yabancı doğrudan yatırımlar çekmeli ve ekstra yardımlara ulaşabilmelidir. Mal ticareti de önceki dönemlere göre azalmıştır ve elde edilen döviz geliri daha az olmaktadır. Yeni destinasyonlar oluşturarak pazar ihtiyacını çeşitlendirmeli, alternatif talep piyasalarına yönelmelidir. Bu noktada Çin'den gelen doğalgaz talebinin de ülke için önemli olduğu belirtilmelidir.

1990 yılında egemenliğini ve 1991'de halk oylamasıyla bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan, dünyadaki en büyük dördüncü gaz rezervlerine sahiptir ve ayrıca önemli bir petrol üreticisidir. SSCB'nin yönlendirmeleri nedeniyle petrol, gaz ve tarım alanında gerekli yatırımlar yapılmamış bu nedenle bağımsızlık sonrasında kendi kendine yeterli olma noktasında sorunlar

yaşanmıştır. Birliğin ihtiyaçları nedeniyle ekonomi pamuk ve enerjiden ibaret bir halde Sovyet Cumhuriyetinin en küçük ve en yoksul ülkelerinden biri konumundaydı. Devlet Başkanı Niyazov diğer ülkelerle sıkı ilişkiler içerisine girmeye pek taraftar değildi. Bu nedenle Türkmenistan'ın tarafsızlığını hem iç hem de dış politikada devam ettirmek istediğini ifade etmiştir. Ölümünü takiben ise dışarı açılma, bölgesel ve ikili ilişkiler kurulması gibi gelişmeler yaşanmıştır ama hâlâ ikili ticaret anlaşması veya DTÖ vb. üyeliği söz konusu değildir. BDT ülkeleriyle takasa dayalı ticaret yapılmaktadır. Ülke aşamalı yaklaşımı tercih ederek elde edebildiği yardımlarla eksik kalan enerji ve tarım sektörlerine yatırımlarını gerçekleştirmiştir. Kasım 1993'te ulusal para birimi Manat tanıtılmış, 1995-1996 yıllarında ise hiperenflasyonla karşılaşılmıştır. Türkmenistan hâlâ Ruble bölgesinde işlem yapmakta iken Rusya fiyat liberalizasyonu uygulamıştır. Türkmenistan da bunu takip etmek zorunda kalmış ancak birçok fiyat kontrolünü de korumada tutmuştur. Örneğin konut piyasası özelleştirilmemiş ve fiyatları da düşük seviyelerde tutulmuştur. Gaz, elektrik ve su gibi temel ihtiyaçlar hanelere ücretsiz dağıtılmıştır. Mülkiyet hakkının sağlanması, yargının bağımsızlığı, özelleştirme vb. noktalarda girişimlerde bulunulmuştur. Geniş bir alanda çölleşme tehlikesiyle karşı karşıya olan ülkede son dönemdeki yanlış politikalar nedeniyle pamuk üretimi de olumsuz etkilenmiştir. Eski boru hatları nedeniyle Ukrayna ve Rusya'ya ihracat yapılmaya devam edilmiştir ama ödemeleri tahsil etme noktasında sorunlar söz konusudur. Yeni boru hatları inşa edilmeli ve yeni pazarlar bulunmalıdır. Nitekim 2009 sonrası ÇHC ile doğalgaz anlaşması yapılarak ülkenin önemli gaz tedarikçisi konumuna gelinmiştir. Vergi, sağlık, mülkiyet, güvenlik, serbestleşme, özelleştirme vb. alanlarda reformlar uygulanmak istenen seviyede olmamıştır. Bunun en önemli nedenleri olarak ülkede gerçekleşen rüşvet, adam kayırma, israf, yolsuzluk, tahsilat sorunları, yabancı sermaye bulunamaması gibi etkenler sıralanabilir. Bu da ülkeyi diğer BDT ülkeleriyle kıyaslamada çok gerilerde bırakmaktadır. Bu noktalarda gerekli iyileştirmeler yapılmalı, ikili ilişkiler zenginleştirilerek gerek nakdi gerekse de makine ve teknoloji anlamında kaynaklar temin edilmelidir. Kamunun elinde bulunan enerji, havacılık, orman ve su kaynakları dışındaki sektörlerin % 70'ine yakınının elden çıkartılması planlanmaktadır. Diğer taraftan ülkede özellikle başkandan kaynaklı yüksek oranlara varan israf sorunu da hemen çözüme kavuşturulmalıdır. Yeni başkan Berdimuhamedov muhalefeti bastırabildiği ölçüde eski politikaları ve anlayışları sürdürmeye çalışmakta, başarısız olduğunda arzulanan iyileştirmelere daha fazla ilgi göstermektedir. Türkmenistan, IMF ve DB gibi kuruluşlar iç işlerine karışmasın ve yönlendirmelerde bulunmasın diye anlaşma yapmaktan uzak durmaktadır. Fakat kendi halkının refahı, sağlığı ve mutluluğu için yapılacak iyi tavsiyelerin dikkate alınması gerekmektedir. Bu sayede bu kuruluşlardan ihtiyaç duyulan yabancı sermaye de sağlanabilecektir.

Kırgızistan 1991'de bağımsızlığını elde ederek tarihinde ilk kez egemen bir ülke statüsü kazanmıştır. Nüfusun üçte biri yoksulluk sınırının altında olan ülkede kuzey kesimler güney kesimlere

göre daha varlıklıdır. Bağımsızlık sonrasında yaşanan siyasi istikrarsızlık, tekrarlanan seçimler, rüşvetler, yolsuzluklar vb. ülke ekonomisine ayrıca yük oluşturmuştur. Yabancı yatırımcıları ve dış yardımları ülkesine çekebilmek adına 1990'da IMF ve DB öncülüğünde big bang yaklaşımı uygulanmıştır. Kırgızistan hızlı reformlarla 1990'lı yıllarda Orta Asya'nın demokrasi ve refah adası gibi isimler alacak gelişmeler göstermiştir. İlk 5 yılda ekonomi ve fiyatlarda serbestleştirmeler yapılmış, büyük çaplı özelleştirmeler gerçekleştirilmiştir. Kamu sektörü, işçi piyasası, fiyat liberalizasyonu, geniş ölçekli özelleştirmeler, modern bankacılık ve finans sisteminin oluşturulması, özel sektörün etkili çalışması için yasama normlarının gelişimi ve diğer çok sayıdaki önlemlerle alakalı konuları da kapsayan düzenlemeler yapılmıştır. 1993 yılında kendi para birimini tanıtana kadar ruble bölgesinde kalmış ve Rusya finansal sisteminin parçası olarak bağımlılığını sürdürmüştür. 1998 yılında DTÖ'ye üye olan ilk Sovyet ülkesidir ve yabancı yatırımları çekmek için de yıllarca çaba göstermiştir. Buna rağmen istenen başarı elde edilememiş ve en yoksul ülkeler arasında kalmaya devam etmiştir. 1996 yılına kadar perakende ticaret, kamu gıdaları ve hizmet şirketlerinin % 95'inden fazlasını özelleştiren Kırgızistan'da 1998 yılında yapılan kurumsal referandum sonrası halk kendi toprağını edinme hakkı kazanmıştır. 2000'li yıllarda özelleştirilen elektrik ve telekomünikasyon şirketleri 2010 yılı sonrasında başkan Bakiyev'in devrilmesiyle göreve gelen yeni yönetim tarafından tekrar kamu bünyesine geri alınmıştır. Ayrıca gümrük vergileri de arttırılmıştır. Büyük oranda İsviçre, Özbekistan ve Kazakistan'a yapılan ihracatta öne çıkan kalemler et, yün, ayakkabı, uranyum, altın vb.dir. Rusya, Kazakistan ve Çin ağırlıklı yapılan ithalatta ise öne çıkan petrol, elektrik, gaz, makine vb. kalemlerdir. Kırgızistan'da 2005 yılında Akaev'in görevden alınmasıyla sonuçlanan devrim, 18 ay içinde eski Sovyet Birliği'nde gerçekleşen üçüncü devrimdir. Başa gelen Bakiev de işsizlik ve yoksulluk seviyesini düşüremediği gibi gerekli reformları da uygulayamamıştır. Rüşvet, adam kayırma vb. gelişmeler devam etmiştir. Yeni bir devrimle 2010 yılında Bakiev görevden alınmıştır. 2016'da yapılan referandumla cumhurbaşkanının bazı yetkileri azaltılarak başbakana devredilmiştir. Kırgızistan son yıllarda kapsayıcı ekonomik büyüme yoluyla yoksulluğu azaltacak güçlü bir gelişme elde etmektedir. Fakat girişimciliğin önünün daha fazla açılması gerekmektedir. Oluşturulacak uygun iş ortamları beraberinde herkese ekonomik fırsatlardan faydalanma hakkı sağlanabilirse özel sektör yatırımları ve girişimcilik seviyesi arttırılabilir. Ülkenin yönetimi, hukukun işleyişi, politik istikrar, yolsuzlukların ortadan kaldırılması ve bunun iş ortamı ile kamu sektörünün sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerinin sağlanması gerekmektedir. Finansal katılımı ve finansal ürünlerin coğrafi etkisini artırmak, küçük ve orta ölçekli işletmeler ve kadınların finans kaynaklarına erişilebilirliğini sağlamak için konsolide çabalara acilen ihtiyaç vardır. Nitelikli işgücünün yetersizliği ve kaliteli eğitime erişim zorluğu da diğer sorunları oluşturmaktadır. Eğitimin kalitesini ve işgücü piyasasıyla olan ilgisini geliştirmeye ve eğitim-öğretim yoluyla becerileri güçlendirmeye ihtiyaç

vardır. Kırgızistan'da cinsiyet eşitsizliği konusundaki politik farkındalığı artırmak için kadınların politik eğitimini arttırmak da önemlidir.

Berlin duvarının yıkılmasını takip eden yıllarda birçok ülke yeni dünya düzenine ayak uydurmaya çalışarak ekonomik sistemlerini değiştirmişlerdir. Bu durum bazen gereklilik gibi görülüp gerçekleştirilmiş olsa da bazı ülkeler için dayatılmış bir değişiklik kararı olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası örgütlerin tavsiyelerini uygulamayan ülkelere yapılan bu dayatmalar çoğunlukla bu ülkeye yapılacak ekonomik yardımlar, teçhizat yardımları ve yabancı sermayenin erişimi şeklinde olanaklardan mahrum bırakma şeklinde kendini göstermiştir. Merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişin yaşandığı bu değişimin etkileri sadece ekonomi ile sınırlı kalmamış ve ülkelerin başta ekonomik, kültürel ve siyasi dinamiklerini etkileyen bir hal almıştır. Bu noktada geçişe konu olan ülkelerin daha az sancılı bir değişim yaşamaları için IMF, DB gibi kurumlar ve serbest piyasa ekonomisi ile yaşayan ülkelerin tavsiyeleri, daha önceki yıllarda bu geçişi gerçekleştiren ülkelerin mevcut durumları vb. referans alınarak aşamalı ya da big bang yaklaşımı şeklinde reçeteler ortaya konulmuştur. Çalışmada örnek olarak ele alınan ülkeler arasında Kazakistan ve Kırgızistan big bang yaklaşımını benimserken Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler de aşamalı yaklaşımı tercih etmişlerdir. Tercih edilen yaklaşımlar sürecin başarılı olup olmamasında tek etken değildir.

Çalışmanın temel amacı geçiş sürecinin Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ülkeleri üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bu ülkelerin 1997-2017 yılları arasındaki GSYH, Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı, Dış mal ve hizmet dengesinin GSYH'ya oranı ve Toplam borç şeklindeki değişkenlerinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisini Panel veri analizi yardımıyla incelemektir. SSCB'nin yıkılışı sonrası bağımsızlıklarını elde eden ve geçiş ülkeleri olarak tanımlanan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da ekonometrik model sonuçları da dikkate alındığında bu ülkelerin sabit sermaye yatırımlarının, dış mal ve hizmet işlemlerinin arttırılmasının ekonomik gelişim açısından olumlu olacağı belirtilebilir. Bağımsızlıkları sonrası dış dünyaya kapılarını açmak ve bir an önce ilişkiler kurmak bu süreçteki bütün ülkelerin ele aldığı bir olgu değildi. Örneğin Türkmenistan iç işlerine müdahale edilmesin diye IMF ve DB gibi kuruluşlara çok temkinli yaklaşırken Kırgızistan aksine bu kuruluşlarla çok iç içe bir politika izlemiştir. Bu durum ülkelerin ticaret girişimlerine de yansımaktadır. Türkmenistan'da ticaret bu nedenle çok geride kalmış takas ekonomisiyle işlem gerçekleştirilmiştir. Nitekim uluslararası kuruluşların desteğini almayan, gelişmiş piyasa ekonomilerine yakınlık gibi bir konumda da bulunmayan ülkeler pazar çeşitliliği sağlama noktasında çok zorlanmaktadırlar. SSCB döneminde hem atıl hem de aşırı durumda bulunan sektörler bağımsızlık sonrasında ele alınarak geliştirilmiştir fakat ortaya konulan üretimin ihraç edilmek istenen ülke ve bölgelere ulaşım sorunu devam etmiştir. Mevcut kanallar eski SSCB ülkelerine açılmaktadır ve kara ile çevrili ülkeler arasında sıkışıp kalmış bu Asya ülkeleri için durum çok daha kötü olmuştur.

Aralarında yabancı yatırımı en fazla çekebilen Kazakistan'dır. Kazakistan hem diğerlerine göre coğrafik olarak hem de kaynaklar bakımından ön plandadır. Yurtdışından kaynak çekilememesine ek olarak uluslararası kuruluşlardan destek de almak istenmemesi, diğer ülke ve bölgelerle ticari ilişkilerden uzak durulması bu ülkelerin süreci daha sancılı yaşamalarına neden olmaktadır. Sağlanacak vergi kolaylıkları, teşvikler, ülke halkının satın alma elverişliliğinin ücret ve maaşlarla sağlanması yabancı yatırımcıları ülkeye çekebilecektir. Gelecek olan bu yabancı yatırımlar sayesinde yeni iş kapıları, yeni ürünler, yeni teknoloji gibi olanaklar sağlanacaktır. Modelde ele alınan diğer bir değişken borçlanmaydı. Borçlanma bu ülkelerin gelişimini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle bu işlemler gerçekleştirilirken yapılması gereken borçlanmadan ziyade kendi öz sermayeleri üzerinden girişimlerde ve yatırımlarda bulunmak veya belirtildiği üzere yabancı yatırımcıyı ülkeye çekmektir. Bölgede bu konuda en başarılı ülke bağımsızlıktan bu yana Kazakistan olmuştur.

Bütün ülkeler serbest piyasa nedeniyle mevcut düzende birbirlerine ve dünyaya entegre olmuş durumdadırlar. Ticaret yaptıkları, komşu oldukları veya kimi durumda çok alakasız oldukları farklı kıtalarda yer alan ülkelerde yaşanan en ufak bir sorun yapılan işlemler aracılığıyla sistemik bir şekilde gelip kriz yaşanmasına sebebiyet verebilmektedir. Örneğin yakın zamanda Çin'de ortaya çıkan ve hâlâ etkisini sürdürmekte olan korona virüsü, ilk çıktığı anda Çin üretimini sekteye uğratmış ve Çin'in ticaret yaptığı ABD, Avrupa ülkeleri gibi birçok noktada çok ciddi etkilere sebebiyet vermiştir. Sonrasında virüs tüm dünyaya yayılmış ve etkileri de çok daha ağır seyretmiştir. ABD, Almanya, İngiltere, Türkiye, Hindistan vb. birçok ülke üst üste ekonomiyi rahatlatacak paketler ve önlemler ortaya koymak zorunda kalmışlardır. Bu durumun bu şekilde hızla yayılması ve dünyayı etkisi altına alması küreselleşmenin etkilerinden biridir. Virüs vb. hastalıkların yayılması için alınacak önlemlerin yanı sıra ekonomik etkileri sınırlandırabilmek, bu gibi durumlarla başa çıkarak krizlerin etkisini azaltabilmek için her ülkenin finansal alt yapısını güçlendirmesi, kendi kendine yeterli bir ekonomi inşa ederek dışa bağımlılığını azaltması gerekmektedir. Tüm bunlara ek olarak bu Orta Asya geçiş ülkelerinin kurumsal değişiklikler sağlayarak yargı, eğitim, sağlık, sosyal yardım konularında ihtiyaç duyulan reformları da gerçekleştirmesi gerekmektedir. Fakat geçişe konu olan bu Orta Asya ülkeleri için en önemlisi de siyasi alanda istikrarın sağlanmasıdır. Bu Orta Asya ülkelerinde bağımsızlık sonrasında diktatörlüklerin devam ettiği ve bunların da adam kayırma, rüşvet, israf, istikrarsızlık, reformların gerçekleştirilememesi gibi sorunlara yol açtığı açık biçimde görülebilmektedir. Başkanlar görev sırasında yetkilerini arttırmakta ve kendilerini ömür boyu sorgusuz sualsiz başkan kılma gibi noktalara varan düzenlemeler gerçekleştirmektedir. Bu gibi yetkilerin ve kararların meclislere bırakılması, başkanın sorumluluğunda olan bazı görev ve sorumlulukların meclislere aktarılması ve seçimlerin şeffaf ve adil bir ortamda düzenli şekilde yapılmasının sağlanması gerekmektedir. Bunlar sağlanırsa zaten bu ülkelerin uzun yıllardır istedikleri yolda yürüyememelerine neden olan reform yapılamaması, adam kayırmalar, rüşvet,

yanlış özelleştirme politikaları, dış ilişkilerde ve yabancı yatırımları çekme konularındaki başarısızlıklar gibi birçok sorun hızlıca çözülecektir. Çünkü bu ülkelerin ellerinde kendilerine yetecek ve onları iyi seviyelere taşıyacak oranda petrol, doğalgaz, tarım gibi kaynaklar mevcuttur. Yapılması gereken öncelikle güven ve istikrar ortamının sağlanmasıdır.

KAYNAKÇA

Abazov, R. (1999), "Policy of Economic Transition in Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, 18/2: 197-223.

Adam Smith Institute. (2020). About Adam Smith. https://www.adamsmith.org/ about-adam-smith (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

Ağayev, S. (2011), "İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 12 Geçiş Ekonomisi Örneğinde Panel Eştümleşme ve Panel Nedensellik Analizleri", *Ege Akademik Bakış Dergisi,* 11/2: 241-254.

Ajayi, I. (2003), "Globalization And Quity In Sub-Saharan Africa", *Fourth Annual Global Development Conference On Globalization And Equity, Mısır,* 14-21.

Alaca Ticaret ve Sanayi Odası. (2008). Türkmenistan Ülke Raporu. http://www.alacatso.org .tr/img/rapor/turkmenistan-ulke-raporu.pdf (Erişim tarihi: 9 Ağustos 2019).

Akimov, A., Dollery, B. (2007), "An Evolution of Kazakhstan's Financial System Reforms in 1993-2002", Working Paper Series in Economics No. 2007-3, University of New England School of Economics, 1-22.

Alam, A., Banerji, A. (2000), "Uzbekistan And Kazakhstan: A Tale Of Two Transition Paths", *Worldbank.*

Ali, S., Guo, W. (2005), "Determınants of FDI in China", *Journal of Global Business and Technology*, 1/2.

Altıntaş, H., Mercan, M. (2015), "Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünleşme Analizi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 70/2: 345-376.

Anderson, Kym. (2018), "Kazakhstan Accelerating Economic Diversification", *Asian Development Bank.*

Arslan, G. E. (2013), "Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6/2: 45-52.

Aslan, H. K. (2014), "The Post-Soviet Uzbek Economy: Is there a Specific Model of Development", *Bilgesam Analysis - Central Asia,* 1118.

Asteriou, D., Dassiou, X., Glycopantis, D. (2005), "FDI and Growth: Evidence from A Panel of European Transition Countries", *Spoudai,* 55/1: 9-30.

Aşçı, A. (2017), "Kırgızistan'ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler", *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi,* 2/2: 29-44.

Ataev, N. (2011), "Economic Transition in The Kyrgyz Republic: Problems and Prospects", *International Ataturk-Alatoo University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Management.*

Auke R. L. (2013), "Adam Smith's Policy of International Trade: Trade Policy In a Mercantilist World", *Archives of Economic History*, 25/2.

Ayupova, A. (2000), "Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan Örneği", *Ankara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.

Balcerowicz, L., Gelb, A. (1995), "Macropolicies in Transition to a Market Economy: A Three-Year Perspective", *The World Bank,* 14418.

Baldemir, E., Keskiner, A. (2004), "Devalüasyon, Para, Reel Gelir Değişkenlerinin Dış Ticaret Üzerine Etkisinin Panel Data Yöntemiyle Türkiye İçin İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/4: 44-59.

Balkanlı, A. O. (2002), "Küresel Ekonominin Belirleyici Faktörleri Üzerine", *Uludağ Üniversite İİBF Dergisi,* 21/1: 13-26.

Bayar, Y., Odabaş, H., Sasmaz, M. U., Ozturk, O. F. (2019), "Corruption and Shadow Economy in Transition Economies of European Union Countries: A Panel Cointegration and Causality Analysis", *Ekonomic Research,* 31/1: 1940-1952.

Baycaun, S. (2001), "10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", *Avrasya Dosyası - Türkmenistan Özel,* 7/2: 17-38.

Bayrak, M., Kanca, O. C. (2013), "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Seyri", *Akademik Bakış Dergisi*, 35.

Bilgili, Y. (2012a). *Karşılaştırmalı İktisat Okulları Ders Notları*. 7. Baskı, İstanbul: İkinci Sayfa Yayınevi.

Bilgili, Y. (2012b). *Mikro İktisat Ders Notları.* 3. Baskı, İstanbul: İkinci Sayfa Yayınevi.

Blenman, J. (2017), "Adam Smith: The Father of Economics", *Investopedia.* http://www.investopedia.com/updates/adam-smith-economics/ (Erişim tarihi: 29 Ağustos 2017).

Bocutoğlu, E. (2012). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. 1. Baskı, Trabzon: Murathan Yayınevi.

Bohr, A. (2016), "Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism", *Chatham House, Russia and Eurasia Programme, Research Paper.* https://www.chathamhouse.org/sites /default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr.pdf (Erişim tarihi: 11 Ekim 2019).

Bostan, A., Kelleci, S.E., Yılmaz, A. (2016), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Avrasya Ekonomileri Örneği", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/5: 23-36.

Bradley, R., Donway, R. (2010), "Capitalism, Socialism, and the Middle Way A Taxonomy", *The Independent Review, ISSN* 1086–1653, 15/1: 71–87.

Breusch, T. S., Adrian, R. P. (1980), "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification Tests in Econometrics", *Review of Economic Studies*, 47/1: 239-53.

Bulut, R. (2016), "Büyüyen Türkmenistan Ekonomisi", *Göller Bölgesi Ekonomi ve Kültür Dergisi: Ayrıntı,* 3/35: 45-49.

Büyüknalbant, T. (2017), "Cari İşlemler Dengesizliğinin Sürdürülebilirliği, Belirleyicileri ve Politika Önerileri: OECD Üzerine Uygulama", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Cao, L. (2001), "Chinese Privatization: Between Plan and Market", *Law and Contemporary Problems,* 63/4. https://law.wm.edu/faculty/documents/cao-653-6431.pdf (Erişim tarihi: 11 Ekim 2019).

Cerra, V., S.C. Saxena. (2005), "Growth Dynamics: The Myth of Economic Recovery", *IMF Working Paper* 05/147, *Washington: International Monetary Fund.*

Cuterela, S. (2012), "Globalization: Definition, Processes and Concepts", *Romanya İstatistik Dergisi*. http://www.revistadestatistica.ro/suplimente/2012/4/srrs4_2012a22.pdf (Erişim tarihi: 17 Eylül 2017).

Çetin, M., Ecevit, E. (2010), "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi,* 11/2: 166-182.

Çukadar, P.Ö. (2017), "Piyasalaşma Sürecinin Geçiş Ekonomilerinde Refah Devleti Anlayışı Üzerine Etkileri", *Maliye Dergisi*, 173: 244-264.

Dabrowski, M. (1996), "Different Strategies of Transition to a Market Economy: How Do They Work in Practice", *The World Bank, Policy Research Working Paper* 1579.

Emsen, S. Ö., Değer, K. M. (2006), "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Panel Veri Analizleri (1990-2002)", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 7/2: 121-136.

Denison, M. (2007), "Turkmenistan in Transition A Window for EU Engagement", *Centre For European Policy Studies,* 129.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012). Kırgızistan Ülke Bülteni. https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf (Erişim tarihi: 1 Eylül 2019).

Dinler, Z. (2012). *İktisada Giriş*. 18. Baskı, Istanbul: Ekin Yayınevi.

Duhaime, G. (2017), "Economic Systems", *Arctic Human Development Report,* 4: 69-84.

Dünya Enerji Konseyi Türkiye. (2019). Kaya Gazı Devrimi, Dünya Pazarlarını Nasıl Yeniden Şekillendiriyor. *Makale Özetleri,* 65. https://www.dunyaenerji.org.tr/wp-content/uploads/2019/03/MOTR-65.pdf (Erişim tarihi: 2 Aralık 2019).

EBRD. (2006). "Life in Transition: A Survey of People's Experiences and Attitudes", *European Bank.*

EBRD. (2017). "Transition Report 2017-2018 Sustaining Growth", *Country Assessments: Kazakhstan.*

Egeli, H. A. ve Egeli, P. (2009), "İhracat-Millî Gelir İlişkisi: Asya Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi", *(A. K. Kurumu, Dü.) 38. ICANAS.*

Erarslan, C., Bayraktar, Y. (2009), "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Geçiş Dönemi Ekonomik Performanslarının Karşılaştırmalı Bir Analizi", II. *Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*.http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-2862014063034sosbilkongre18.pdf (Erişim tarihi: 4 Ekim 2019).

Estrin, S., Uvalic, M. (2013), "Foreign Direct Investment Into Transition Economies: Are the Balkans different", *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series,* 64.

Fardmanesh, M., Tan, L. (2009), "Structural Change In Transition Economies: Does Foreign Aid Matter", *Economıc Growth Center Yale University, Center Discussion Paper* 982.

Fischer, S., Sahay, R. (2000), "The Transition Economies After ten Years", *IMF Working Paper, International Monetary Fund.*

Fischer, S., Sahay, R. (2004), "Transition Economies: The Role Of Institution and Initial Condition", *Festschrift In Honor Of Guillermo A.Calvo, April, 15-16, International Monetary Fund.*

FocusEconomics. (2019a). Türkmenistan. https://www.focus-economics.com/country - indicator/turkmenistan/fiscal-balance (Erişim tarihi: 14 Eylül 2019).

FocusEconomics. (2019b). Economy Outlook. https://www.focus-economics.com/, (Erişim tarihi: 28 Mart 2020).

FocusEconomics. (2019c). Kırgızistan. https://www.focus-economics.com/countries /kyrgyz stan (Erişim tarihi: 7 Eylül 2019).

Gövdere, B., Kaleli, H. (2008), "Kazakistan'daki Doğrudan Yabancı Yatırımlar", Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10/20, 1-18.

Gujarati, D. N., Porter, D. (2012). *Temel Ekonometri*. (Çev.) Şenesen, Ü. ve Şenesen, G. G. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Guoqiang, T. (2000), "China's Reforms: Past, Present And Future", *American Review Of China Studies,* 1.

Güven, S., Mert, M. (2016), "Uluslararası Turizm Talebinin Eşbütünleşme Analizi: Antalya İçin Panel Ardl Yaklaşımı", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 17/1, 133-152.

Güler, B. (2006), Sosyalist Yönetim Düşüncesini Araştırmak. http://www.birgulay manguler.net/files/aa_birgul8.pdf (Erişim tarihi: 31 Ağustos 2017).

Hamitoğulları, B. (2017), Karma Ekonomi, Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/445/5004.pdf (Erişim tarihi: 21 Aralık 2017).

Hoppe, H. (2010), A Theory of Socialism and Capitalism. *LVMI Mises Institute*. http://www.wertewirtschaft.org/static/literatur/Buch/hoppe-a-theory-of-socialism-and-capitalism.pdf (Erişim tarihi: 18 Aralık 2017).

Hölscher, J. (2009), "20 Years of Economic Transition- Successes and Failures", *Conferences at the EU Institute of Japan, Hitotsubashi University, Japan.*

International Monetary Fund. (2000). "Transition: Experience and Policy Issues", *World Economic Outlook, Washington.*

International Monetary Fund. (2019). Real GDP Growth. https://www.imf.org/external/data mapper/ngdp_rpch@weo/oemdc/advec/weoworld (Erişim tarihi: 1 Aralık 2019).

Iradian, G. (2007), "Rapid Growth in Transition Economies: Panel Regression Approach", *IMF Working Paper, Middle East and Central Asia Department.*

Johns Hopkins University. (2021). COVID-19 Dashboard. https://coronavirus.jhu.edu /map.html. (Erişim tarihi: 27 Mart 2021).

Kamacı, A. (2016), "Dış Borçların Ekonomik Büyüme ve Enflasyon Üzerine Etkileri: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi", *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), ISSN* 2458-938, 2: 165-175.

Kamalov, İ. (2011), "Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları", *Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yayın* 02.

Karış, Ç., Özyurt, H. (2015), "Geçiş Sürecindeki Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Makroekonomik Performansı: Seçilmiş Ülke Değerlendirmeleri", *KTU SBE Sos. Bil. Derg*. 9: 39-54.

Karslı, S. (2015), "Enerji Sektöründe Kaya Gazının Rolü", *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 5/3.

Kazgan, G. (2000). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. 9. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kazgan, G. (2016). *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü.* 1. Baskı, Istanbul: Remzi Kitabevi.

Kılıçbeyli, E. H. (2004), "Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı, Potansiyeli ve Yatırım İmkânları", *TASAM,* 87-104. https://tasam.org/Files/Icerik/File/ozbekistanin_ekonomik_yapisi_potansiyeli_ve_ yatirim_imkanlari_00365042-2a7f-4a1c-b56f-7112a8682f50.pdf (Erişim tarihi: 11 Ekim 2019).

Kolodko, W. G. (2000), "Ten Years of Postsocialist Transition: Lessons for Policy Reform", *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition,* 4.

Konca, K. A. (2011), Türkmenistan Ülke Raporu. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.*

Kovusova, Ş. (2018), "Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı", *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi: Ayrıntı,* 5/58: 43-48.

Kubar, Y. (2016), "Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Göstergeleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)", *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 4: 65-99.

Larsson, J. F. (2010), "The Transition in Kazakhstan From Command To Market Economy", *Department of Economics at the University of Lund, Minor Field Study Series,* 199.

Lenger, A. (2008), Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe. https://www.wipo.unifreiburg.de/dateien/tagungen /reformen/alexander_lenger_big-bang_versus_gradua lism.pdf (Erişim tarihi: 10 Ekim 2019).

Libman, A. (2011), Commonwealth of Independent States and Eurasian Economic Community. *First International Democracy Report, International Democracy Watch.*

Library of Economics and Liberty. (2020). The Concise Encyclopedia of Economics: Adam Smith 1723-1790. https://www.econlib.org/library/Enc1/bios/Smith.html (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

Lopes, C. (2012), "Economic Growth and Inequality: The New Post-Washington Consensus", *United Nations Institute for Training and Research (UNITAR), RCCS Annual Review* 4.

Mammadov, O. (2017), İhracat ve Beşeri Sermayenin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi: Geçiş Ekonomileri (Bdt Ülkeleri) Örneği. https://www.aca demia.edu/28705954 (Erişim tarihi: 12 Ocak 2020).

Markets Insider. (2021). Commodities Price. http://markets.businessinsider.com/ (Erişim tarihi: 27 Mart 2021).

Mazlum, E. C. (2020), "Tasarrufların Belirleyicileri: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Ekonometrik Analiz", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Melo, M., Denizer, C., Gelb, A., Tenev, S. (1997), "Circumstance And Choice: The Role Of Initial Conditions and Policies In Transition Economies", *The World BankInternational Finance Corporation.*

Mercan, M., Göçer, İ. (2014), "Ticari Dışa Açıklığın Ekonomik Etkileri: Orta Asya Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi,* 10/22: 27-44.

Mises, L. (1951). Socialism: An Economic and Sociological Analysis. *(çev. J. Kahane), New Haven Yale University Press.*

National Energy Technology Laboratory. (2013), "Modern Shale Gas Development in the United States: An Update", *U.S. Department of Energy*.

Oralbaykızı, A., S. (2019), "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 9/2: 341-360.

OECD. (2020). Interim Economic Assessment Coronavirus: The World Economy at Risk. http://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-20 20.pdf, (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

Öz, S. (2003), Çin Halk Cumhuriyeti 1978'den Günümüze. *Tüsad-Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu.* https://ref.sabanciuniv.edu/sites/ref.sabanciuniv.edu/files/china .pdf (Erişim tarihi: 11 Ekim 2019).

Özcan, G., Özmen, İ. (2018), "Küreselleşme Yükselen Ekonomilerde Gelir Dağılımını Etkiler Mi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8/2: 35-52.

Özdemir, Z., Yalman, İ. N., ve Bayrakdar, S. (2012), "Kadın İstihdamı ve Ekonomik Kalkınma: Geçiş Ekonomileri Örneği", *International Conference on Eurasian Economies.*

Özel, B. (2016), "Bağımsızlık Sonrası Türk Cumhuriyetleri'nde Yabancı Sermayenin Temel Belirleyicileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, ISSN* 2148–3043, 31: 225-248.

Öztürk, S. (2009), "Enflasyon Hedeflemesi Yaklaşımı: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Karşılaştırmalı Analizi", *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi,* 16/1.

Papava, V. (2005), "On the Theory of Post-Communist Economic Transition to Market", *International Journal of Social Economics,* 32/1-2: 77-97.

Pelkmans, M. (2005), "On Transition and Revolution in Kyrgyzstan", *Focaal,* 46: 147–157.

Pesaran, M. H. (2004), "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", *Cambridge Working Papers in Economics,* 435.

Pesaran, M. H. (2007), "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence", Journal of Applied Econometrics, 22/2, 265-312.

Pesaran, M. H., Ullah, A., Yamagata, T. (2008), "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence", *Econometrics Journal,* 11/1: 105-127.

Pomfret, R. (2001), "Turkmenıstan: From Communism To Nationalism By Gradual Economic Reform", *School of Economics University of Adelaide.*

Price, R. (2018), "Economic Development in Kyrgyzstan", *Institute of Development Studies*.

Rabbior, G. (2014), "The Canadian Economy: The Big Picture (Revised Edition)", *Canadian Foundation for Economic Education.*

Roaf, J., Atoyan, R., Joshi, B., Krogulski, K., an IMF Staff Team. (2014), "25 Years of Transition Post-Communist Europe and the IMF", *Regional Economic Issues Special Report, International Monetary Fund.*

Rogacheva, T. (2008), "Economy of Kazakhstan in Competitive Dimension", *Intellectual Economics,* 2/4: 81–88.

Roland, G. (2001), "Ten Years After Transition and Economics", *IMF Staff Papers,* 48.

Ross, S. (2017), Is the United States Considered a Market Economy or a Mixed Economy. *Investopedia.* http://www.investopedia.com/ask /answers/031815/united-states-considered-market-economy-or-mixed-economy.asp (Erişim tarihi: 2 Eylül 2020).

Sağlam, Y. (2017), "FDI and Economic Growth in European Transition Economies: Panel Data Analysis", *Journal of Yasar University*. 12/46: 123-135.

Sakal, H. B. (2017), "A Quarter-Century Pursuit of Independence: Politics of Trade, Energy, and Economic Development in Uzbekistan", *Stratejik Araştırmalar Merkezi,* 22/1.

Saracoğlu, Ş. (2017), "Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1978 Sonrası Reformlar ve Piyasa Ekonomisi'ne Geçiş", *Tepav - Çin Gerçeğini Şimdi Anlamak, ODTÜ İktisat Bölümü*.

Schmukler, S. (2017), Benefits and Risks of Financial Globalization: Challenges for Developing Countries. *Development Research Group World Bank.* http://siteresources.worldbank.org /DEC/Resources/BenefitsandRisksofFinancialGlobalizationSchmukler.pdf (Erişim tarihi: 17 Eylül 2017).

Selçuk Ticaret Odası. (2017). Türkmenistan Ülke Raporu. https://www.selcukticaret odasi. org.tr/images/yuklenenler/mtvinzqzzja1mmyzndk.pdf (Erişim tarihi: 11 Ağustos 2017).

Sezen, S. (2007), "Çin Halk Cumhuriyeti'nde Sosyalist Piyasa Ekonomisine Dönüşüm", *Amme İdaresi Dergisi,* 40/1.

Smith, A. (2007). *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations – Books I-II- III- IV and V.* (Edited: S. M. Soares), Metalibri Digital Library.

Somuncuoğlu, A. (2002), Geçiş Döneminde Özbekistan Ekonomisi. *Yeni Türkiye Yayınları,* 19. https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz= 357814 (Erişim tarihi: 11 Ekim 2019).

Staehr, K. (2005), "Reforms And Economic Growth in Transition Economies: Complementarity, Sequencing And Speed", *The European Journal of Comparative Economics,* 2/2: 177-202.

Statista. (2017a). Gross domestic product (GDP) growth rate in Countries 2020. https://www.statista.com/statistics/264885/gross-domestic-product-gdp-growth-forecast-in-selected-countries/ (Erişim tarihi: 23 Eylül 2017).

Statista. (2017b). Poverty Rate in the United States from 1990 to 2015. https://www.statista.com/statistics/200463/us-poverty-rate-since-1990/ (Erişim tarihi: 12 Eylül 2017).

Statista. (2019). Türkmenistan. https://www.statista.com/statistics/1034326 /gross-domestic-product-gdp-growth-rate-in-turkmenistan/, (Erişim tarihi: 23 Eylül 2019).

Stegmann, F. J. (2004), "Economic Liberalism, Marxism and Critical Judgement", *St Augustine Papers,* 5/1.

Stiftung, B. (2018). BTI 2018 Country Report: Kazakhstan. *Gütersloh: Bertelsmann Stiftung*.

Stiglitz, E. J. (2004), "The Post Washington Consensus", *The Initiative for Policy Dialogue.*

Stock, J., H., Watson, M., W. (2011). *Ekonometriye Giriş*. Bedriye Saraçoğlu, Ankara: Efil Yayınevi.

Svejnar, J. (2002a), "Assistance to the Transition Economies: Were There Alternatives", *The World Bank Operations Evaluation Department.*

Svejnar, J. (2002b), "Transition Economies: Performance and Challenges", *Journal of Economic Perspectives,* 16/1: 3–28.

Şahin, D. (2017), "Geçiş Ekonomilerinde Demokrasi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1: 45-57.

Şener, B. (2014), "Küreselleşme Sürecinde Ulus-Devlet ve Egemenlik Olguları", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/18: 51-77.

Şentürk, C., Sataf, C. (2015), "The Determination of Panel Causality Analysis on the Relationship between Economic Growth and Primary Energy Resources Consumption of Turkey and Central Asian Turkish Republics", *Procedia - Social and Behavioral Sciences,* 195: 393-402.

Şirvan, N., Alp, Ö. S. (2017), "Türev Piyasa Araçlarının Türk Bankacılık Sektöründe Riske Olan Etkileri", Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1/1: 130-157.

T.C. Dış İlişkileri Bakanlığı. (2019). Kırgızistan'ın Siyasi Görünümü. http://www.mfa .gov.tr/ kirgizistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2019).

T.C. Ekonomi Bakanlığı. (2018). Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Çin Halk Cumhuriyeti. https://www.ticaret.gov.tr/, (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2017). Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni. *Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Dairesi.*

http://www.kalkinma.gov.tr/lists/yaynlar/attachments/754/deg%20ocak-mart%2004052017.pdf (Erişim tarihi: 28 Eylül 2017).

Talas, M. (2016). *Fırsat ve Tehditleriyle Küreselleşme Olgusu.* 1. Baskı, Ankara: Edge ve Elhan Kitap Yayın Dağıtım.

Tandırcıoğlu, H. (2002), "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/3.

Tarı, R. (2011). *Ekonometri.* 7. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Kitabevi.

TASAM. (2006). Küreselleşmenin Boyutları ve Etkileri. https://tasam.org/trTR/Icerik /211/ kuresellesmenin_boyutlari_ve_etkileri (Erişim tarihi: 22 Mart 2020).

Taşar, M. O. (2009), "IMF İstikrar Programlarının Temel Esasları ve Reform Gereksinimi", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 45/515: 73-90.

Tatoğlu, F. Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*. Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.

Teker, S., Özer, B. (2012), "Sermaye Piyasaları Yapısal Karşılaştırması: Gelişmiş, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*.

The World Bank. (2017a). World Bank Country and Lending Groups. https://datahelpdesk. worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups) (Erişim tarihi: 24 Eylül 2017).

The World Bank. (2017b). WDI 2017 Maps. https://data.worldbank.org/ products/wdi-maps (Erişim tarihi: 25 Eylül 2017).

The World Bank. (2019). GDP Growth. http://www.worldbank.org/ (Erişim tarihi: 2 Aralık 2019).

Tolunay, A., Akyol, A. (2006), "Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar", *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi,* 2.

Topal, M., H., Ünver, M., Türedi, S. (2017). Türk Cumhuriyetlerinde Hükümet Kalitesinin ve Kamu Sektörü Büyüklüğünün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. https://www.researchgate. net/profile/Mustafa_Unver/publication/315706584 (Erişim tarihi: 28 Eylül 2019).

Trading Economics. (2019a). Türkmenistan. https://tradingeconomics.com/turkmenistan/ indicators (Erişim tarihi: 14 Ağustos 2019).

Trading Economics. (2019b). Kazakhstan: Economic Indicators. https://trading economics.com/kazakhstan/forecast (Erişim tarihi: 28 Eylül 2019).

Trading Economics. (2019c). Ozbekistan. https://tradingeconomics.com/uzbekistan /forecast (Erişim tarihi: 21 Eylül 2019).

Trading Economics. (2019d). Kırgızistan. https://tradingeconomics.com/kyrgyzstan/indicators (Erişim tarihi: 4 Eylül 2019).

Tsereteli, M. (2018). The Economic Modernization of Uzbekistan. *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.*

Turan, Z. (2011), "Finansal Piyasalar ve Küreselleşme", *Mevzuat Dergisi, 162.*

Türkay, H. (2015), "Seçilmiş Bazı Geçiş Ekonomilerinde İktisadi Özgürlükler ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi", *International Conference On Eurasian Economies, Session* 5*e: Büyüme,* 825-829.

Uğur, A., Ahmet, İ., Berna, B. (2011), "Küreselleşme Sürecinde Geçiş Ekonomilerinin Sosyoekonomik Adaptasyonu", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/38: 158-174.

Upadhyaya, K., Mixon, F., Dhakal, D. (2007), "Foreign Direct Investment and Transition Economies: Empirical Evidence From A Panel Data Estimator", *Economics Bulletin, Access Econ,* 6/33: 1-9.

Ünsal, E. (2007). *Mikro İktisat*. 7.Baskı, Ankara; İmaj Yayınevi.

Williamson, J. (2004), "The Washington Consensus as Policy Prescription for Development", *Institute for International Economics.*

Wooldridge, J. M. (2002), "Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data", *Camabridge, Ma: MIT Press.*

World Bank Group. (2018). A New Growth Model For Building A Secure Middle Class: Kazakhstan Systematic Country Diagnostic. *Report* 125611-*KZ.*

Yalman, Y.. Yalman, İ. N. (2018), "Geçiş Ekonomileri Arasında Uluslararası Girişimcilik Faaliyetlerinin Önemi", *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi,* 2/1.

Yayar, R., Demir, Y., Birol, Y. E. (2012), "Geçiş Ekonomileri Bağlamında Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretine Uygulamalı Bir Bakış", *International Conference On Eurasian Economies,* 250-258.

Yıldırım, C. (2011), "Birinci ve İkinci Nesil Washington Uzlaşması: Neoliberal İktisat Politikalarının 1980'den Sonraki Evrimi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7/2: 1-23.

Zeytinoğlu, E. (1985). *Ekonomik Sistemler*. 2. Baskı, Istanbul: Marmara Üniversitesi.

Zhumabekova, N., Bilen, M. (2016), "Geçiş Ekonomili Orta Asya Ülkelerinde Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme Analizi (1991-2014)", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11/1.